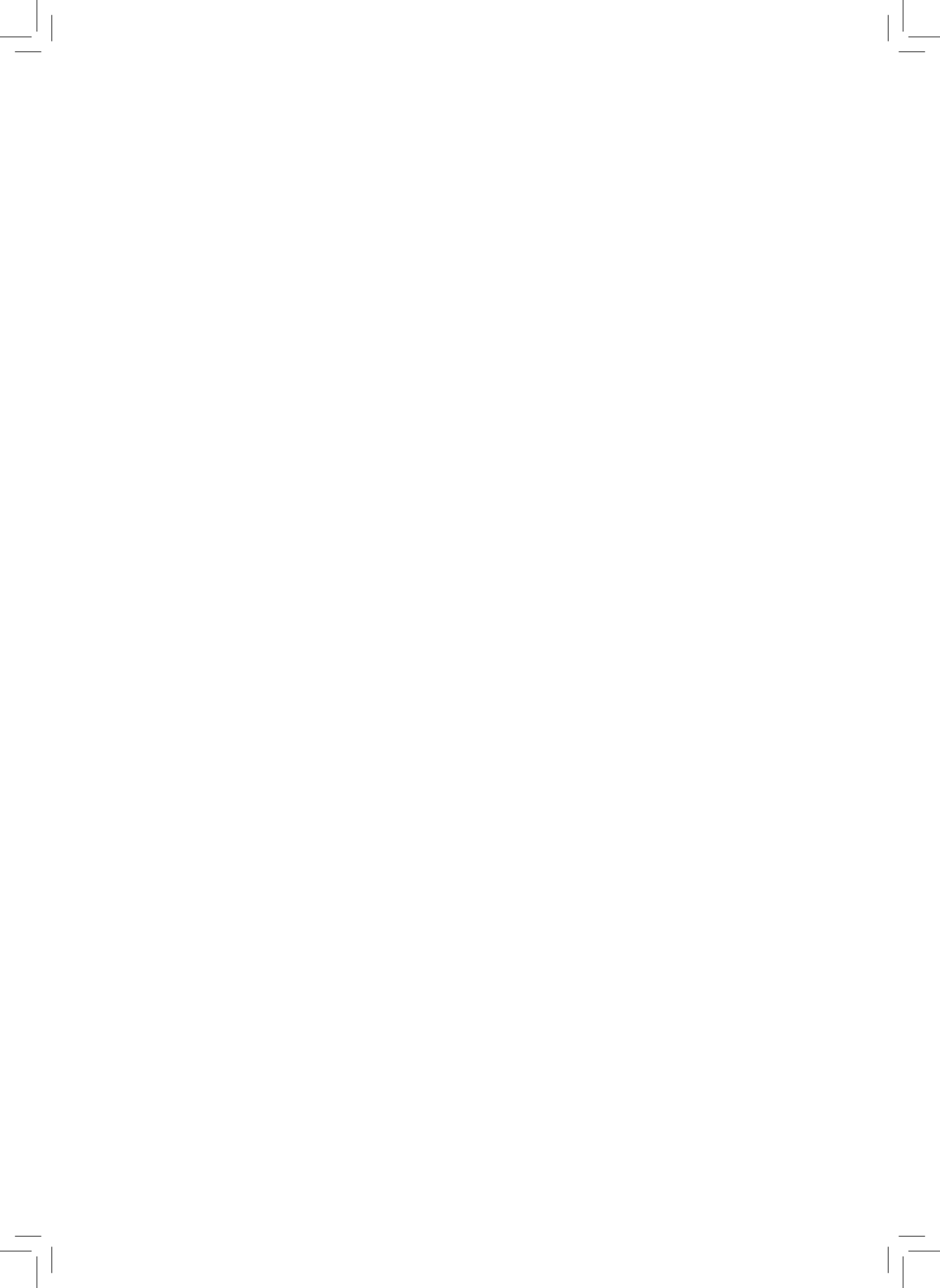

ACTA UNIVERSITATIS DEBRECENIENSIS
SERIES HISTORICA LXXI.

A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai

Főszerkesztő:
BÁRÁNY ATTILA

ACTA UNIVERSITATIS
DEBRECENIENSIS
SERIES HISTORICA LXXI.

TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

XXVII.

A Debreceni Egyetem
Történelmi Intézetének kiadványa

SZERKESZTETTE:
BÁRÁNY ATTILA

Debreceni Egyetem, Debrecen

2019

A DEBRECENI EGYETEM TÖRTÉNELMI INTÉZETE KIADÁSA

Nemzetközi szerkesztőbizottság:

Barta János (Debreceni Egyetem)
Forisek Péter (Debreceni Egyetem)
Gheorghe Gorun (Partium Egyetem, Nagyvárad)
Kónya Péter (Prešovská Univerzita, Prešov)
Manfred Jatzlauk (Universität Rostock, Rostock)
Orosz István (Debreceni Egyetem)
Pál Judit (Babes-Bolyai Egyetem, Kolozsvár-Cluj)
† Papp Imre (Debreceni Egyetem)
Papp Klára (Debreceni Egyetem)
Püski Levente (Debreceni Egyetem)
Rüsz-Fogarasi Enikő (Babes-Bolyai Egyetem, Kolozsvár-Cluj)
Sipos Gábor (Református Egyházkerületi Levéltár, Kolozsvár-Cluj)

Lektorálták:

A Debreceni Egyetem Történelmi Intézet oktatói

Technikai szerkesztő:

LAPIS-LOVAS ANETT CSILLA
Járom Kulturális Egyesület

A kötet kiadását támogatta:

a Debreceni Egyetem Történelmi Intézete,
a Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

ISSN 1217-4602 Történeti Tanulmányok
ISSN 0418-4556 Acta Univ. Debr. Ser. Hist.

Online: http://real-j.mtak.hu/view/journal/T=F6rt=E9neti_Tanulm=E1nyok.html
<https://epa.oszk.hu/html/vgi/kardexlap.phtml?id=3254>

© Debreceni Egyetem Történelmi Intézete
© Szerzők

Nyomta a Kapitális Kft., Debrecen
Felelős vezető: Kapusi József

Tartalom

FORISEK PÉTER	
Görög szümposzionok – makedón tivornyák.	
III. Alexandrosz makedón király ivászatai	6
TAKÁCS LEVENTE	
Földmérés és integráció a római hódítás után.	16
KAPI PÉTER	
<i>A De chorographia</i> druidái.	27
CSÍZY KATALIN	
<i>A philanthrópia</i> mint az európai identitás egyik meghatározó fogalma	45
GYÖNGYÖSSY MÁRTON	
Nemesfémtermelés és pénzverés a Hunyadiak árnyékában	55
DANCS GYÖRGY	
Az első kolerajárvány elleni védekezés kezdeti sikerei 1831 elején Északkelet-Magyarországon	74
BEBES ÁRPÁD	
Szekfű Gyula magyarságról alkotott elképzelésének problematikái	95
KALLÓ OLGA BORBÁLA	
Egy holokauszt-túlélő személyes sorsa: Dr. Nyiszli Miklós élete	107
FÓRIS ÁKOS	
Magyar gazdasági törekvések a megszállt szovjet területeken.	123
DEBRECZENI MÁRK	
Elhalasztott, elmaradt és csonka olimpiák története.	140

Forisek Péter

Görög szümpozionok – makedón tivornyák. III. Alexandrosz makedón király ivászatai

A két görög történetíró, Plutarkhosz és Arrianosz a világhódító Nagy Sándorról, görög nevén III. Alexandroszról írt életrajzában több alkalommal is ír a király által rendezett lakomákról és ivóversenyekről, ezek közül az egyik leghíresebbet Kr. e. 323-ban rendezte Szuszában Kalanosz indiai filozófus¹ halálát követően. Plutarkhosz a következőket írja: „*Alexandrosz a máglyától hazatérőben meghívta sok barátját és hadvezérét vacsorára, s ivóversenyt rendezett; versenydíjul koszorút tűzött ki a legjobb ivónak. Promakhosz ivott a legtöbbet, eljutott egészen négy kohoéig. Meg is kapta a versenydíjat, egy talentum értékű koszorút, de csak három napig élt utána. A többi ivó közül – Kharész szerint – negyvenegyen haltak meg; a dorbézolás után ugyanis heves hideglázba estek.*”²

Promakhosz körülbelül 13 liter bort ivott meg, halálát a túlzott folyadékbevitel, és a valószínűleg ezzel együtt járó alkoholmérgezés okozta, akárcsak a többi negyvennégy ivóét. Ha figyelembe vesszük, hogy Kr. e. 333-ban az egyik döntő csatában Isszosznál, Curtius Rufus szerint 452 makedón esett el, akkor a szuszai lakoma vesztesége elég tetemesnek mondható, különösen a katonák halálának körülményei miatt, hiszen gyakorlatilag halálra itták magukat. Tanulmányomban arra keresem a választ, hogy mennyire volt jellemző a fenti eset a görög–makedón világban, illetve milyen kapcsolat volt a közismert görög szümpozionok és Alexandrosz tivornyái között.

A szümpozionok eredete még a mükénéi korba nyúlik vissza, ahol a vezérek és a harcosok közösen lakomáztak palotáikban. Homérosz több ilyen lakomáról is ír. Az egyik eset, amikor Télemakhosz Püloszba látogat Nesztórhoz, a legidősebb és legbölcsebb akháj hőshöz, hogy atyja, Odüsszeusz után érdeklődjön. Amikor az ifjú Pallasz Athéné istennő társaságában megérkezik, a király és kísérei éppen a tengerparton lakomáznak Poszeidón a tengeristen tiszteletére. A résztvevők állatbőrökön fekszenek, nyáron húst sütnek és közben mézzel kevert bort isznak. Az

1 A makedón hódító hadjárat során több meghódított terület vezetői, tudósai csatlakoztak a makedón királyhoz. Kalanosz egy indiai származású brahman volt. Kalanoszt Diodórosz Karanosznak nevezi, vö. Diod. XVII.107.5.; A. B. Bosworth: *Nagy Sándor. A hódító és birodalma*. Osiris Kiadó, Bp., 2002. 223–224. (továbbiakban Bosworth, 2002.)

2 Plut. *Alex.* 70. Plutarkhoszt minden esetben Máthé Elek fordításában idézem.

álruhában megérkező istennőt és Télemakhoszt Peiszisztratosz, Nesztór fia hússal és borral kínálja, felszólítva, hogy áldozzanak ők is Poszeidón tiszteletére, vagyis löttyentsenek egy kis bort a földre. Athéné istennő Poszeidón áldását kéri Nesztórra és fiaira, minden jelenlévőre és kettejükre is, hogy sikerrel teljesítsék útjukat. Ezt követően Télemakhosz is áldozik és hasonlókat kér Poszeidón istentől. Az áldozás egy közös színarany kehelyből történik, majd megkezdődik a lakoma, ahol az elfogyasztott állat legjobb részeit adják a vendégeknek. Csak ezt követően kérdezi meg Nesztór a vendégektől, hogy kicsodák és milyen céllal érkeztek. A vendégbarátság egyik legősibb megnyilvánulása ez a leírás, az isteni törvények szerint a vendéget függetlenül attól, hogy kicsoda, vendégül kell látni.³

A mükénéi vezéri lakoma Spártában is továbbélt a *szüsszitia*, az asztaltársaság formájában. Spárta szigorú törvényhozója, Lükurgosz törvényei alapján a teljes jogú spártai férfiak (az egyenlőek, görögül *homioiszok*) tizenöt fős csoportjai nemcsak közösen gyakorlatoztak, hanem közösen étkeztek is, amelyhez mindenkinek egyformán hozzá kellett járulnia a földbirtokából (*klarosz*) szerzett jövedelméből. Fejenként egy *medimnosz* (kb. 58 liter) árpaliszt, nyolc *khusz* bor (kb. 3 liter), öt *mina* sajt (kb. 2,5 kg), öt és fél mina (kb. 3 kg) füge volt a hozzájárulás az asztaltársaság közös étkezéseihez, valamint pénzt kellett adni a hús vásárlásához, illetve a vadászszákmány egy részét is be kellett szolgáltatni.⁴ Plutarkhosz leírása alapján ezek nagyon egyszerű étkezések voltak, a résztvevők nem kereveteken feküdtek, hanem ültek, az ételt maguknak készítették, nem szakácsok főztek és nem voltak rabszolgák, akik felszolgálták azt. Az étkezések közben a katonák hőstetteikről meséltek, ez is az étkezéseken résztvevő ifjak nevelését szolgálta.⁵ A hagyomány szerint Lükurgosz a lakomával kapcsolatos rendelkezéseivel annyira feldühítette a gazdagokat, hogy azok „*tüntettek ellene és szidalmazták, majd kövekkel dobálták meg, úgyhogy futva menekült a főtérről*”.⁶ A spártai egyenlőség fokozatosan megszűnt, a hellenisztikus kori Spártában az arisztokrácia

3 Hom. *Od.* III.28–48. A mykénéi kori lakomákhoz ld. Zinon Papakonstantinou: Wine and Wine Drinking in the Homeric World. *L'Antiquité Classique* 78, 2009, 1–24. Nesztór lakomájához ld. 7–13.

4 Plut. *Lük.* 12.

5 Plut. *Lük.* 10.

6 Plut. *Lük.* 11.

már a többi görög polisz arisztokratáihoz hasonlóan fényűző módon, különleges ételeket fogyasztott.⁷

Az athéni szümposzionok a városi elit társasági eseményei voltak, amelyeken az étkezést követően ivászat közben különféle témákat vitattak meg, zeneszámokat hallgattak, vagy irodalmi felolvasást tartottak. A szümposzionokat különleges alkalmakkor rendezték, például amikor egy fiatalember elérte a felnőttkort, akkor egy ilyen rendezvényen mutatták be a társaságnak. Ugyancsak gyakori volt, hogy egy sportversenyen, vagy költészeti versenyen elért győzelem öröme rendeztek ünnepséget. Ilyen volt a Platón által is megörökített híres Kr. e. 416-os szümposzion, amelyet Agathón, a neves költő rendezett a Dionüszian aratott győzelme alkalmából, és amelyen a korszak athéni szellemi elitje, Szókratész és tanítványai vettek részt: Platón a filozófus, Phaidrosz athéni arisztokrata, Pauszanasz, Erüximakhosz a tudós, Arisztophanész a komédiaíró, Agathón a tragédiaköltő és Alkibiadész arisztokrata politikus és hadvezér.⁸

A szümposzionokon csak férfiak vehettek részt, ezért a házak férfi lakrészében tartották.⁹ A résztvevők száma a korlátozott hely miatt 14-30 fő között volt, akik 7-15 kereveten feküdtek közösen. A fiatal férfiak nem feküdtek, ők ülve szórakoztak.¹⁰ A makedón szümposzionokon a fiatalok csak azt követően feküdtek a felnőttek közé, miután vadászaton megöltek egy vaddisznót, ezzel bizonyítva férfivá válásukat.

A szümposzionokon előbb ételeket szolgáltak fel, csak az étel elfogyasztása után ittak bort. A görög szokásoknak megfelelően a sűrű ókori bort nem tisztán fogyasztották, hanem a lakomát levezénylő lakomavezető (*szümposzionarkhosz*) utasítására keverték egy nagy keverőedényben, a *kratér*ban, az alábbi arányok szerint: Homérosz szerint 1 adag borhoz

7 Adam Rabinowitz: Drinking from the Same Cup. Sparta and Late Archaic Commensality. In: Anton Powell (ed.), *A Companion to Sparta*. Wiley-Blackwell, New Jersey, 2018. 113–192. A szüszitia és a szümposzion összehasonlítása: 113–116. Rabinowitz szerint (113. oldal) a spártai szüszitia jellemzői a nyilvánosság, a mértékletesség és a harmónia voltak, nem az alkoholfogyasztás volt a központban, hanem az állampolgári értékek építése, addig az athéni szümposzion éppen ellenkezőleg magánügy volt, a túlzásra törekedett, kifejezetten az elit szórakozása volt és egyik elsődleges célja a mértéktelen borfogyasztás volt.

8 Az eseménynek két leírása maradt ránk, Platón *A lakoma*, valamint Xenophón hasonló című műve.

9 A nők közül csupán a hetairák, a korszak elit prostituáltjai vehettek részt a lakomákon. Németh György – Ritoók Zsigmond – Sarkady János – Szilágyi János György: *Görög művelődéstörténet*. Osiris Kiadó, Bp., 2006. 380. (a továbbiakban: Németh – Ritoók – Sarkady – Szilágyi, 2006.)

10 Németh – Ritoók – Sarkady – Szilágyi, 2006. 388.

20 adag vizet,¹¹ Anakreón szerint 1 adag borhoz 2 adag vizet,¹² Athénaiosz szerint 1 adag borhoz 3 adag vizet.¹³

A gyantával kevert bort véletlenül fedezték fel, a porózus anyagú amphorákat ugyanis fenyőgyantával kenték be, így némi gyantaszármazék bejutott a borba. Ez a különleges ízvilág népszerűvé vált, a római korban az egész birodalomban elterjedt. Az Idősebb Plinius Természettörténetében (*Historia Naturalis*) ajánlja is a forrásban lévő musthoz fenyőgyanta keverését, az így készült bornak Plinius szerint kellemesebb az íze.¹⁴ Athénaiosz szerint a legjobb görög borok a szigetekről származnak, Thaszoszról, Khioszról és Leszboszról.¹⁵

A kratérban kevert bort a szolgálak, vagy gyakran a lakomákon részt vevő fuvaláslányok merték a *külix*-be, a kis talpas pohárba. A külix személyes tárgy volt, amelyet többnyire nem a házigazda bocsátott vendégei rendelkezésére, hanem a résztvevők vitték magukkal sajátjukat a szümpozicionra. Az athéni ásatásokon számos külix került elő épen vagy töredékesen, sokuknak a talpán nevek, vagy egy-két betűs bekarcolt rövidítések találhatók, amelyek a tulajdonost jelölhették.¹⁶

A szümpozicionok nem csupán társasági, kulturális események voltak, hanem hatalmas ivászatok színterei is.¹⁷ Ennek is – Platónon kívül – számos irodalmi emléke van, és a vázafestészetben is megjelenik. Platón nevezetes dialógusában szó esik arról, hogy a résztvevők már előző nap is rengeteget ittak, ezért elnehezültek a bortól. A lakoma kezdetén ezért Pauszaniász azt javasolja, hogy tartsanak mértéket és mindenki annyit igyon, amennyi jólesik neki, amit mindenki helyesel. Aztán persze

11 Hom. *Od.* IX.208–211: „*S hogyha e mézédés, rőt borból inni akartak, egy kelyhet töltött tele, húsz mérték vizet öntött / rá, és isteni édes jószág szállt a vödörből: / nem lett volna bizony jó tartózkodni ilyenkor.*” (Devecseri Gábor ford.)

12 Anakreón: *Bordal.* „*Nosza, hozd, fű, a kancsót, / kiiszom ma egyhuzamban. / De a tíz pohárnyi vízhez / ne vegyél csak öt pohár bort: / hogy a mámor el ne csapjon, / íme, csínján iddógálok.*” (Frenyó Zoltán ford.)

13 Athénaiosz műve II. könyvében a bor és a víz keveréséről értekezik, leírása alapján Ampiktüón, Athén királya magától a bor istenétől, Dionüszosztól tanulta meg a bor és a víz vegyítésének művészetét (Athén. 38c).

14 Plin. *Nat. Hist.* XIV,124. Érdekesség, hogy az egyik legrégebbi magyar borászati könyv is hivatkozik Pliniusra. Nemes Fábrián József: *Visgálódó és oktató értekezés a szőlő-mivelésről.* II. kötet. Veszprém, 1815. 112.

15 Athén. 28d–e.

16 Kathleen M. Lynch: *Drinking Cups and the Symposium at Athens in the Archaic and Classical Periods.* In: Kevin F. Daly – Lee Ann Riccardi (eds.), *Cities Called Athens.* Bucknell University Press, Lewisburg, 2015. 234. (a továbbiakban Lynch 2015.)

17 Lynch, 2015. 233.

megérkezett a társaság egyik központi alakja, Alkibiadész, aki egy másik szümpozicionról jött, ezért már eleve részeg volt, borostyánlevelekből és ibolyából font koszorúval fején, nagyon hiányos ruházatban.

A szolidnak induló este egy darabig a korábbi mederben zajlik, a lakomázók tovább beszélgetnek a szerelemről, azonban hamarosan újabb tivornyázók érkeztek és mivel a ház kapuja nyitva volt, bementek és csatlakoztak Agathónékhoz. Ettől kezdve mindenkinek vedelnie kellett a bort, csak úgy összevissza. Néhányan hazamentek, mások elaludtak a kereveteken, csak a házigazda Agathón, Arisztophanész és Szókratész folytatták az ivászatot és a beszélgetést. Végül Agathón és Arisztophanész is kidőlt, Szókratész pedig a Lúkeionba ment, megmosakodott, és ott töltötte a napot az esti vitáról elmélkedve.

Az evészet és ivászat mellett különféle látványosságok és szórakozások voltak. Xenophón Lakomájának végén színészek jelentek meg, akik Dionüszosz a bor és a mámor istenének és Ariadné krétai hercegnőnek az egybekelését mutatták be élőképekkel.¹⁸ Platónnál Eurüximakhosz kidobja a teremből a fuvoláslányt, hogy az ne zavarja művelt társalgásukat, szórakoztassa inkább a ház női lakóit, hiszen a résztvevők komoly dialógust folytatnak különféle témákról, elsősorban arról, hogy mi a szerelem.¹⁹ A résztvevők mind elmondják a saját véleményüket a témával kapcsolatban, ki-ki a saját személyiségének megfelelő történetekkel színesítve mondandóját. A zene mellett társasjátékokat is játszottak a résztvevők, legkedveltebb a kottabosz nevű borlöttyintős játék volt.²⁰

Visszatérve III. Alexandroszra, a makedónok a hellénizálódás során átvették a görög szokásokat és a kultúrájukban is számos görög vonás jelent meg, illetve a hagyományos makedón szokások görög szokásokkal keveredtek. A makedón lakomákon számos elem megjelent, amelyek Platón dialógusában és más lakoma-leírásokban is szerepelnek. A lakomákat követő tivornyák is sok esetben hasonlítottak a klasszikus kori görög ivászatokra. Egy lényeges különbség volt, a makedónok a görögökkel ellentétben többnyire tisztán, vagyis barbár módon fogyasztották a bort, viselve ennek minden következményét.²¹ Már Alexandrosz atyja, Philip-

18 Xen. *Symp.* 9.1–3.

19 Plat. *Symp.* 176e.

20 Németh György: *Ókori gyermekjátékok*. Anno Kiadó, Bp., 2002. 16. A további szórakozásokhoz: Németh – Ritoók – Sarkady – Szilágyi, 2006. 388.

21 Plut. *Alex.* 23. Alexandrosz és a makedónok ivászataival az utóbbi években többen is foglalkoztak. Ezek közül ld. J. A. Liappas – J. Lascaratos – S. Fafouti – G. N. Christodoulou: Alexander the Great's relationship with alcohol. *Addiction* 98, 2003/5,

posz is mértéktelen borfogyasztó volt, ezzel kapcsolatban a leghíresebb történet az volt, amikor feleségül vette Attalosz unokahúgát, Kleopátrát²² és az esküvőn részegen összeütközésbe került saját fiával, Alexandroszszal. Plutarkhosz a következőket írja:

„*A nyílt összetűzést Attalosz robbantotta ki Kleopátra lakodalmán. Philipposz beleszeretett ebbe a fiatal leányba, és a közöttük levő nagy kor-különbség ellenére feleségül vette. A leánynak Attalosz nagybátyja volt, és a lakodalmi mulatozás közben részegen arra biztatta a makedónokat, imádkozzanak az istenekhez, hogy Kleopátrától a királyságnak törvényes örököse szülessen. Alexandrosz erre magából kikelve felkiáltott: «Te gazfickó, mi a te szemedben talán csak fattyak vagyunk?» – és serlegét Attalosz fejéhez vágta. Philipposz erre kivont karddal fiára rohant, de mindkettőjük szerencséjére a dühtől és a bortól megtántorodva elesett. Alexandrosz ekkor gúnyosan felkiáltott: «Ez akar átkelni, emberek, Európából Ázsiába, de egyik pamlagtól a másikig elvágódik!»*” Ezt követően romlott meg Philipposz és Alexandrosz viszonya, Alexandrosz anyját, Olümpiaszt Épeiroszba menekítette.²³ Plutarkhosz leírásában kiváló kontrasztot képez a bortól megrészegeedett, saját fiára és örökösére fegyverrel támadó Philipposz és a józan, mértékletes, valódi uralkodóként viselkedő Alexandrosz. A görög történetíró itt előrevetíti Alexandrosz megromlott jellemének bemutatását, Kleitosz meggyilkolását Indiában.²⁴

A történeti források szerint Alexandrosz és vezérkara gyakran tartott lakomákat egy-egy nagy győzelmet követően, vagy a hadjárat szünetei-ben. A kis-ázsiai Phaszéliszben a vacsora utáni mulatozás közben megkoszorúzta a város híres filozófusának Theodektésnek a szobrát.²⁵ Baktriai

561–567; Ian Worthington: *By the spear. Philip II, Alexander the Great and the Rise and Fall of the Macedonian Empire*. Oxford University Press, Oxford, 2014. (főleg: 307–308.); Alexandra F. Morris: *Alexander the Great: Head to Head with CTE (Chronic Traumatic Encephalopathy)*. *Athens Journal of History* 3, 2017/3, 225–234. (főleg 228.)

22 Attalosz makedón előkelő volt, II. Philipposz hadvezére. Philipposz és Kleopátra házasságából gyermek született, aki potenciális trónörökös-jelöltté vált Alexandrosszal szemben. Már az ókorban is többen úgy gondolták, hogy a Philipposz elleni merénylet Alexandrosz és/vagy anyja Olümpiasz műve volt.

23 Plut. *Alex.* 9. Philipposz házasságához és a merénylethez ld. Bosworth, 2002. 41–43; Worthington, 2014. 109–110.

24 Jeffrey Beneker: *Drunken Violence and the Transition of Power in Plutarch's Alexander*. In: José Ribeiro Ferreira – Delfim Leão – Manuel Tröster – Paula Barata Dias (eds.), *Symposion and Philanthropia in Plutarch*. Coimbra University Press, Coimbra – Classica Digitalia. CECH, 2009. 193–200. (főleg 199–200.)

25 Plut. *Alex.* 17. Theodektész (Kr. e. 4. sz.) a kis-ázsiai Phaszéliszből származó szónok és tragikus költő volt, a híres athéni szónok, Iszokratész tanítványa. Athén. XIII.20.

származású feleségét, Rhóxanét is egy táncmulatsággal egybekötött lakomán ismerte meg.²⁶ Alexandrosz vacsorái sok esetben követték az athéni szümpozíciók hagyományát abban, hogy a résztvevők tudományos vitákat folytattak. Egy alkalommal például az évszakokról és az időjárásról folyt a beszélgetés, a makedón és a keleti tartományok éghajlata közötti különbségekről.²⁷

Az ivászatnak volt egy különleges szertartása, amelyről a műtilénéi Kharész írt.²⁸ Ekkor Alexandrosz már nem makedón király, hanem keleti despota volt. Közös serlegből ittak a hetairoszokal, az ivást Alexandrosz kezdte, ezt követően átnyújtotta a serleget egyik barátjának. Az felállt és a házi szentély felé fordulva ivott a serlegből (vagyis áldozott az isteneknek), majd térdre borult Alexandrosz előtt és megcsókolta, majd visszafeküdt a pamlagra és átadta a következőnek a serleget. Sorban egymás után mindenki ugyanezt tette, végül a történetíró Kalliszthenész kezébe került a serleg, aki mivel Alexandrosz barátjával, Héphaisziónnal beszélgetett, egyszerűen csak ivott a serlegből, majd a királyhoz lépett, hogy megcsókolja, de ekkor az egyik vezér, Démétriosz azt mondta Alexandrosznak, hogy ne csókolja meg, mivel nem adta meg az isteni tiszteletet neki, hiszen nem borult le előtte. Ez hagyományosan a keleti despotáknak kijáró *proszkúnészisz*, vagyis leborulás szertartása volt, amelyet a makedónok a perzsáktól vettek át.²⁹ Alexandrosz erre elfordította arcát a csóktól, Kalliszthenész pedig így szólt: „*Hát akkor egy csókkal szegényebben távozom.*” Ez a történet is hozzájárult ahhoz, hogy végül Kalliszthenész

(566).

26 Plut. *Alex.* 47.

27 Plut. *Alex.* 52. Plutarkhosz a *Moraliában* is megemlíti, hogy Alexandrosz nem az ivászat miatt, hanem a barátaival való beszélgetések miatt kedvelte a lakomákat (Plut. *Mor.* 623d). Pilar Gómez – Francesca Mestre: The banquets of Alexander. In: José Ribeiro Ferreira – Delfim Leão – Manuel Tröster – Paula Barata Dias (eds.), *Symposion and Philanthropia in Plutarch*. Coimbra University Press, Coimbra – Classica Digitalia. CECH, 2009. 213. (a továbbiakban Gómez – Mestre 2009).

28 Plut. *Alex.* 54; Arr. *Anab.* IV.12.

29 A görögök kizárólag az isteneknek adták meg a leborulás szertartását, visszataszító volt számukra a perzsa királyok előtti meghajlás, vagy leborulás, amelyet a behódolás szimbólumának tartottak. Bosworth összefoglalta a Nagy Sándorral kezdődő uralkodókultusz előzményeit a klasszikus korban (mint pl. Lüsztrosz spártai nauarkhosz, vagy II. Philipposz isteni tisztelete), de ezek nem voltak általánosságban jellemzőek a görög világra. Bosworth, 2002, 393–410, különösen 402. oldal, a Kharész által említett történet elemzése a 403. oldalon.

kegyvesztett lett és később egy a király elleni összeesküvésben való állítólagos részvétele miatt kivégezték.³⁰

Itt érkeztünk el a mai történetírás egyik sokat vitatott kérdéséhez, Alexandrosz jellemének egyik legnegatívabb eleméhez, a zsarnoki despotizmushoz, amely a hatalmával való több súlyos visszaélésben mutatkozott meg.³¹ Ezek viszont mind egy-egy nagy tivornyához kötődnek. Plutarkhosz Alexandrosz jelleméről a következőket írja: „*Ezért terem a föld legszárazabb és legforróbb tájain a legtöbb és legillatosabb fűszer, meg a nap elszívja a rothadás csíráit hordozó nedvességet a testekből. Alexandroszt valószínűleg testének forrósága tette hajlamossá az ivásra, és ez okozta indulatosságát is.*”³² Ugyanakkor egy másik helyen azt írja, hogy a király alapvetően mértéktartó volt a borfogyasztásban és inkább csak azért ivott, hogy ezzel is kifejezze a hetairoszok iránti tiszteletét, és hogy kiváló házigazda legyen.³³ Ugyancsak mértékletes volt az étkezésben, egy alkalommal azzal viccelődött, hogy a pompás lakománál „*sokkal jobb szakácsokat kapott nevelőjétől, Leónidasztól: reggelire éjszakai meneteleéseket, vacsorára pedig sovány reggelit.*”³⁴

A következőkben két híres esetet említek meg, amelyek során Alexandrosz ivászatának súlyos következményei voltak: Perszepolisz felgyújtását és jó barátja Kleitosz meggyilkolását.

Kr. e. 330-ban Alexandrosz (Plutarkhosz szerint szokása ellenére) részt vett hetairoszai részeg mulatozásán, amelyre nőket is hívtak, és ők is részt vehettek szeretőikkel együtt az ivásban és lakomázásban. A nők

30 Kalliszthenész egy későbbi lakomán ismét összetűzésbe keveredett a királlyal a proskünézisz miatt (Plut. *Alex.* 54; Arr. *Anab.* IV.10.), miután két görög kifejtette, hogy jár az isteni tisztelet a királynak, Kalliszthenész ellenvetésében az istenek és az emberek megkülönböztetésének szigorú megkülönböztetésére hivatkozott, amit a lakomán jelen lévő makedón előkelők helyeslése miatt végül el is fogadott Nagy Sándor. Ettől kezdve a proskünézisz csak a keleti alattvalók számára volt kötelező, a makedónoknak és a görögöknek nem kellett leborulniuk a király előtt. Bosworth, 2002. 404–405.

31 Ian Worthington: How „Great” was Alexander? *Ancient History Bulletin* 13, 1999/2, 39–55; Frank L. Holt: Alexander the Great Today: In the Interest of Historical Accuracy? *Ancient History Bulletin* 13, 1999/3, 111–117.

32 Plut. *Alex.* 4.

33 Plut. *Alex.* 23. Hasonlót ír Arrianosz is: „*Alexandrosz hosszan tartó ivászatokat tartott, nem a bor élvezete miatt, mivel nem volt nagy borissza, hanem azért, hogy kimutassa a Hetairoszokkal való közösségét és baráti érzéseit.*” (Arr. *Anab.* VII.29. saját fordítás)

34 Plut. *Alex.* 22. Vö. Arr. *Anab.* I.23. Alexandrosz jelleméhez ld. N. G. L. Hammond: *Alexander the Great. King, Commander and Statesman.* Bloomsbury Academic, Bristol, 1989. 269–273.

közül a leghíresebb az attikai származású Thaisz volt, aki korának egyik legműveltebb prostituáltja (*hetaira*) volt és nagyon választékosan magasztalta Alexandroszt, amikor a hangulat a tetőfokára hágott – az attikai szofistákhoz hasonlóan – egy nagyratörő beszédet tartott. Arról beszélt, hogy a hosszú ázsiai hadjárat méltó jutalma az, hogy a perzsa királyok palotájában mulatozhat, de még nagyobb gyönyörúsége lenne abban, ha a lakoma közben a király szeme láttára felgyújthatná annak a Xerxésznek a házát, aki felgyújtotta Athént. Thaisz itt arra utalt, hogy a Kr. e. 480-as perzsa támadáskor Xerxész perzsa király parancsára felgyújtották Athént.³⁵ Ezzel – mondta Thaisz – „*azt mondanák, hogy az Alexandrosz kíséretében levő nők nagyobb büntetéssel sújtották a perzsákat Görögország miatt, mint a hadvezérek, akik csak csatákat vívtak velük szárazon és vízen.*” A király Thaisz beszédétől fellelkesedve, a lakomai koszorúval a fején felugrott és maga gyújtotta meg az első tüzet a palotában.³⁶ Alexandrosz később – Xerxészhez hasonlóan³⁷ – megbánta tettét. A modern történetírás a hellénisztikus és római kori történetírók kitalációjának tartják a palota felgyújtását, inkább egy véletlen tűz okozhatta a pusztulást.³⁸

A másik eset, egyik legjobb barátjának Kleitosznak a meggyilkolása volt. Egy lakomát követő vidám italozás közben egyesek olyan dalokat énekeltek, amelyekben olyan makedónokat gúnyoltak ki, akik vereséget szenvedtek a barbároktól. A hetairoszok közül az idősebbeknek nem tetszettek a dalok, szidták a dal költőjét és az énekeseket is, Alexandrosznak viszont tetszett, ezért nem hagyták abba az éneklést. A nyers modorú és ingerlékeny Kleitosz, aki ekkor már ittas volt, erre felháborodva magára Alexandroszra támadt, emlékeztetve, hogy nem sokkal korábban ő mentette meg a királyt egy csatában. Páran ekkor kivezették Kleitoszt, de ő nemsokára visszatért és még jobban szidta Alexandroszt, és gúnyolta, hogy megtagadta atyját Philipposzt és Ammón isten fiaként imádatja magát. Alexandrosz erre felkapott egy lándzsát és leszúrta Kleitoszt. Az

35 Hér. VIII.53.

36 Plut. *Alex.* 38.

37 Hér. VIII.54.

38 Eduard Rung: The Burning of Greek Temples by the Persians and Greek War-Propaganda. In: Krzysztof Ulanowski (ed.), *The Religious Aspects of War in the Ancient Near East, Greece and Rome*. Brill, Leiden–Boston, 2016. 166–179. Rung szerint a görög háborús propagandában már a Kr. e. 480-as perzsa támadás idején felvetődött a perzsa szentélyek felégetése. A perzsák maguk is azzal indokolták az athéni szentélyek elpusztítását, hogy az iónok is felgyújtották a szárdeszsi Kybelé szentélyt (167–168.).

esetet leíró források mind kiemelik, hogy a király haragjában, részegen tette ezt és később nagyon megbánta.³⁹

Egyes feltételezések szerint Alexandrosz halálát is a mértéktelen borfogyasztás okozta. Részben azzal, hogy a folyamatos harcok, a számos sebesülés, a szüntelen vonulás (Alexandrosz több ezer kilométert tett meg a hadjárata során) mellett, mint láttuk, a makedónok folyamatosan ivászatokat tartottak páratlan győzelmeiket ünnepeelve. Ez felőrölte az ifjú király szervezetét is. Halála előtt folyamatosan tivornyákon vett részt, a bevezetőben említett ivóverseny, amely után több mint negyvenen meghaltak, szintén ekkor zajlott le. Ugyanebben az időben hatalmas ünnepséget rendezett egyik hadvezére Nearkhosz tiszteletére. Amikor kimerült megfürdött és éppen lefeküdni készült, azonban egy futár egy újabb mulatságra hívta. Egész napon át ivott, estére belázasodott. A láz miatti gyötrő szomjúságot borral akarta csillapítani, ettől azonban elvesztette eszméletét, már nem tért magához, meghalt anélkül, hogy az utódját kijelölte volna.⁴⁰

Összefoglalás. A makedónok hellénizációjuk során számos kulturális elemet átvettek a görögöktől, köztük a lakoma hagyományát is. Az antik történetírók lakoma leírásai számos olyan elemet tartalmaznak, amelyek hasonlóak a klasszikus kori lakoma-leírásokhoz. Az étkezést követő ivászatokon beszélgetéseket folytattak, ugyanakkor mivel egy alapvetően katonai társadalomról volt szó, hősi dalokat és történeteket is hallgattak. Alexandrosz maga is részt vett ezeken, az ivászatok hosszúra nyúltak, de nem mindig végződtek részegséggel. A görög lakomákhoz hasonlóan a makedónoknál is férfiak vettek részt a lakomákon, a nők közül csak hetairák vehettek részt. Külön problémát jelentenek Alexandrosz ivászatai, amelyek néhány esetben a világhódítót dühöngő örüllté tették, egy esetben a perszopoliszi királyi palotát gyújtották fel ezért, egy másik esetben az egyik legjobb barátját, Kleitoszt ölte meg. Ugyanakkor a források egyértelműen leírják, hogy Alexandrosz mértéktartó ivó volt, csak néhány esetben vesztette el a mértéket, ezek azonban sajnálatos tragédiához vezettek.

39 Plut. *Alex.* 50. Itt fontos megemlíteni, hogy Alexandrosz nem volt a mai fogalmunk szerinti alkoholista, politikai és katonai döntéseiben nem akadályozták az ivászatai. Worthington, 2014. 307–308. A történetnek egyik leggyakoribb olvasata, hogy Alexandrosz itt vált görög-makedón királyból keleti zsarnokká. Vö. Tim Whitmarsh: Alexander's Hellenism and Plutarch's Textualism. *The Classical Quarterly* 52, 2002/1, 174–192; Gómez – Mestre, 2009. 215–216.

40 Plut. *Alex.* 75. Alexandrosz halálához ld. Bosworth, 2002. 245–248; Eugene N. Borza – Jeanne Reames-Zimmerman: Some New Thoughts on the Death of Alexander the Great. *The Ancient World* 31, 2000/1, 22–30.

Takács Levente

Földmérés és integráció a római hódítás után¹

A Rómától déli irányban mintegy 170 km-re található Suessa Aurunca települését ritkán említik az írásos források. Leginkább Lucilius szülőhelyeként tartják számon.² A közép-itáliai római terjeszkedéshez kapcsolódó alapítását követően elvértve került a római történelem eseményeinek fő sodrába, bár sem a második pun háború, sem a polgárháború viszontagságai nem kerültek el. Előbbire nézve egy Silius Italicusnál (*Punica* 8, 390–399) fennmaradt irodalmi adat áll rendelkezésünkre Suessa városáról, amely előszámlálja a cannae-i csatára készülő római sereget. A költő szerint a suessaiak csapata a csatában Circeii, Anxur, Ferentinum, Privernum, Sora, Scaptia, Fabraeria, Atina, Frusino katonáival egy seregestben harcolt. A földrajzi szempont érvényesítésével összeállított kontingensbe a dél-kelet latiumi települések küldtek katonákat Richardson megállapítása szerint.³ A polgárháború pedig 83-ban⁴ sújtotta a várost. Az év nyarán C. Norbanus és Scipio Asiaticus seregei próbálták megakadályozni Sulla előretörését Róma felé. A hadjárat egy adott pillanatában Sulla serege olyan helyzetbe került, hogy Norbanus és Scipio seregei közé szorult. Ebben a helyzetben Sulla tárgyalásokat kezdeményezett Scipióval azzal a ki nem mondott céllal, hogy átállítja a maga oldalára ellenfele katonáit. A tárgyalásoknak a felek valódi szándékain túlmenően az vetett végett, hogy a Scipio seregében szolgáló Sertorius, aki nem volt elégedett a háború menetével, elfoglalta Suessa

1 Jelen tanulmány egy 2018 júniusában, Gdańskban elhangzott előadás szerkesztett, kiegészített változata.

2 Iuvenalis: *Sat.* 1.20.; Horatius: *Serm.* 2.1.30-39.; Velleius Paterculus 2.9.; José C. Miralles Maldonado: Lucilio y Horacio: el motivo del ornatus corporis en la satira. *Quaderni Urbinati di Cultura Classica* 57, 1997/3, 119.; Elizabeth Rawson: Theatrical Life in Republican Rome and Italy. *Papers of the British School at Rome* 53, 1985, 108.; Ian Goh: The Campanian Case of Gaius Lucilius: Downtrodden Satire from Suessa Aurunca. *Illinois Classical Studies* 40, 2015/1, 91–120.

3 James H. Richardson: On the Location of the Urbs and Tribus Scaptia. *Hermes* 135, 2007, 171. Suessa és a pun háború kapcsán ld. még Livius 27.9. Vö. Paul Corbier: Les causes de la colonisation romaine au I^{er}ve siècle selon Denys d’Halicarnasse: réalité ou anachronisme. *Pallas* 53, 2000, 200.

4 A tanulmányban szereplő évszámok Kr.e. értendők. A Kr.u. dátumokat külön jelöljük.

városát.⁵ Sulla és Scipio tárgyalásairól több antik forrás tudósít (Sallustius, Diodórosz, Livius, Plutarkhosz, Appianosz), de közülük csupán Appianosz említi Suessa elfoglalását. Közléséből csupán annyi derül ki, hogy Sertorius a Sulla pártján álló Suessát elfoglalta, majd innen menekülésszerűen Hispaniába távozott. Suessa belső viszonyaiba ez a közlés semmilyen betekintést nem nyújt, és különösebb pusztításról sem tesz említést. A város elfoglalását a modern szakmunkák szerint stratégiai elhelyezkedése és Sertorius politikai szándékai okozták.⁶

A politikatörténet e két eseményén kívül Suessa Aurunca neve a földmérési szakírók munkáiban bukkan fel. Az ott szereplő adatok egyrészt némi fényt vetnek Suessa Aurunca gazdasági, társadalmi viszonyaira a köztársaság korában, másrészt megmutatják, mennyiben befolyásolták a gazdasági-politikai körülmények a római földmérők munkáját. A római földmérés és a gazdasági élet kapcsolata nem tartozik a sokat vizsgált problémák közé,⁷ ezért a következőkben arra teszünk kísérletet, hogy Suessa példáján bemutassuk, a hódítás, a gazdaság és a földmérés egymásra hatását.

A városban 313-ban, a második samnis háború közepén, alapítanak coloniát a rómaiak. Livius beszámolójában Pontiae, Velleius elbeszélésben Saticula városával egy időben létesítenek latin coloniát az auruncusok területén.⁸ A Lautulaenál 315-ben elszenvedett római vereség ellenére a rómaiak a Suessa alapítását megelőző és azt követő években fontos stratégiai lépéseket tesznek. 318-ban létrehozzák Észak-Campaniában a Falerna és az Oufentina tribust, 314-ben elfoglalják Bovianumot, majd 312-től megkezdődik a Via Appia építése. Elég egy pillantást vetni a térképre, hogy bizonyossá váljék: Suessa telepítése stratégiai megfontolásokból fakadt. A latin jogú coloniáknak abba a sorába illeszkedik, amelyek a samnis területet zárták el Latiumtól és Campaniától, illetve a tengerparttól. Északról délre haladva ezek: Sora (303), Fregellae (328), Interamna Lirenas (312), Suessa Aurunca (313), Cales (334), Saticula

5 Juan Strisino: Sulla and Scipio 'not to be trusted'? The Reasons why Sertorius captured Suessa Aurunca. *Latomus* 61, 2002/1, 33–34.

6 Appianosz *b.c.* 1.85-86. Strisino, 2002. 35 skk.

7 Grüll Tibor: *A Római Birodalom gazdasága*. Gondolat Kiadó, Bp., 2017. 51. 47. jegyzet.

8 Velleius Paterculus 1.14.4.; Livius 9.28.7. Az alapítás évét is különbözőképpen adja meg a két történetíró, ennek feloldását vö. Edward T. Salmon: Colonial Foundations during the Second Samnite War. *Classical Philology* 58, 1963/4, 236–237.

(313).⁹ Suessa Aurunca stratégiai helyen jött létre Latium és Campania határán a Liris-folyó (ma: Garigliano) völgyében.¹⁰

A stratégiai szempontok egy háború közepén nyilvánvalóan elsőbbséget élvezhettek, ám e célok biztosítása érdekében a *colonia* lakosságának megélhetéséről is gondoskodni kellett. A korabeli viszonyok között ennek elsődleges forrása a termőföld volt. Velleius és Livius szűkszavú beszámolója sem a telepések számáról, sem a részükre minden bizonnyal jutatott földről nem tesz említést. Suessa Aurunca azonban több ízben szerepel a földmérési szakírók írásaiban. A Kr. u. 1. század második felében fényes politikai karriert is befutó Frontinus tudósítása szerint (3,5-9C) Suessa Aurunca területén a parcellák határait tkp. kiterjedés nélküli egyenesek (*rigores*) alkották, amelyekkel a szomszédos birtokosok földjeit elválasztották egymástól. Frontinus nem utal arra, hogy milyen időszakra vonatkozik megjegyzése, viszont máshol közli, hogy az így felosztott föld elnevezése *per strigas et per scmana divisus*, továbbá megjegyzi, hogy az efféle felosztás ősi szokást (*more antiquo*) követ.¹¹ Ezzel vélhetően azt akarta kifejezni, hogy ez a földmérési módszer korábbi a *centuriatio* kiterjedéssel bíró mezsgyékre (*limites*) épülő rendszerénél.

Frontinus közléséből nem derül ki, melyik időszakra esik az általa említett földosztás Suessa területén, de kézenfekvőnek tűnik a feltételezés, hogy ez a *centuriatio* széles körű elterjedése előtt, talán a város alapításához kapcsolódóan történt. A *strigatio* és *scamnatio* alkalmazása vélhetően megelőzi a *centuriatio* megjelenését, mégsem valami kezdetleges földosztási módszerről van szó, ugyanis kialakításához rögzített irányzásra, pontos mérésre és legalább helyben egységes mértékrendszerre van szükség.¹²

9 Gérard Chouquer – François Favory: *Les paysages de l'antiquité. Terres et cadastres de l'Occident romain*. Editions Errance, Paris, 1991. 97.; Tim J. Cornell: *The Beginnings of Rome*. Routledge, London – New York, 1995. 354.; John Patterson: *Rome and Italy*. In: Nathan Rosenstein – Robert Morstein-Marx (eds.), *A companion to the Roman Republic*. Wiley-Blackwell, Malden, MA. 2006. 608.; Goh, 2000. 91–93.

10 A Liris stratégiai és közlekedési jelentőségéről ld. Brian Campbell: *Rivers and the Power of Ancient Rome*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill, 2012. 168–170.

11 Frontinus 2, 6-11C. A *strigatio*hoz ld. Emilio Gabba: *Per un'interpretazione storica della centuriazione romana*. *Athenaeum* 63, 1985, 270–271.; Max Weber: *Roman Agrarian History*. Translated by Richard I. Frank. Regina Books, Claremont, 2008. 25.

12 Brian Campbell: *The Writings of the Roman Land Surveyors. Introduction, Text, Translation and Commentary*. The Society for the Promotion of Roman Studies, London, 2000. lx. Vö. még Mauro de Nardis: *The Writings of the Roman Land Surveyors*:

A *centuriatio* alkalmazásának kezdetei bizonytalanok. A korábbi kutatás az első biztosan megragadható példáját Ariminum 268-as alapításához kapcsolta, amelynek területén a feltérképezett mezsgyék irányzása megfelel a városi utcahálózatnak, ami arra utalhat, hogy a két vonalhálózatot egy időben alakították ki.¹³ Az utóbbi időben a régészeti kutatások nyomán a *centuriatio* alkalmazását a közép-itáliai, campaniai római expanzióhoz kapcsolják. Velitrae, Terracina, Privernum és Interamna Lirenas területén a régészek olyan vonalhálózatok nyomait mutatták ki, amelyeket a *centuriatio* hálóinak értelmeztek, mintegy 50 évvel előredatálva a *centuriatio* alkalmazását.¹⁴ Az óvatosság azonban ebben a tekintetben sem árt. A közép-itáliai terepviszonyok kevésbé alkalmasak kiterjedt területek egységes felmérésbe vonására, ez inkább a Pó-síkságra jellemző. A vonalhálózatok *centuriatio*ként történő meghatározásának vannak nehézségei, ahogy arra Lorenzo Quilici már felhívta a figyelmet.¹⁵

Suessa esetében is történtek kísérletek a földmérések és földosztások régészeti nyomainak feltárására. Paul Arthur a várostól délnyugati irányban mutatott ki egy *centuriatio*s hálót, amely nézete szerint egykori római utakra támaszkodott, s jól illeszkedett a szomszédos Sinuessa területét tagoló vonalhálózathoz. A *centuriatio* méretét 20 x 21 *actus*-ra teszi. Ez alapján úgy véli, hogy a *centuriatio* korai példájával állunk szemben, ugyanis nem a standard *centuria* méretet (20 x 20 *actus*) használták a felméréskor.¹⁶ A földmérők számára a szokásos *centuria* méret inkább csak elvárás volt, amelytől a terephez alkalmazkodva sok esetben eltértek.¹⁷ A *centuria* mérete önmagában ezért nem alkalmas datálásra, viszont maga a tény, hogy a földmérők eltértek a szokásos megoldásoktól, figyelemre méltó.

Technical and Legal Aspects. University College London, London, 1994. 49. [Online: <http://discovery.ucl.ac.uk/1317548/1/247927.pdf> – 2019. június]

13 Campbell, 2000, lx.; Hartmut Galsterer: Die Kolonisation der hohen Republik und die römische Feldmeßkunst. In: Okko Behrends – Luigi Capogrossi Colognesi (Hrsg.), *Die römische Feldmesskunst*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1992. 420–421.

14 Lorenzo Quilici: Centuriazione e paesaggio agrario nell'Italia centrale. In: Jesper Carlsen – Peter Ørsted – Jens E. Skydsgaard (eds.), *Landuse in the Roman Empire*. L'Erma di Bretschneider, Roma, 1994. 127–128.; Gabba, 1985, 266.

15 Quilici, 1994, 130.

16 Paul Arthur: Considerazioni su una probabile divisione agraria nell'agro di Suessa Aurunca. *Archeologia Classica* 34, 1982, 177–178. (Továbbiakban Arthur, 1982 A)

17 Vö. ehhez Oswald A.W. Dilke: *The Roman Land Surveyors. An Introduction to the Agrimensores*. David & Charles, London, 1971. 84–85. lapjainak hosszú listáját a „non-standard *centuriae*”-ről. Továbbá: Gabba, 1985, 269.; Takács Levente: A táj és a tájlemez szerepe a római földmérők írásaiiban. *Ókor* 11, 2012/1. 74–79.

Az Arthur által regisztrált eltérés mellett más hasonló jelenség is adatolt Suessa és a szomszédos Sinuessa közötti területen. A terület egyik felosztásakor a rómaiak a felmérés alapegységének az ún. *vorsus* vették.¹⁸ Ennek a helyi hagyományokra építő, egy *osculus* hossz mértéket alapul vevő elrendezésnek az alkalmazására több magyarázat is kínálkozik. A rómaiak egyszerűen átvették egy helyben meglévő vonalrendszert, vagyis a kijelölt határokat változatlanul hagyták. Esetleg csupán annyiban alkalmazkodtak a helyi szokásokhoz, hogy az ott lakók által ismert és használt mértékegységeket vették alapul. Egy hosszan elhúzódó háború idején mindkét választás indokolhatónak tűnik. A helyi lakosság érdekeit kisebb sérelem érte, továbbá a határvonalak átrajzolása, újramérése sem vett tartósan igénybe emberi és anyagi erőket, valamint időt. A telepítés így gyorsabban és kevesebb konfliktussal valósulhatott meg. A földmérési szakírók később is tanácsolják a helyi adottságok figyelembe vételét, igaz akkor már nem katonai érdekekből, hanem a határviták megoldása kapcsán.

Frontinus adata és a régészetileg kimutatott területrendezések sem időbeli, sem térbeli kapcsolatba nem hozhatók teljes bizonyossággal. A rómaiak 299-ben szervezik meg a Teretina tribust a Liris völgyében (Suessa római polgárjoggal bíró lakói a *tribus Aemilia* tagjai voltak)¹⁹ és 296-ban hozzák létre Sinuessa városát.²⁰ A két település közötti terület felmérését e két, időben közel álló esemény valamelyikéhez lehet kapcsolni, de legkésőbb Sinuessa alapítását nem sokkal követően végre kellett hajtani, hogy a régebbi és újabb telepések területét elkülönítsék egymástól.

A három közlés összefüggésbe hozása meglehetősen problematikus, ugyanis az adataik nem egyneműek. A *rigor* a mezsgyék egyik típusa, a *vorsus* pedig egy hossz mérték, amelyek együttes alkalmazása sem zárható ki, de nem is szükségszerű. A *centuriatio* alkalmazásakor a földmérési szakírók szerint nem használták a *rigor*t, és helyi mértékegységek használata sem illeszkedett a *centuriatio* rendszerébe – legalábbis elméletileg. Quilici szerint a *via Appia* építését megelőzte egy vonalhálózat kialakítása,²¹ amely vélhetően azonosítható a Frontinusnál említett *strigatio scamnatio*val. Ennek a vonalhálózatnak a kialakításakor alkalmazhatták a kiterjedés nélküli mezsgyék (*rigor*), s talán a helyi mértékegységet (*vorsus*) is. A felosztás így minden bizonnyal a colonia létesítéséhez

18 Campbell, 2000, 424. A *vorsus* jelentéséhez vö. Varro *r.* 1.10.1.

19 Cornell, 1995, 357–358.; Arthur, 1982 A, 177.

20 Livius 10.21.

21 Quilici, 1994, 129.

kapcsolható. Az Arthur által föltérképezett *centuriatio* talán egy későbbi földosztás régészeti lenyomata. Ennek hozzávetőleges időpontjául Siuessa alapítása kínálkozik, vagy egy olyan a ránk maradt forrásokban nem említett későbbi telepítés, amely Suessa városát erősítette meg újabb telepésekkel.²²

A római földmérési szakírók gyűjteményében Frontinuson kívül a *Liber Coloniarum* említi Suessa Aurunca városát a Gracchusok tevékenysége nyomán kibontakozó földosztáshoz kapcsolva azt. A föld felosztása az ún. *limites intercisivi* alkalmazásával és *in lacineis* történt.²³ Talán ehhez a felosztáshoz kapcsolható az a régészetileg kimutatható határvonal rendszer, amelynek kialakításánál a 13 x 13 actust vették alapegységnek, így 84,5 iugerumos centuriákat hozva létre. Hasonló *centuria* méretet Caudium, Caiatia, Verulae, Aletrium és Frusino esetében sikerült kimutatni.²⁴ Saskia Roselaar vitatja, hogy pusztán a centuriák mérete alapján datálható volna egy-egy földmérés, ám a Suessa esetében előforduló *lege Sempronia* fordulatot ő is a Gracchusok tevékenységére vonatkozó adatnak értékeli a *liber Coloniarum*-ban.²⁵ Kétségtelenül igaza van abban, hogy centuriák mérete önmagában nem perdöntő bizonyíték valamilyen datálás mellett, viszont a változatosság sem érv ellene. Roselaar maga is felveti, hogy a terepadottságok vagy a letelepíteni szándékozott személyek száma egyaránt befolyásolhatták a földosztókat.²⁶ Valóban, a centuriák mérete a gracchusi földosztásokban meglehetősen változatosságot mutat, ami arra utal, hogy a központilag elrendelt felosztások ellenére

22 Ez utóbbi jelenségre több példa ismert. Például Aquileia városát az alapítása után még 1500 telepessel erősítették meg az ellenséges szomszédok miatt: Livius 43.1 és 17. A vorsus és strigatio – scamnatio problémájához ld. Jeremia Pelgrom: Settlement Organization and Land Distribution in Latin Colonies before the Second Punic War. In: Luuk de Ligt – Simon Northwood (eds.), *People, Land and Politics*. Brill, Leiden – Boston, 2008. 361–362.

23 *Liber Coloniarum* 186, 3-4C: *Suessa Aurunca, muro ducta. lege Sempronia est deducta. iter populo non debetur. ager eius pro parte limitibus intercisivis et in lacineis est adsignatus.* („Suessa Aurunca: fallal övezve, a Sempronius-féle törvény alapján telepítve. Az úthasználati jog nem illeti meg a népet. Földjét részben közbevigó mezsgyékkel, valamint hosszúkás parcellákban osztották ki.”) Vö. Dilke, 1971, 171.

24 Campbell, 2000, 379. és 382.; Chouquer – Favory, 1991, 127–128 és 131.; Saskia T. Roselaar: *Public Land in the Roman Republic*. Oxford University Press, Oxford, 2013. 47. (Oxford Studies in Roman Society & Law) ezt nem fogadja el döntő érvek a gracchusi datálás mellett.

25 Uő.: References to Gracchan Activity in the Liber Coloniarum. *Historia* 58, 2009, 200. és 202. Vö. Emilio Gabba: Sui sisetemi catastali romani in Italia. *Athenaeum* 67, 1989, 568.

26 Roselaar, 2009, 202–203.

messzemenően figyelembe vettek számos tényezőt, például a helyi sajátosságokat.

Roselaar kevesebb figyelmet szentel a fentebb már idézett fordulatoknak. A *lacinea* (*in lacineis*) kifejezés csak a *liber Coloniarum*ban fordul elő, a földmérési szakírók nem használják. Olyan felosztási módot jelöl, amikor a kijelölt parcellák alakja hosszúkás csíkra emlékeztet. Antium, Aefulae, Ferentinum, Formiae, Interamna Lirenas, Laurolavinium, Ostia, Privernum, Venafrum területét illetően említi még a *liber Coloniarum*.²⁷ A Suessával együtt 10 települést érintő földosztások a Gracchusoktól egészen Hadrianusig terjednek, illetve az esetek egy részében a *liber Coloniarum* szövege nem ad támpontot a datáláshoz. Egy-egy város területét többféle módon is felmérhették, olykor az alkalmazott határkijelölési módok egyike volt csak az *in lacineis* felosztás. Figyelemreméltó azonban, hogy az *iter populo non debetur* (Oaz úthasználati jog nem illeti meg a népet) kifejezés 7 településnél fordul elő, mindössze kettő az, ahol a felosztásnál garantálják a lakosság számára az úthasználatot (Privernum, Venafrum), egy településnél (Ostia) pedig nem esik erről szó. Az úthasználat nélküli települések közül kettő: Suessa és Aefulae gracchusi telepítés.

A *limes intercisivus* kifejezés szintén többnyire a *liber Coloniarum*ban fordul elő. Florentia (168, 3-10C), Colonia Iunonia Falerii (170, 11-17C), Neapolis (184, 11-13C), Sinuessa (186,1-2C), Venafrum (186,30-32C) és Interamna (182,37C) esetében a szöveg alapján olyan mezsgyéket jelöl, amelyek az eredeti *iugeratio* parcelláit darabolják, jelezve az egyes birtoktestek határát. A *liber Coloniarum* szövegezése ugyan mutat némi változatosságot, de nagyjából mindegyik említett helyen az interamnaihoz hasonló: *ager ... est adsignatus in lacineis limitibus intercisivis*. A Suessára vonatkozó szöveg kissé másként hangzik: *ager eius pro parte limitibus intercisivis et in lacineis est adsignatus*. Sinuessa, Interamna, Venafrum és Neapolis mind ugyanabban régióban helyezkedtek el, mint Suessa. Sinuessa és Interamna alapítása ráadásul ugyanúgy a *samnis* háború eseményeihez kapcsolódik. Ezek alapján azt is várhatnánk, hogy a területrendezés nagyjából egységes gyakorlatot követ, a szöveg egy ponton az *'et'* szó közbeiktatásával mégis eltérő Suessa esetében.

A szövegben szereplő *'et'* kötőszó kiiktatásával a megfogalmazás voltaképpen egységessé válna. Brian Campbell kiadása azonban nem jelez szövegromlást a kérdéses helyen, s Blume-Lachmann-Rudorff editiója (p. 237) is csupán annyit tüntet fel, hogy az E-kódex (Erfurt) elhagyja

27 Liber Coloniarum 178,26C; 180,9C; 182,25C; 182,31C; 182,36-37C; 184,1C; 184,20-21C; 184,28-30C; 186,30-32C.

az egész *'et in lacineis'* fordulatot. Nem is beszélve arról a körülményről, hogy más települések leírásánál is előfordul ilyen pozícióban az *'et'*.²⁸ Amennyiben a szöveget helyesnek fogadjuk el, akkor Suessa esetében azt kell feltételeznünk, hogy a gracchusi földosztás a *territorium* két részét is érintette. Vélhetően azonban nem az egész területet mérték és osztották fel újra, amint azt a *pro parte* kitétel is mutatja. Egy részén a meglévő földmérést felhasználva a nagyobb parcellákat darabolták fel *limitibus intercisivis*, más részeken pedig hosszúkás alakú parcellákat (*in lacineis*) osztottak ki. Talán az előbbi az, amely a Chouquer által azonosított 13 x 13 actusos felméréshez kapcsolható, ugyanis nem volt gyakori, hogy egy birtokos 84,5 iugerumos nagyságú parcellát egymaga kapjon meg.

Suessa területét az alapításától a Gracchusokig terjedő időben legalább kétszer érintette a földosztás és az ehhez járuló földmérés. A szöveges források keskeny parcellák (*strigatio-scamnatio, lacinea*) alkalmazására utalnak, amelyeket akár a felosztáskor, akár azt követően tovább tagoltak (*limites intecisivi*). Frontinus és a *liber Coloniarum* alapján úgy tűnik, hogy mellőzték az útként szolgáló szélesebb mezsgyék használatát. Mindez arra utal, hogy nem lévén bővében a felosztható területnek, a földmérők megpróbálták takarékoskodni. Ez könnyen magyarázható geográfiai érvekkel: Suessa települését az *ager Falernus*tól elválasztja Teanum települése a Massicus-hegy és Sinuessa városa. Északról a Liris-folyó és Minturnae, valamint a Tirrhén-tenger határolja. A felosztható föld mennyiségét, a város *territorium*ának nagyságát így meglehetősen korlátozták a földrajzi határolók (hegyek, tenger) és a szomszédos városok *territorium*uma.

Erre a földrajzilag behatárolt területre küldött telepések számáról csak becslésekkel rendelkezünk azokból a számokból kiindulva, amelyet a római történetírók más települések kapcsán megadnak. A latin coloniákat általában 2500–6000 felnőtt férfi lakossal hozták létre. Ebből kiindulva Timothy Cornell Suessa Aurunca telepeseinek számát 2500 főre tette, ami alapján az összes letelepítendő személyt 14000 emberre becsülte.²⁹ Az általa megadott területméret alapján nagyjából 8–13 fővel számolt egy négyzetkilométerre.³⁰ Cornell – zömmel becslésen alapuló – számadatai a környéken alapított más coloniákat illetően hasonló népsűrűséget mutatnak, ami egyaránt lehet a következtetésen alapuló becslés módszeréből adódó egyezés (tkp. hiba), esetleg központi tervezés eredménye.

28 Cingulum: 194, 10-14C.

29 Livius 10.21. szerint 294-ben már suessai csapatok részei voltak a római hadseregnek.

30 Cornell, 1995, 367. és 381. Vö. Pelgrom, 2008, 337.

Források híján nem adható meg, vajon mekkora népesség maradt helyben az eredetileg ott lakók közül. A helyi mértékegység (*vorsus*) alkalmazása valószínűsíti, hogy helyben maradó lakossággal számolni kell.³¹ Mindenesetre elmondható, hogy az alkalmazott földmérési technikák arra utalnak, hogy legalábbis Suessa esetében viszonylag kis területre próbáltak minél nagyobb létszámú lakost telepíteni.

Az alapítás időszakában stratégiai szempontokat követő telepítésnél érthető, hogy a samnisok elszigetelése, az utak és a tengerpart biztosítása minél népesebb coloniák létrehozását igényelte, hogy szükség esetén képesek legyenek ellenállni az ellenségnek. Az talán kevésbé számított, mekkora földterület jut is egy-egy településnek. A Gracchusok politikai indíttatású telepítéseinél azonban ezt a szempontot aligha lehetett figyelmen kívül hagyni. A telepéseknek a juttatott parcellából kellett ellátniuk magukat és családjukat, vagyis a föld mérete – más tényezők, pl. talaj, vízellátás stb. mellett – egyáltalán nem volt mindegy számukra.

A korlátozottan rendelkezésre álló termőföldből, azaz az egy családra jutó viszonylag kis parcellákból a megélhetés akkor volt biztosítható, ha ezeken a földdarabokon intenzív, nagy megtérülésű ágazatokban folytattak mezőgazdasági tevékenységet. Ehhez hasonló jelenségre van adatunk a római mezőgazdasági irodalomból. Varro leírja, hogy egykori katonáinak, a Veianius testvéreknek mindössze egy iugerumnyi földje a méhesekből és mézből legalább 10.000 sestertiusnyi bevételt biztosított.³² Suessa környékén is adatoltak az intenzív mezőgazdaság nyomai. Cato két ízben is említi Suessa nevét. Előbb olajsajtoló vagy zúzómalom (*trapetum/trapetus*) beszerzése kapcsán írja le a berendezés árát és szállításának költségét,³³ majd később arról ír, hogy szekeret (*plostra*) és római típusú kosarat (*fiscina Romanica*) Suessában érdemes vásárolni.³⁴ Cato szóhasználata a hely megjelölésére árulkodó. Miközben a szekér és a kosár eredetének megjelölésére a *Suessae* locativust használja a városra utalva, addig a *trapetumnál* az *in Suessano* kifejezés szerepel. Az utóbbi fordulattal feltehetőleg a város territoriumára, a város körül földekre utalhatott (ti. *in Suessano agro*). Olajsajtolók a termőhelyek közelében beszerezhetőek voltak. Jelen tanulmány szempontjából most az

31 Livius 9.25 tudósítása szerint a helyi lakosságban voltak Róma oldalán álló csoportok. Pelgrom, 2008, 354–357. A Pó síkságra vonatkozóan vö. Gabba, 1985, 274.

32 Varro *r.* 3.16.10-11.

33 Cato: *agr.* 22.2-3. Vö. Vincent J. Rosivach: The „Lex Fannia Sumptuaria” of 161 BC. *The Classical Journal* 102, 2006/1, 15.

34 Cato: *agr.* 135.1-3.

a következtetés érdekes, hogy Cato közléséből az valószínűsíthető, volt olajtermelés Suessa területén.

A bor előállítására, tárolására és szállítására régészeti adatok is rendelkezésünkre állnak részben a területet intenzíven kutató Paul Arthur jóvoltából, aki valószínűsíti, hogy a szőlészet már a római kolonizáció előtt jelen volt a térségben.³⁵ Campania már a harmadik század első felében a jól szervezett borkereskedelem egyik központja volt.³⁶ A kereskedelem igényeinek kielégítése nem igényelt hatalmas birtoktesteket, későbbi adatok mutatják, hogy a szőlőskertek akár egészen kis méretűek (2 iugerum) is lehettek.³⁷ A graeco-itáliai amphorákat égető kemencék a 3. század végén tűnnek fel. A tengerparton Sinuessa és a Savone folyó között, a szárazföld belsejében a Garigliano-folyó (Liris) még hajózható szakasza mentén amphora égető kemencéket tártak fel: az előállított edények között a korai típusok (Graeco-Italic, DressellA-1B) példányai is megtalálhatók.³⁸ A környék a későbbiekben is híres volt borairól, elég itt a massicusit említeni, amely már Plautus *Pseudolus* c. vígjátékában megjelenik, de nagyra becsüli Vergilius és Horatius is.³⁹ Suessa territoriuma részben kiterjedt a Massicus-hegy egy részére is, ahogyan arról a késő antikvitásban alkotó földmérési szakíró Agennius Urbicus művéből⁴⁰ és a földmérési szakírók munkáit fenntartó wolfenbütteli A kódex egyik illusztrációjából értesülhetünk. Az illusztráción egy centuriatio hálójaja mellett a Massicus-hegy ábrázolása látható, amelyet így a rajz is Suessa területéhez kapcsolódónak ábrázol.

Az eddigi – még kiegészítésre szoruló – adatok fényében valószínűsíthető, hogy a hódítást követően a rómaiak messzemenően figyelembe vették a terület gazdasági és egyéb adottságait akkor, amikor Suessa területét felparcellázták. A helyi mértékrendszer alkalmazása a már létező ültetvények, mezőgazdasági struktúrák miatt is indokolt lehetett. A kisméretű, szorosan egymás mellé tapadó birtoktestek alkalmazása azért volt lehetséges, mert a kedvező gazdasági környezet így is megélhetést

35 Paul Arthur: Roman Amphorae and the „Ager Falernus” under the Empire. *Papers of the British School at Rome* 50, 1982, 31. (Továbbiakban Arthur, 1982 B); Nicholas Purcell: Wine and Wealth in Ancient Italy. *The Journal of Roman Studies* 75, 1985, 6.

36 A kereskedelem jelentőségére utal, hogy Suessa pénzt is veretett, amelyek egy részén kakas látható. Vö. Corbier, 2000, 199. Pelgrom, 2008, 356.

37 Purcell, 1985, 7.

38 Arthur, 1982 B, 23 és 32. A Liris hajózhatóságáról ld. Campbell, 2012. 313.

39 Plautus: *Pseud.* 1302-4.; Vergilius: *Georgica* 2, 143.; Horatius: *carm.* 1,1.19. *serm.* 2,4.51.

40 Agennius Urbicus 36, 6-9C. Vö. Weber, 2008, 72 és Campbell, 2000, 344.

TAKÁCS LEVENTE

kínált a telepéseknek. A bor és olaj előállítása, értékesítése megfelelő jövedelmet biztosíthatott a relatíve kis birtokok használóinak. A régészeti és írásos adatok alapján úgy tűnik, hogy a földmérők (vagy megbízóik) tekintettel voltak ezekre a körülményekre mind a római kolonizáció, mind a későbbi földosztások során.

Kapi Péter

A *De chorographia* druidái

Pomponius Mela életéről sajnos rendkívül kevés biztos adat áll a rendelkezésünkre. A három könyv terjedelmű *De chorographia* című művéből ugyanis csak annyi derül ki róla, hogy a hispániai Tingenterából származott, és művét egy Britannia ellen folytatott hadjáratral egy időben alkotta.¹ Ezek az információk azonban rendkívül bizonytalanok, mivel Tingentera városát más ókori munkák nem említik ezen a néven, a város talán Iulia Iozával, vagy más néven Iulia Traductával azonosítható.² Valamint az sem teljesen egyértelmű, hogy Mela Caligula vagy Claudius britanniai hadjáratra utal-e művében – ezzel a kérdéssel később részletesebben foglalkozok a gallokról és a druidákról szóló szöveghely pontosabb értelmezése miatt.³ Mela munkája ugyanis rendkívül értékes adatokat biztosít a galliai druidák Kr. u. 1. századi helyzetéről. A szerző a következőket állítja a gallok vallási szokásairól és a druidákról:

A (gall) népek büszkék, babonások, sőt egykor annyira kegyetlenek voltak, hogy azt hitték, az isteneknek a legjobb és legkedvesebb áldozat az ember. A már eltörölt vadságnak megvannak még a nyomai: bár a gyilkosságtól tartózkodnak, mikor az isteneknek ajánlott áldozatokat az oltárhoz vezetik, megcsonkítják őket. Megvan azonban a saját ékesszólásuk, és vannak druidáik, akik a bölcsességet tanítják. Ezek azt állítják, hogy ismerik a föld és a világ nagyságát és alakját, az ég és a csillagok mozgását és azt, hogy mit akarnak az istenek. Titokban és hosszan, mintegy hús éven keresztül, sok mindent tanítanak népük legnemesebb tagjainak, vagy barlangokban vagy félreeső

1 Pomponius Mela: *De chorographia*. 2.7.96. és 3.6.49. (Továbbiakban Mela).

2 Piergiorgio Parroni: *Pomponii Melae De chorographia libri tres*. Edizioni di storia e letteratura, Roma, 1984. 16. (Továbbiakban Parroni, 1984); Alain Silberman: *Pomponius Mela: Chorographie. Texte établi, traduit et annoté par A. Silberman*. Les Belles Lettres, Paris, 1988. VI–VII. (Továbbiakban Silberman, 1988); Frank E. Romer: *Pomponius Mela's Description of the World*. University of Michigan Press, Ann Arbor, 1998. 1. (Továbbiakban Romer, 1998).

3 A kérdéssel a Melával foglalkozó munkák részletesen foglalkoznak, ld. Silberman 1988. IX–XIII.; Kai Brodersen: *Pomponius Mela: Kreuzfahrt durch die Alte Welt. Zweisprachige Ausgabe von Kai Brodersen*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1994. 1–2. (Továbbiakban Brodersen, 1994); Romer, 1998, 2–4. A modern szakirodalom inkább a Claudius-kori keletkezést tartja valószínűbbnek, de a kérdés valójában nem eldönthető.

*erdőkben. Azokból, amit tanítanak, csak egy dolog vált ismeretessé a nép körében – azért, hogy jobbak legyenek a háborúkban: a lélek örök és van egy másik élet a másoknál. Így a halottakkal élégetnek és elásnak az élők számára hasznos tárgyakat. Egykor a túlvilágra vitték a tartozások beszédét és az üzleti számadásokat, és voltak, akik készséggel hozzátartozóik máglyájára vetették magukat, mintha csak együtt élnének majd velük.*⁴

Az idézett Mela-hely értelmezése korántsem egységes a szakirodalomban. Széles körben elfogadott az a nézet, hogy ezen a ponton Mela druidák vallásának Claudius-kori betiltásáról ír.⁵ Ezt a nézetet elfogadva Brodersen úgy véli, hogy ez a hely a mű Claudius-kori keletkezését bizonyítja.⁶ Ez az értelmezés azonban bizonytalan, mert miként Wiśniewski is rámutat tanulmányában, a Mela-hely bizonyos szakaszainak értelmezése nem lehet helytálló, mivel a Kr. u. 43–44-ben keletkezett munka nem utalhat Claudius későbbi rendelkezésére,⁷ melyet egyébként általában

4 Mela 3.2.18-19.: *Gentes superbae superstitiosae aliquando etiam immanes adeo, ut hominem optimam et gratissimam diis victimam crederent. Manent vestigia feritatis iam abolitae, atque ut ab ultimis caedibus temperant, ita nihilominus, ubi devotos altaribus admovere, delibant. Habent tamen et facundiam suam magistrisque sapientiae druidas. Hi terrae mundique magnitudinem et formam, motus caeli ac siderum et quid dii velint, scire profitentur. Docent multa nobilissimos gentis clam et diu, vicenis annis, aut in specu aut in abditis saltibus. Unum ex his quae praecipuiunt in vulgus effluxit, videlicet ut forent ad bella meliores, aeternas esse animas vitamque alteram ad manes. Itaque cum mortuis cremant ac defodiunt apta viventibus. Olim negotiorum ratio etiam et exactio crediti deferebatur ad inferos, erantque qui se in rogos suorum velut una victuri libenter immitterent.*

5 Thomas Downing Kendrick: *The Druids*. Senate, London, 1994. 87. (Továbbiakban Kendrick, 1994); Brodersen, 1994, 2.; Robert Wiśniewski: *Deep Woods and Vain Oracles: Druids, Pomponius Mela and Tacitus. Palamedes* 2, 2007, 147. (Továbbiakban Wiśniewski, 2007); Ruth H. Sanders: *German: Biography of a Language*. Oxford University Press, New York, 2010. 59. (Továbbiakban Sanders, 2010). A felsorolt munkák közül kétségtelenül Kendrick munkáját tekinthetjük a legnagyobb horderejűnek: a *The Druids* ugyanis 1927-ben jelent meg először, és kidolgozottságának köszönhetően a mai napig jelentős hatást gyakorol a druidákkal kapcsolatos szakirodalomra. A Mela-hely és a Claudius-kori korlátozás összekapcsolásával szemben ld. Giuseppe Zecchini: *I Druidi e l'opposizione dei Celti a Roma*. Jaca, Milano, 1984. 87. (Továbbiakban Zecchini, 1984). A szöveg értelmezésével a tanulmány során részletesen foglalkozom.

6 Brodersen, 1994, 2.

7 Wiśniewski, 2007, 149.

Kr. u. 54-re kelteznek.⁸ A kérdéses rendelkezésről Suetonius művében olvashatunk:

*A galloknál teljesen eltörölte a druidák kegyetlenül vad vallását, amely Augustus uralkodása alatt kizárólag a polgárok számára volt tiltott.*⁹

Annak az oka, hogy a *De chorographia* datálásával foglalkozó szerzők Claudius rendelkezését érvként hozzák fel a mű Claudius-kori keletkezése mellett, de a mű keletkezését nem Kr. u. 54-re teszik az, hogy a mű datálásával is foglalkozó munkákban nem fordul elő a Kr. u. 54-es évszám Claudius rendeletével kapcsolatban.¹⁰ Ezzel szemben több, a druidákkal és a keltákkal is foglalkozó modern szerző a Kr. u. 54-es évszámhoz köti Claudius rendelkezését, viszont ezek a szerzők nem kapcsolják össze a Mela-helyet és a Claudius-kori rendelkezést.¹¹ Ebből adódóan létezik két olyan elfogadott, egymástól független elképzelés, mely ellentmond egymásnak.¹² A Mela-hely értelmezésével úgy vélem, hogy már csak emiatt is érdemes foglalkozni, azonban a kérdés a mű datálásának a szempontjából sem lényegtelen, mert ha a keltákkal foglalkozó kutatóknak igaza van abban, hogy Claudius rendelkezése a Kr. u. 54-es évhez köthető, és ez a rendelkezés valóban megjelenik Mela munkájában, akkor a *De chorographia terminus post quem*je Kr. u. 54-re módosul.

A Claudius-kori rendelkezés datálása azonban úgy vélem, hogy szintén vizsgálatokat igényel, mert néhány kutató vagy hivatkozás nélkül,

8 A kérdéssel később részletesen foglalkozok.

9 Suetonius: *Claudius* 25.5. (Továbbiakban *Suet. Claud.*): *Druidarum religionem apud Gallos dirae immanitatis et tantum civibus sub Augusto interdictam penitus abolevit.*

10 Ez figyelhető meg többek között Brodersen, 1994, 2. munkájában is. A druidákkal foglalkozó szerzők közül ez a nézet Kendrick, 1994, 87. munkájában jelenik meg.

11 Ld. Stuart Piggott: *The Druids*. Penguin Books, Harmondsworth, 1981. 108. (Továbbiakban Piggott, 1981); David Rankin: *Celts and the Classical World*. Psychology Press, London, 1996. 290. (Továbbiakban Rankin, 1996); Hugh Last: Rome and the Druids: A Note. *The Journal of Roman Studies* 39, 1949/1–2, 3. (Továbbiakban Last, 1949). Stuart Piggott nagyhatású munkájában a rendelettel kapcsolatban szerepel a Kr. u. 54-es dátum, azokon a helyeken viszont, ahol Piggott Melát idézi, nem említi Claudius rendelkezését. Rankin szintén nem említi Melával kapcsolatban a Claudius-kori tiltást. Last több tiltórendelet is vizsgál, tanulmányából így jól kiolvasható, hogy nem köti össze Mela állításait és Claudius rendelkezését.

12 Ebben az esetben ugyanis a legkésőbb Kr. u. 43–44-ben keletkezett munka egy Kr. u. 54-ben hozott rendeletre utalna.

vagy csupán a Suetonius-helyre hivatkozva közli a Kr. u. 54-es dátumot.¹³ Ez azonban megkérdőjelezhető, mert Suetonius többnyire tematikusan, az egyes tematikai blokkokon belül a kronológiai sorrendet néha mellőzve írta meg a császáréletrajzokat, így a Suetonius-hely alapján nem feltétlenül állapítható meg, hogy mikor került sor Claudius korlátozására.¹⁴ Mivel a Mela-hely értelmezésének és a mű keletkezési időpontjának szempontjából sem lényegtelen, hogy mikorra keltezhető Claudius szóban forgó rendelkezése, fontosnak tartom megvizsgálni, hogy a korlátozást említő tematikus blokkban az események időrendi sorrendben követik-e egymást vagy sem, illetve, hogy utal-e valami arra, hogy a korlátozásra valóban Claudius utolsó uralkodási évében került sor.¹⁵

Tanulmányomban tehát röviden foglalkozom a *De chorographia* keltezési kérdésével, ezt követően pedig megvizsgálom, hogy helytálló-e a Claudius-kori tiltás keltezése, majd végül a Mela-hely értelmezésével kívánok részletesebben foglalkozni.

13 A Claudius-kori jogszabályra történő hivatkozás korántsem egységes. Egyes szerzők, mint például Rankin, 1996, 290. és Piggott, 1981, 119. egyedül Suetoniusra hivatkozva keltezik Kr. u. 54-re a korlátozást. Emellett többen nem kötik évszámhoz a korlátozást, azonban azt mégis Pomponius Mela leírásához kapcsolják. Silberman, 1988, 259. például nem köti évszámhoz az eseményt, azonban a *manent vestigia feritatis iam abolitae* tagmondatot egy Claudiusnak szánt hízelgésnek értelmezi az alapján, hogy Suetonius szerint Claudius törölte az emberáldozatokat. A szerző értelmezése egyébként téves lehet, mert Suetonius nem az emberáldozatok betiltásáról számol be, hanem a druidák vallásának eltörléséről. Brodersen, 1994, 2. szintén a Kr. u. 54-es dátum említése nélkül köti Claudius rendelkezéséhez a Mela-helyet.

14 Slingerland a zsidók kiűzésével kapcsolatban (Suet. *Claud.* 25.4.) felhívja a figyelmet arra, hogy az esemény említésére egy olyan tematikus blokkban kerül sor, mely kezdetben a vallási szertartásokkal, valamint a katonai és polgári szokásokkal foglalkozik (Suet. *Claud.* 22.1.), és mivel Suetonius nem az időrend, hanem inkább a témák szerint rendezte narratíváját, leírásából nem következtethetünk egy pontos dátumra. Ld. Dixon Slingerland: Suetonius „Claudius” 25.4 and the Account in Cassius Dio. *The Jewish Quarterly Review, New Series* 79, 1989/4, 306–307. (Továbbiakban Slingerland, 1989). A druidákra vonatkozó Claudius-kori korlátozás ugyanebben a tematikus blokkban található, és mivel semmi sem utal arra, hogy az események időrendben lennének, felmerül az a kérdés, hogy hozzá tudjuk-e kötni Claudius druida ellenes rendelkezését egy konkrét évhez. A kérdéssel később részletesebben foglalkozom.

15 Piggott és Rankin munkájában nincs nyoma annak, hogy ezt a vizsgálatot elvégezték volna, valamint ezeknél a szerzőknél a Kr. u. 54-es dátumnál nem szerepel hivatkozás sem, ld. Rankin, 1996, 290.; Piggott, 1981, 119.

A DE CHOROGRAPHIA CLAUDIUS-KORI KELETZÉSÉNEK BIZONYTALANSÁGAI

A *De chorographia* keletzésére vonatkozó elméletek megalapozása Ioachim von Watt (Ioachimus Vadianus) svájci humanistához köthető, ugyanis Watt állapította meg elsőként, hogy Mela a Kr. u. 1. század közepén alkothatta munkáját. Egy angol származású humanista William Soonus (Guilielmus Soonus) pedig már Claudius korára tette Mela munkásságát,¹⁶ és jelenleg is ez a nézet a legelfogadottabb.¹⁷ Ennek megfelelően a Caligula-kori keletkezés csak akkor tekinthető helytálló értelmezésnek, ha emellett olyan meggyőző érvek hozhatóak fel, melyek megmagyarázzák, hogy miként kapcsolható a datálás szempontjából kulcsfontosságú 3. könyv 49. *paragraphus*ában említett sikeres hadjárat és az emiatt járó közelgő *triumphus* Caligula sikertelen hadjáratához.¹⁸ Ebben a *paragrapus*ban Mela a következőket állítja:

Hogy Britannia milyen, és milyen embereket terem, később részletesebben és elmélyültebb kutatási adatok alapján lesz kifejtve,¹⁹ hiszen

16 Bobay Orsolya: A Disputator, vagyis egy 16. századi földrajzi témájú dialógus. In: *Mikro & makro, fiatal kutatók konferenciája*. Szerk. Lovas Borbála et al. Reciti kiadó, Bp., 2013. 22. (Továbbiakban Bobay, 2013).

17 A modern kutatók közül Frick vélte úgy, hogy a mű, vagy legalábbis egy része Caligula uralkodása alatt keletkezett, ugyanakkor azt Frick se tartotta kizárhatónak, hogy a mű bizonyos részei a Claudius-korban keletkeztek. Carl Frick: Ueber die Abfassungszeit der Chorographia des Pomponius Mela. *Philologus* 33, 1874, 742. (Továbbiakban Frick, 1874); Uó.: Rec. A. Klotz: Questiones Pliniae geographicae. Quellen und Forschungen zur alten Geschichte und Geographie. Hsrg. von W. Sieglin. H. XI. Weidmann, Berlin, 1906, 227 S. 8. 7. M. *Berliner Philologische Wochenschrift* 28, 1908, 1498. (Továbbiakban Frick, 1908). Frick érvelése a Caligula-kori keletkezés mellett azonban – miként arra Georg Wissowa 1916-ban megjelent cikkében helyesen rámutatott – nem volt kellően megalapozott, így ettől kezdve a kutatók a Claudius-kori keletkezést tartják valószínűbbnek. Georg Wissowa: Die Abfassungszeit der Chorographia des Pomponius Mela. *Hermes* 51, 1916/1, 89–96. (Továbbiakban Wissowa, 1916).

18 Korábbi kutatásaim alapján a legtöbb, Claudius-kori keletkezést támogató feltételezés nem kellően megalapozott, az viszont nem zárható ki egyértelműen, hogy a 3. könyv 49. *paragraphusa* Claudius hadjáratára és *triumphus*ára reflektál, ld. Kapi Péter: Pomponius Mela: De Chorographia libri tres: A mű keletzésének felülvizsgálata. *Corollarium* 3, 2015, 54–61. (Továbbiakban Kapi, 2015). A Claudius-kori keletkezés mellett tehát az egyetlen erős érv a 3. könyv 49. *paragraphus*ában található, valamint a mű kétségtől Claudius-kori, ha a tanulmány elején idézett Mela-hely valóban Claudius druida ellenes rendelkezésére utal.

19 A latin fogalmazás alapján nem egyértelmű, hogy a szerző szeretné ezt később megtenni, vagy úgy gondolja, hogy később majd mások írnak erről.

– lám csak – a tőlünk sokáig elzárt vidékét feltárja a princepsnek legnagyobbika, aki nemcsak hogy előtte le nem győzött, hanem egyenesen ismeretlen népek fölött győzedelmeskedett, s hozzá saját tetteinek bizonyítékát, hogy oly módon mutassa majd meg diadalmenetén, mint amilyen buzgón törekedett a háborúban is.²⁰

A *paragraphus* tartalmából tehát arra következtethetünk, hogy ezeket a sorokat a szerző egy Rómában sikeresnek vélt Britannia ellen folytatott hadjáratral egy időben írta. Az éppen aktuális uralkodó a keletkezés időpontjában még nem tért vissza Rómába, viszont már hozzálátott diadalmenetének megszervezéséhez. A mű keletzését jelentősen befolyásolta, hogy a sikeres hadjárat tényéből kiindulva ezt a helyet a legtöbben Claudius britanniai hadjáratához kötötték.²¹ Ezt az értelmezést általában azzal támasztották alá, hogy Caligula nem ért el tényleges sikereket Britanniában, és emiatt csak egy *ovatiót*, azaz kisebb diadalmenetet tarthatott.²² A *paragraphus*ban megemlített *triumphus* tehát e szerint az értelmezés szerint csak Claudiusé lehetett, mivel Caligula sosem tarthatott teljes értékű diadalmenetet az északi hadjáratáért. Úgy vélem azonban, hogy a szerző *triumphus*ra tett utalását nem köthetjük ennyire egyértelműen Claudiushoz, ugyanis, ha Mela Caligula hadjárata alatt írta művét, úgy nem tudhatta, hogy az ígért diadalmenetre sohasem kerül majd sor, továbbá a *princeps* visszatéréséig akár még a hadjáratot is sikeresnek vélhette.²³ Azt, hogy Caligula esetében Melának lehetősége volt a Rómába érkező hírek alapján azt feltételeznie, hogy a *princeps* meghódította Britanniát, és emiatt *triumphust* is tarthat majd, Suetonius Caligula császárról írt életrajza bizonyítja. Az életrajzban ugyanis megjelenik egy olyan eseménysor, ami elképzelhetővé teszi a közelgő *triumphus* Caligulához való kapcsolását, és egyben azt is megmagyarázza, hogy Mela miért hihette a *princeps* britanniai hadjáratát sikeresnek. Suetonius szerint ugyanis Caligula egy hencegő levelet küldött Rómába azt követően, hogy Cynobellinus britanniai király kitagadott fia, Adminius,

20 Mela 3.6.49.: *Britannia qualis sit qualesque progeneret mox certiora et magis explorata dicentur. Quippe tamdiu clausam aperit ecce principum maximus, nec indomitarum modo ante se uerum ignotarum quoque gentium uictor, propriarum rerum fidem ut bello affectauit, ita triumpho declaraturus portat.*

21 Így tehát minden alapja megvan annak feltételezésnek, hogy a mű Claudius-kori. A kérdés tehát az, hogy emellett felállítható-e egy ezzel egyenértékű hipotézis, ami alátámaszthatja a mű Caligula-kori keletkezését.

22 Romer, 1998, 2.

23 Vagyis az *ovatio* tényéből kiindulva nem vethető el, hogy Mela Caligula *triumphus*át várja, mert ekkor még nem derülhetett ki, hogy Caligula csak *ovatiót* tarthat, hiszen a szövegben említett *princeps* épp a hadjáratról tart visszafelé.

átszökött hozzá és megadta magát a *princeps*nek. Ezt az eseményt Caligula úgy tüntette fel a Rómába küldött levelében, mintha az egész szigetet sikerült volna meghódítania:

Egyébként mindössze annyit ért el, hogy Adminius, Cynobellinus britanniai király kitagadott fia egy szerény kis csapattal átszökött hozzá, és megadta magát neki. Erre Gaius kérkedő levelet küldött Rómába, úgy tüntetve fel a dolgot, mintha az egész sziget a kezére került volna, a futároknak pedig lelkükre kötötte, hogy kocsin hajtásának egészen a forumig és a tanácsteremig, és üzenetét csakis Mars templomában, a teljes senatus jelenlétében adják át a consuloknak.²⁴

Ezután pedig, egy másik levélben elrendelte egy pompás diadalmenetet szervezését:

Pénzügyi tisztviselőinek megírta, hogy minél kisebb összegből rendezzék meg a diadalmenetet, de olyan legyen, amelyet még nem látott a világ, hiszen minden római vagyonával rendelkezhetnek.²⁵

A *De chorographiá*ból esetlegesen kiolvasható eseménysorról tehát Suetonius már tudta, hogy nem a valóságot tükrözi, Mela viszont ezzel nem feltétlenül lehetett tisztában mert ha művét Caligula uralkodása alatt írta, a *princeps* Rómába küldött levelei alapján egészen annak visszaérkezéséig nem tudhatta sem azt, hogy a hadjárat kudarcba fulladt, sem azt, hogy majd csak egy *ovatio*t tarthat a levélben ígért *triumphus* helyett. Éppen ezért elképzelhető, hogy Mela Caligulát tekintette a *principum maximus*nak.²⁶ Úgy vélem, hogy az általam bemutatott gondolatmenet és az idézett Suetonius-helyek igazolják, hogy a 3. könyv 49. *paragraphusa* akár Caligula hadjáratára is utalhat, vagyis a mű Caligula-kori keletkezése sem zárható ki egyértelműen. A Caligula-kori keletkezés lehetősége viszont abban az esetben elvethető, ha a 3. könyv 18. *paragraphus*ában tett utalás valóban Claudius tiltására vonatkozik, mivel ez esetben a *principum maximus* feltehetően csak Claudius lehet. Érdeemes tehát megvizsgálni Claudius druidák ellen hozott rendeletét a keltezés szempontjából is.

24 Suetonius: *Caligula*. 44.2. *paragraphus* (Továbbiakban Suet. *Cal.*). A fordítást Kis Ferencné munkájából idéztem.

25 Suet. *Cal.* 47. *caput*. A fordítást Kis Ferencné munkájából idéztem.

26 Mela számára az éppen aktuális uralkodót mindenképp érdemes volt a legnagyobb *princeps*nek (*principum maximus*) neveznie, attól függetlenül, hogy komolyan gondolta-e azt.

A druidák háttérbe szorításáról szóló Claudius-kori rendelkezést néhány kutató vagy hivatkozás nélkül, vagy egyedül Suetoniusra hivatkozva a Kr. u. 54-es évhez köti, a rendelkezés datálása azonban véleményem szerint bizonytalan, mert módszertanilag helytelen az a megközelítés, amely pusztán a Suetonius-hely alapján keltezi Kr. u. 54-re az eseményt. Suetonius ugyanis – többé-kevésbé egy sémát követve – tematikusan írta meg a császáréletrajzokat,²⁷ a kronológiai sorrendet pedig munkájában nem a naptári események, hanem az emberi élet biológiai ciklusai határozzák meg.²⁸ Éppen ezért Slingerland jogosan mutat rá a zsidók kiűzésének keltezése kapcsán arra, hogy Suetonius narratívájának sorrendjéből nem következhetünk minden további nélkül egy adott időpontra.²⁹ A druidákat érintő tiltás körül említett események kronológiai sorrendjét nem lehet pontosan megállapítani,³⁰ így a szövegkörnyezetből sem következethetünk a Kr. u. 54-es dátumra, tehát pusztán a Suetonius-hely alapján nem állapítható meg pontosan, hogy a császár mikor lépett fel a druidák ellen. Hasonló a helyzet a Claudius-kori tiltást szintén megemlítő Aurelius Victor esetében is. Aurelius Victor állítása a *compressa participium* miatt ugyan nem feltétlenül jelenti a vallás teljes eltörlését, azonban a már idézett Suetonius-hely alapján feltételezhetjük, hogy a szerző mégis erről ír művében:³¹

*És végül bölcs tanácsadókra hallgatva elnyomta a bűnöket és Galliában a druidák híres babonáit.*³²

27 Adamik munkájában részletesen foglalkozik a Suetonius által követett tematikus séma felvázolásával, valamint az időrend követésének mellőzését is bemutatja. Adamik Tamás: *Római irodalom a kezdetektől a Nyugatrómai Birodalom bukásáig*. Kalligram, Pozsony, 2009. 619–621. (Továbbiakban Adamik, 2009).

28 Andrew Wallace-Hadrill: *Suetonius*. Classical Press, Bristol, 2004. 11. (Továbbiakban Wallace-Hadrill, 2004).

29 Slingerland, 1989, 306–307.

30 Slingerland tanulmányában a Suet. *Claud.* 25.4.-et vizsgálva arra a meggyőző megállapításra jut tanulmányában, hogy a Suetonius-hely alapján nem keltezhető a zsidók kiűzése, ld. Slingerland, 1989, 306–307.

31 A szerző munkájában *Dryadarum* szerepel, ami feltehetően a *druidarum* romlott alakja lehet. Ezt alátámaszthatja, hogy a druida elnevezés eredetét az antik hagyomány a tölgyfához kötötte, ld. Plinius *Naturalis historia*. 16.44.95 (Továbbiakban Plin. *Nat.*).

32 Aurelius Victor: *de Caesaribus*. 4.2 (Továbbiakban Aur. Vict. *Caes.*): *Denique bonis auctoribus compressa per eum vitia ac per Galliam Dryadarum famosae superstitiones;*

Munkája alapján azonban továbbra sem keltezhetjük Kr. u 54-re az eseményt, mert Suetoniushoz hasonlóan Aurelius Victor sem követte szigorúan az időrendet az egyes császáréletrajzokon belül. Ezen túlmenően e két szerző állításait más források nem támasztják alá, és mivel az idézett művek sem adhatnak támpontot a rendelkezés pontos keltezéséhez, úgy vélem, hogy elvethető az a megállapítás, mely szerint a druidák vallásának Claudius-kori betiltására Kr. u. 54-re került sor, mert e keltezés teljesen alaptalan, és a felsorakoztatott érvek abba az irányba mutatnak, hogy az intézkedést nem köthetjük konkrét időponthoz.³³ Azt viszont továbbra sem feltételezhetjük, hogy nem került sor a druidák vallásának valamilyen szintű korlátozására Claudius uralkodása alatt, mert Suetonius és Aurelius Victor állításai részben megerősítik egymást,³⁴ ráadásul Suetonius műve megalkotásakor a császári levéltárban dolgozott, tehát akár láthatta is az eredeti szövegét. E két szerző állításait tehát némi óvatossággal ugyan, de elfogadhatjuk. Munkájukból kiolvasható, hogy ez a tiltás csak a galliai provinciákra vonatkozott,³⁵ és Suetonius alapján az uralkodó ekkor teljesen eltörölte a galliai druidák vallását.

VALÓBAN CLAUDIUS TILTÁSÁRA UTALT-E POMPONIUS MELA?

Mivel tehát Claudius császár valóban fellépett a druidák ellen, és fennáll annak a lehetősége, hogy Mela munkája a Claudius-korban kelet-

33 Wiśniewski, 2007, 149. azt feltételezi, hogy az eseményre Claudius britanniai hadjáratát követően került sor. Ez a meglátás azonban szintén alaptalan, mert mint láthattuk, még egy hozzávetőleges keltezéshez sincsenek támpontjaink.

34 Mivel Aurelius Victor forrásként felhasználta Suetonius munkáját is, elképzelhető, hogy a szerző ezen a ponton Suetoniusra vette alapul. Kristen Groß-Albenhausen – Manfred Fuhrmann: *S. Aurelius Victor: Die Römischen Kaiser – Liber de Caesaribus. Lateinisch-deutsch Herausgegeben, übersetzt und erläutert von Kirsten Groß-Albenhausen und Manfred Fuhrmann.* Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1997. 157. Bárhogya is áll a helyzet, a két munka között lényeges eltérés, hogy míg Aurelius Victor munkájában a *compressa* participiumból nem következik egyértelműen a vallás betiltása, addig Suetoniusnál ez egyértelmű.

35 Ezt az értelmezést megerősítheti, hogy mind Aurelius Victor (*per Galliam*), mind Suetonius (*apud Gallos*) csak a gall területekkel kapcsolatban említi Claudius korlátozásait. Claudius egyébként több alkalommal is jelentős lépéseket tett a galliai provinciák romanizálódásának elősegítésére, vö. Marcell Le Glay: *A Gallorómaiak.* In: *Franciaország története* I. Szerk. Georges Duby. Osiris Kiadó, Bp., 2005. 124–125. (Továbbiakban Le Glay, 2005). Mivel Britannia meghódítására legfeljebb tíz évvel a korlátozások bevezetése előtt került sor, és a provinciában még igen aktívan éltek a kelta vallási hagyományok, nem elképzelhetetlen, hogy a rómaiak, egy lehetséges britanniai lázadás elkerülése miatt, csak Galliában törölték el a druidák vallását.

kezett, nem alaptalan azt feltételezni, hogy a *De chorographia* 3. könyvének 18. és 19. *paragraphus*ában leírt állítások a Suetonius és Aurelius Victor által is említett tiltásra, valamint annak hatásaira vonatkoznak.³⁶ Mindenesetre ez az értelmezés pusztán hipotetikus, és nagy mértékben függ attól, hogy Mela munkáját Claudius-kori alkotásnak tartják. A rómaiak a Claudius-kori tiltást megelőzően ugyanis három alkalommal is olyan döntéseket hoztak, melyek közvetve, vagy közvetlenül fokozatosan korlátozták a kelta papok tevékenységét. Úgy vélem, hogy fennáll annak a lehetősége, hogy Mela egy ilyen korábbi jogszabályra, illetve annak a szerző korában is érzékelhető hatásaira utal művében.³⁷ A druidák háttérbe szorítása ugyanis elengedhetetlen lehetett a galliai provinciák sikeres pacifikálásához,³⁸ így érthető, hogy a római állam folyamatosan háttérbe kívánta szorítani őket.³⁹ Kétségtelen, hogy a kelta papság és vallás eltűnésének okait nagyrészt a lakosság, a civilizáció és a mindennapi élet romanizálódásában kell keresnünk. A római állam megjelenésével és a római jogrendszer bevezetésével a druidák bíraskodásban betöltött szerepköre már szinte a hódítást követően teljesen megszűnhetett a provincia területén.⁴⁰ Ezzel párhuzamosan a druidák elveszíthették az adminisztráció és a diplomácia területén betöltött szerepüket is, mivel a római állam aligha engedhette meg, hogy ezeket a feladatokat továbbra is a kelta papok végezzék el a meghódított provinciák területén. Néhány intellektuális tevékenységgel viszont továbbra is druidák foglalkozhattak, legalábbis a tanulmány elején idézett Mela-hely alapján úgy tűnik, hogy a druidák oktatásban játszott szerepe meglehetősen sokáig megmaradhatott, annak

36 A Claudius-kori rendelkezés és a Mela hely összekapcsolását ld. Brodersen, 1994, 2. Egyes kutatók azt feltételezik, hogy az emberáldozati szertartások betiltásának az említése egy hízelgés lenne Claudius császár felé, ld. Silberman, 1988, XII, 259.

37 A szakirodalomban több eltérő értelmezés is megjelenik. Az előző lábjegyzetben ismertetett értelmezés mellett van, aki egyáltalán nem köti a helyet Claudius-korlátozásához, illetve a 3. könyv 19. *paragraphus*ában tett állításokat többen úgy értelmezik, hogy a Tiberius-kori korlátozást követően a druidák a római hatóságok elől bujkálva barlangokban és erdőkben tanítanak. Ezen értelmezések kritikai elemzését lásd lentebb.

38 Vö. Le Glay, 2005, 124.

39 Norman Johnston DeWitt: *The Druids and Romanisation. Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 69, 1938, 319. (Továbbiakban DeWitt, 1938) helyesen feltételezi, hogy a druidák háttérbe szorulása inkább politikai vagy társadalmi kérdés, mintsem vallási.

40 Vö. Hirtius: *de bello Gallico*. 8. 46. A jogrend megváltozásáról az elfoglalt provinciák területén a *Feljegyzések a gall háborúkról* más részén is olvashatunk, ld. Caesar: *de bello Galico*. 7.77. (Továbbiakban Caes. *Gal.*).

ellenére, hogy a görög-római oktatás és műveltség terjedése miatt a druidák által nyújtott tudás elavulttá, és számos esetben kihasználhatatlanná válhatott az általuk kínált karrierlehetőségek fokozatos megszűnése miatt.⁴¹ A római hódítást követően tehát több irányból is komoly támadás érte azokat a kulturális területeket, amelyek még a druidákhoz tartoztak.⁴² Idősebb Plinius alapján Kr. e. 97-ben a rómaiak betiltották az emberáldozatokat,⁴³ ez pedig a római hódítást követően közvetve csökkentette a birodalom területére került druidák feladatkörét, akik a görög és római szerzők szerint részt vettek az emberáldozati szertatásokon.⁴⁴

Suetonius alapján az első, közvetlenül a druidák ellen irányuló korlátozásra Augustus uralkodása alatt került sor, ekkor Augustus eltiltotta a polgárjoggal rendelkező személyeket a druidák vallásától,⁴⁵ mely rendelkezés célja, amellet, hogy a polgárokat eltiltotta a római erkölcsöknek nem megfelelő rítusok gyakorlásától, feltehetően a polgárjogot szerzett galliai elit romanizálódásának elősegítése lehetett.⁴⁶ Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy ezáltal a galliai druidák még inkább háttérbe szorulhattak, mivel a rendelkezés értelmében a polgárjoggal rendelkező gall előkelőknek fel kellett hagyniuk régi hitük gyakorlásával, így pedig körükben a hagyományos kelta vallás erősen háttérbe szorulhatott.⁴⁷ Azok a tisztviselők viszont, akik továbbra is hűek maradtak a kelta

41 DeWitt, 1938, 326–330. Elképzelhető, hogy ez a folyamat már a római hódítást megelőzően is elkezdődött, mivel az említett pozíciók betöltése komoly politikai erőt biztosíthatott volna a druidáknak, ezt azonban Caesar munkája egyáltalán nem tükrözi.

42 Például megkezdődött a kelta vallás romanizálódása, ld. Le Glay, 2005, 143.; William Van Andringa: Religions and the Integration of Cities in the Empire in the Second Century AD: The Creation of a Common Religious Language. In: Jörg Rüpke (ed.), *A companion to Roman religion*. Blackwell Publishing, Malden, 2007. 87.

43 Plin. *Nat.* 30.3.12.; Strabón 4.4.5. Plinius alapján a tiltásra Kr. e. 97-ben került sor, ld. Benjamin Isaac: *The Invention of Racism in Classical Antiquity*. Princeton University Press, Princeton, 2013. 423.; William Henry Samuel Jones: *Pliny: Natural History, Volume VIII: Books 28–32*. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1963. 286. Elképzelhető, hogy Strabón is erre utal munkájában. Plinius leírása (*Nat.* 30.3.13.) alapján azonban arra következtethetünk, hogy az emberáldozatokat a rómaiak tényleg sikeresen beszüntették.

44 Caesar (*Caes. Gal.* 6.16.), Strabón (Strabón: *Geógraphika.* 4.4.4-5. Továbbiakban Strab.), Diodóros Sikeliótés (Diodóros: *Bibliothéké historiké.* 5.31.4.; 5.32.6.) és Pomponius Mela (Mela 3.2.18.) – beszámolóí alapján ugyanis arra következtethetünk, hogy a kelták valamikor valóban végezhettek efféle szertartásokat.

45 Suet. *Claud.* 25.5.

46 Ehhez ld. még Zecchini, 1984, 76.

47 Erre vonatkozóan ld. Uo. 76.

vallási hagyományokhoz, vagy esetleg továbbra is druidaként tevékenykedtek, teljesen kiszorulhattak a provincia politikai életéből.⁴⁸

Ezt követően a Tiberius-korban újabb korlátozás érte a kelta papokat. Plinius szerint Tiberius kormányzása eltörölte a druidákat és a hozzájuk hasonló jósokat és gyógyítókat,⁴⁹ tehát ezt követően igencsak visszaszorulhatott a kelta papok gyógyításban és jóslásban játszott szerepe. Erről a korlátozásról azonban feltételezhető, hogy korántsem lehetett annyira sikeres, mint amennyire Plinius állítja, mivel több későbbi forrás is azt bizonyítja, hogy a galliai druidák továbbra is szerepet játszottak a galliai politikai és vallási életben,⁵⁰ tehát Plinius állításaival szemben az uralkodó kormányzása nem törölte el teljesen a druidákat.⁵¹ A provincia

48 Augustus druidákkal kapcsolatos politikájával, illetve annak vélhető hatásaival Zecchini, 1984, 76–77. részletesebben foglalkozik.

49 Vö. Plin. *Nat.* 30.4.13: *namque Tiberii Caesaris principatus sustulit eorum Druidas et hoc genus vatium medicorumque*. Elképzelhető, hogy a szövegben az *et* egy *explicativusi* értelemben szerepel és ebben az esetben Plinius a druidákat explicit módon tartja jósoknak és gyógyítóknak. Ez esetben a szöveg így fordítható: *ugyanis Tiberius császár uralma eltörölte azok (ti. a gallok) druidáit, vagyis az efféle jósokat és gyógyítókat*. Ugyanakkor felmerül annak a lehetősége is, hogy ez a Plinius-hely kapcsolatban áll Suetonius azon megjegyzésével, mely szerint az uralkodó több idegen szertartást is betiltott, és a csillagjósokat is elűzte Rómából, ld. Suet. *Tib.* 36, Takács Anikó: *Idősebb Plinius a mágiáról: részletek a 28. és 30. könyvből*. Ford., bevezető, jegyz., Takács Anikó. JATEPress, Szeged, 2011. 35, 150. lábjegyzet. Ebben az esetben a szerző implicit módon tartja a druidákat jósoknak és gyógyítóknak, és a szöveg így fordítható: *ugyanis Tiberius császár uralma eltörölte azok druidáit és az efféle jósokat és gyógyítókat*.

50 Mela 3.2.18.; Tacitus: *Historiae*. 4.54. (Továbbiakban Tac. *Hist.*).

51 A Tiberius-kori tiltás feltételezhető tartalmával, valamint a rendelet sikerességének kérdésével egy másik tanulmányban elmélyültebben foglalkoztam, ld. Kapi Péter: Tiberius druidák ellen hozott rendelkezése az irodalmi források tükrében. In: *Concentio: A Collegium Hungaricum Societatis Europaeae Studiosorum Philologiae Classicae XIII. országos konferenciáján elhangzott előadások II.* Szerk. Kerti Anna Emese – Juhász Daniella. ELTE Eötvös József Collegium, Piliscsaba, 2019. 112–123. (Továbbiakban Kapi, 2019). Zecchini a szöveggörnyezetből kiindulva úgy véli, hogy a Plinius által ismertetett határozat az emberáldozatok betiltására vonatkozik, ld. Zecchini, 1984, 79. Ez az értelmezés azonban úgy vélem, hogy nem helytálló, mert Plinius a *Naturalis historia* 30. könyvben a mágia történetével foglalkozik. Plinius szerint a mágia a gyógyászat, a vallás és a csillagjóslás keveredéséből keletkezett, ld. Plin. *Nat.* 30.1.2. Így Plinius mágia fogalmából kiindulva úgy vélem, hogy az uralkodó a mágia ellen léphetett fel rendeletével, nem pedig az emberáldozatok ellen, melyet Plinius szerint a rómaiak már korábban betiltottak, ld. Plin. *Nat.* 30.3.12. Zecchini értelmezése egyébként a szöveggörnyezet alapján is megkérdőjelezhető. A *Naturalis historia* 30. könyvének 12. *paragraphus*ában ugyanis Plinius a mágia ellen hozott itáliai rendelkezéseket és törvényeket sorolja fel – például az emberáldozatok betiltását, a 13. *paragraphus*ban

területén működő római hatóságok feltehetően nem rendelkeztek kellő kapacitással ahhoz, hogy ellenőrizni tudják a „*barlangokban vagy félre-eső erdőkben*” is tevékenykedő druidákat,⁵² illetve elképzelhető, hogy egyáltalán nem voltak aktív üldözések.⁵³

Az általunk ismert legkésőbbi korlátozást Claudiushoz köthetjük. Suetonius alapján az uralkodó ekkor teljesen eltörölte a galliai druidák vallását, azonban a Plinius-hely kapcsán már említett okok miatt ebben az esetben is igencsak kérdéses, hogy mennyire volt eredményes az uralkodó fellépése. A galliai druidák ekkorra a látszólag fokozatosan szigorodó korlátozások miatt már szinte minden egykori feladatkörüket és privilégiumukat elveszíthették. Emiatt a birodalom területén egyre kevésbé érhetette meg druidának tanulni, mert a pálya a hódítást megelőző időszakokkal ellentétben már nem biztosított akkora társadalmi és anyagi előnyöket,⁵⁴ ez pedig hosszútávon már önmagában is megindokolhatja a druidák eltűnését. Ezek a korlátozások tehát fokozatosan ellehetetlenítették a galliai druidákat.

Melának tehát számos tiltás alapul szolgálhatott a kérdéses szöveg-hely megalkotására. A felmerülő lehetőségek közül azonban úgy vélem, hogy tartalmi szempontból a Kr. e. 97-ben hozott *senatus consultum* egyeztethető össze leginkább Mela leírásával, mert Mela a 3. könyv 18. *paragraphus*ában még létező szokásként beszél az emberáldozatokat felváltó rituális csonkításokról, valamint a szerző druidákról tett állításaiban is kivétel nélkül jelen idejű igehasználát figyelhető meg.⁵⁵ Mela rituális csonkításokra vonatkozó állításai egyáltalán nem jelennek meg a korábbi irodalmi hagyományokban, viszont az emberáldozatok betiltására már

pedig úgy vélem, hogy ehhez hasonlóan szintén a mágia ellen hozott intézkedésként említheti meg Tiberius rendelkezését, ami a szerző állításai szerint vélhetően inkább a jóslás és a mágikus gyógyászat ellen irányult.

52 Wiśniewski, 2007, 149.

53 Ld. Kapi, 2019, 121–122.

54 DeWitt, 1938, 330. Caesar szerint a druidák nem fizettek adót, és mentesek voltak a katonai szolgálat alól is, ld. *Caes. Gal.* 6.14. Attól függetlenül, hogy a druidák lehetőségei egyre inkább beszűkültek, még mindig lehettek olyanok, akik hagyománytiszteletből, vagy vallási okokból druidának álltak. Ennek ellenére, mint arra Zecchini is kiválóan rámutat, a druidák Augustus rendelkezése miatt csökken a gall előkelőkre gyakorolt hatása, ezáltal pedig a druidák elveszíthették politikai súlyukat, ld. Zecchini, 1984, 76.

55 Mela 3.2.19 a keltákkal kapcsolatban megjegyzi, hogy *vannak druidáik (habent... druidas)*, és *ezek azt állítják, hogy ismerik a föld és világ nagyságát és alakját, az ég és a csillagok mozgását és azt, hogy mit akarnak az istenek (Hi terrae mundique magnitudinem et formam, motus caeli ac siderum et quid dii velint, scire profitentur.)*. Illetve *tanítanak (docent)*.

Strabón is utalt munkájában.⁵⁶ Strabón a fentebb említett, általunk is ismert lehetséges korlátozások közül időrendi okokból a Kr. e. 97-ben hozott *senatus consultum*ra, Augustus rendelkezésére, vagy Tiberius rendelkezésére utalhat.⁵⁷ A Strabón-hely, a Plinius-hely és az augustusi korlátozás tartalma miatt azonban úgy vélem, hogy a Strabón által említett korlátozás nem kapcsolható össze sem Augustus, sem pedig Tiberius rendelkezésével.⁵⁸ Mivel a *De chorographia* és a *Geographika hūpomnēmata* is csak az emberáldozati szertartások megszűnését említi, feltételezhetjük, hogy Mela és Strabón ugyanarra a határozatra utalt munkájában.⁵⁹ A tartalmi hasonlóságok miatt úgy vélem, hogy a „*a már eltörölt vadságnak megvannak még a nyomai: bár a gyilkosságtól tartózkodnak*” tagmondatok egybehangzanak Strabón állításaival és feltehetően a Kr. e. 97-ben hozott *senatus consultum*ra utalnak, míg az „*mikor az isteneknek ajánlott áldozatokat az oltárhoz vezetik, megcsonkítják őket*” tagmondatok az emberáldozatokat felváltó rituális csonkítások megjelenéséről számolnak be. Ez a szokásváltozás lehet valós, vagy fiktív, mindenesetre úgy vélem, hogy Mela állításait ezen a ponton nem tekinthetjük pusztán szerzői képzelgésnek, még akkor sem, ha állításai eltérnek a fennmaradt, korábbi irodalmi források tartalmától. Ezen a ponton ugyanis értelmetlen volna az olvasóközönség manipulálása, másrészt Mela korában a druidákra vonatkozó kortárs irodalom feltehetően sokkal szélesebb és kidolgozottabb lehetett, így elképzelhető, hogy nem ismerjük azt a forrást, amelyből Mela az áldozati szokások megváltozására vonatkozó információt átvette. Ezenkívül a druidák a korábbi korlátozások ellenére még a galliai vallási élet aktív résztvevői lehettek,⁶⁰ főként a vidéki, nem kellően urbanizált és romanizálódott területeken. A Rómában tartózkodó és alkotó Melának továbbá lehetősége volt a korábbi irodalmi forrásokon túlmenően beszár-

56 Strabón 4.4.5.

57 Zecchini a helyet egyértelműen a Tiberius-kori korlátozáshoz kapcsolja, és nem veti fel a Strabón-hely és a korábbi *senatus consultum* összekapcsolásának lehetőségét, ld. Zecchini, 1984, 80.

58 Miként az 51. lábjegyzetben kifejtettem, nem tartom valószínűnek, hogy a Tiberius-kori korlátozás az emberáldozatok betiltására irányult volna, Zecchini pedig azért kapcsolja össze a Strabón-helyet Tiberius rendelkezésével, mert úgy véli, hogy az is az emberáldozatokat tiltotta, ld. Zecchini, 1984, 79–80.

59 Ezt a véleményt megerősíti, hogy Mela forrásként használta Strabón munkáját. A szakirodalomban is megjelenik egy olyan értelmezés, mely szerint Mela ezen a ponton az emberáldozatok betiltására utal, és úgy vélik, hogy ezzel talán Claudiusnak akart a szerző hízelegni, ld. Silberman, 1988, 259.

60 Tacitus a *Historiae*ben még említi a jósoló druidákat, ld. Tac. *Hist.* 4.54. *paragraphus*.

molóját a Galliából Rómába visszaérkező veteránok és legionáriusok, vagy a Galliából származó rabszolgák és polgárok szóbeszédei alapján is kiegészíteni.⁶¹ Így akár az is elképzelhető, hogy Mela azért tér el a korábbi, számunkra is fennmaradt szövegek tartalmától, mert azok állításait elavultnak, vagy pontatlannak tekintette. A korábbi forrásokban a kelták ugyanis még emberáldozatokat mutattak be – ezek módszere egy-két kisebb eltéréstől eltekintve megegyezett.⁶² Annak ellenére azonban, hogy a görög és római szerzők a keltákat gyakran vádolták az emberáldozatok bemutatásával, korántsem egyértelmű, hogy valóban zajlottak-e emberáldozati szertartások a galliai területeken a római hódítást követően. Így eleve kérdéses, hogy az erről beszámoló források mennyire tükrözték a valóságot.⁶³ Az azonban valószínű, a rómaiak Kr. e. 97-ben egy *senatus consultum*mal megtiltották az emberáldozatok bemutatását, ez a korlátozás pedig már Gallia Narbonensis provinciára, és feltehetően a később Caesar által meghódított területekre is vonatkozott, így hatással lehetett a galliai druidákra is. Emiatt úgy vélem, hogy Mela azon állítása, mely szerint a gallok tartózkodnak az emberáldozatok bemutatásától, a Kr. u. 1. században teljes mértékben hitelesnek tekinthető, vagyis feltehetően a szerző állításai a korabeli állapotokat tükrözik.

Ezeknél is komolyabb érv lehet azonban a Mela-hely és az emberáldozatokat tiltó *senatus consultum* összekapcsolása mellett az, hogy a császárkori korlátozások várható hatásai csak nehezen egyeztethetők össze Mela leírásával.⁶⁴ Mela munkájában ugyanis nincs semmiféle nyoma annak, hogy a druidákat bármiféle korlátozás érte volna, azt leszámítva, hogy nem vehettek részt az emberáldozati szertartásokon, tehát a szövegben nem fedezhetők fel egy olyan végleges tiltás nyomai és hatásai, mint amilyen a Claudius-kori is lehetett. Mindent egybe véve úgy vélem, hogy több érv is abba az irányba mutat, hogy a Mela-hely összekapcsolható az emberáldozatokat betiltó *senatus consultum*mal, döntő érv azonban nem

61 A 3. könyv 49. *paragraphus*ában említett közelgő diadalmenet igazolja, hogy Mela nemcsak írásos dokumentumokat használt fel munkájában. A diadalmenet szervezéséről ugyanis hallomásból értesülhetett.

62 Mela előtt Strabón az egyetlen olyan szerző, aki az emberáldozatokra betiltott szokásként hivatkozott, vö. Strabón 4.4.5.

63 Vö. Ralph Häussler: Manipulating the Past. Re-thinking Graeco-Roman accounts on ‘Celtic’ religion. In: Francisco Marco Simón – Francisco Pina Polo – José Remesal Rodríguez (eds.), *Fraude mentiras y engaños en el mundo antiguo*. Universitat de Barcelona, Barcelona, 2014. 52.

64 Az legalábbis egyértelmű, hogy a szerző nem Augustus császár polgárokat eltiltó rendeletére utal munkájában.

hozható fel a hipotézis mellett, így a teljességre törekedve elengedhetetlen megvizsgálni a többi felmerülő lehetőséget is.

Fentebb már ismertettem azt az elképzelést, mely szerint a vizsgált Mela-hely (3.2.18) arra a Claudius-kori tiltásra utal, amely teljesen eltörölte a druidákat és azok vallását. Ezt az értelmezést azonban több érv is gyengíti. Suetonius állításával szemben ugyanis Mela több olyan utalást is tesz, ami alapján a druidákat és a kelta papokat továbbra is a galliai vallási élet aktív résztvevőinek tekinthetjük, így, ha a Claudius-kori korlátozás valóban annyira sikeres volt, miként azt Suetonius állítja, Mela nehezen utalhat az uralkodó rendeletére. Az elképzelhető, hogy Suetonius munkájában túloz, amikor azt állítja, hogy Claudius teljesen eltörölte a druidák vallását, mert Tacitus munkája arról árulkodik, hogy a Tiberius-kori tiltáshoz hasonlóan ez a tiltás se járt teljes sikerrel.⁶⁵ Ha azonban Suetonius nem túloz, úgy az ő állításai ellentmondanak Mela állításainak. Emiatt úgy vélem, hogy Mela ezen a ponton nem Claudius rendelkezésére utal,⁶⁶ noha döntő érvek nem hozhatóak fel az értelmezés ellen.

További lehetőségként még felmerülhet, hogy Mela a Tiberius-kori korlátozás következményeire utal művében, ugyanis a valamikor Kr. u. 41. vagy 44. körül alkotó Mela ismerhette Tiberius druidák ellen hozott rendeletét. A problémát ebben az esetben azonban az jelenti, hogy nem ismerjük pontosan a Tiberius-kori rendelkezés tartalmát. Az uralkodó feltehetően csak a jóslás bizonyos fajtáit korlátozta, valamint a mágikus gyógyászat gyakorlása ellen léphetett fel rendeletével, ez pedig hatással lehetett a druidákra is.⁶⁷ Ha viszont Tiberius valóban ezek ellen a praktikák ellen lépett fel, nem valószínű, hogy Mela Tiberius rendelkezésére utalt.⁶⁸ Az emberáldozatokhoz hasonlóan ugyanis a gyógyítás céljából végzett rituális csonkításokat is ugyanúgy korlátozások érték volna a mágikus gyógyászat háttérbe szorítása miatt. Plinius munkájából ugyanis kiolvasható, hogy a rómaiak megszüntették azokat a szertatásokat, melyek során embert ölni igen vallásos cselekedet volt, embert enni pedig

65 Aurelius Victor esetében, mint fentebb írtuk, a *compressa* nem feltétlenül jelenti azt, hogy a druidák vallását teljesen eltörölték.

66 Kutatásomtól függetlenül Zecchini arra az eredményre jutott munkájában, hogy a Mela-hely nem Claudius, hanem Tiberius korlátozásra utal, ld. Zecchini, 1984, 87.

67 Noha Plinius szerint (Plin. *Nat.* 30.4.13.) Tiberius uralma eltörölte a gallok druidáit (*Tiberii Caesaris principatus sustulit Druidas eorum*), a későbbi források erre rációznak.

68 Ha Plinius nem túloz a *Tiberii Caesaris principatus sustulit Druidas eorum* fogalmazással, akkor a Mela-hely és a Tiberius-kori tiltás egyértelműen nem egyeztethető össze, mert Mela szerint még vannak druidák.

nagyon egészséges.⁶⁹ Elképzelhető, hogy a Plinius által említett kannibalizmus és a Mela által említett rituális csonkítások kapcsolatban álltak egymással, mert a csonkításokkal eltávolított testrészeket gyógyászati céllal elfogyaszthatták, vagy felhasználhatták.⁷⁰ Ha ez a gondolatmenet helytálló, és a Tiberius-kori korlátozás valóban eredményes volt, úgy a galliai keltáknak a rituális csonkításokkal is fel kellett volna hagyniuk, emiatt pedig kevésbé valószínű, hogy Mela erre a határozatra utal. Ezt a lehetőséget azonban továbbra sem vethetjük el határozottan, mert nem ismerjük eléggé a Tiberius-kori korlátozás tartalmát, ugyanakkor érdemes figyelembe vennünk, hogy nem igazán hozható fel komoly érv a 3. könyv 18. *paragraphus*ában tett állítások és a Tiberius-kori rendelkezés összekapcsolása mellett.⁷¹ Fontos azonban kitérni még egy kérdésre a Mela-hely és a Tiberius-kori rendelkezés kapcsán. A 3. könyv 19. *paragraphus*ában szereplő „*Titokban és hosszan, mintegy húsz éven keresztül, sok mindent tanítanak népük legnemesebb tagjainak, vagy barlangokban vagy félreeső erdőkben*” mondatot ugyanis gyakran úgy szokták értelmezni, hogy a druidák a Tiberius-kori határozatot követően a római hatóságok elől bujdosva tanítják az illegális tanokat.⁷² Egyetértek Wiśniewskivel abban, hogy ez az értelmezés nem feltétlenül állja meg a helyét és talán anakronisztikusnak tekinthető,⁷³ de úgy vélem, hogy a Chadwick és Rankin által képviselt értelmezés sem zárható ki annyira egyértelműen, mint ahogy azt Wiśniewski állítja.⁷⁴ Wiśniewskinek igaza lehet abban, hogy ezen a ponton Mela Caesarhoz hasonlóan arról számol be,⁷⁵ hogy a druidák oly módon tanítanak, hogy tanításuk ne terjedhessen el a nép körében is.⁷⁶ Elképzelhető tehát, hogy Mela sokkal vizuálisab-

69 Plin. *Nat.* 30.4.13.

70 Az emberi testrészek gyógyászati célú fogyasztásáról Plinius korábban is írt művében, ld. Plin. *Nat.* 28.2.5-8.

71 Zecchini, 1984, 87 azért kapcsolja össze a Mela-helyet a Tiberius-kori korlátozással, mert úgy véli, hogy Tiberius az emberáldozatok ellen lépett fel, ez az értelmezés azonban, mint fentebb írtam, cáfolható.

72 Ld. Wiśniewski, 2007, 148. A Tiberius-kori tiltást követően titokban tanító druidák képe több modern munkában is megjelenik, ld. Nora Kershaw Chadwick: *The Druids*. University of Wales Press, Cardiff, 1966. 73. (Továbbiakban Chadwick, 1966); Rankin, 1996, 290.

73 Wiśniewski határozottabban elveti ezt a lehetőséget, ld. Wiśniewski, 2007, 149.

74 Nem egyértelmű, hogy a Tiberius-kori korlátozást követően voltak-e proaktív üldözések. Időrendi okokból elképzelhető, hogy a szöveg valóban erről számol be, ez azonban nem támasztható alá.

75 Caes. *Gal.* 6.14.

76 Ld. Wiśniewski, 2007, 148–149.

ban fejti ki a Caesarnál olvasható információkat,⁷⁷ ugyanakkor feltehető, hogy Mela ezen a ponton kiegészíti Caesar állításait.⁷⁸ Abban azonban Wisniewskinek nincs feltétlenül igaza, hogy a szöveg burkoltan nem utalhat a római hatóságok üldözése miatt titokban tanító kelta papokra. Wisniewski ugyanis részben amiatt tartja ezt az értelmezést elhibázottnak, mert szerinte Mela Kr. u. 43–44-ben keletkezett munkája nem utalhat Claudius későbbi törvényére, illetve annak hatásaira.⁷⁹ Rankin és Chadwick azonban a druidák üldözését a Tiberius-kori korlátozás után, de még a Claudius-kori korlátozás előtt említik munkájukban, tehát értelmezésüket nem befolyásolja a Claudius-kori végső tiltás.⁸⁰ Ebből adódóan a Wisniewski által bemutatott időrendi probléma valójában nem kapcsolható össze értelmezésükkel, így nem is cáfolja azt. Chadwick és Rankin értelmezése teljesen érthető, mert ha abból a tényből indulunk ki, hogy Plinius szerint Tiberius rendelkezése valóban eltörölte a druidákat, akkor ezt követően jogosan feltételezhető, hogy a druidáknak rejtőzködniük kellett a római hatóságok elől. Úgy vélem, hogy ebben a kérdésben nem lehet egyértelműen dönteni a két elképzelés között, de a Caesar-hely és a Mela-hely hasonlósága miatt sokkal meggyőzőbbnek tartom Wisniewski érvelésének azt a részét, amely a Mela-helyet a Caesar által is említett adatokhoz kapcsolja.

Az eddigi gondolatmenetet figyelembe véve a Mela-helynek több helytálló értelmezése is lehet, és ezek – különböző kutatási területeken – megjelennek a szakirodalomban is. Úgy vélem, hogy a fentmaradt források alapján a Mela-hely az általunk ismert, a kelták vallását közvetve vagy közvetlenül korlátozó rendelkezések közül a Kr. e. 97-ben hozott *senatus consultum*ra utalhat a legnagyobb valószínűséggel a 3. könyv 18. *paragraphus*ában, míg a szélesebb körben elfogadott hipotézis, mely szerint a szöveg a Claudius-kori rendelkezésre utal kevésbé valószínű. Ugyanakkor kétségbe vonható az az elképzelés is, mely szerint Mela a Tiberius-kori korlátozásra utal, miként azt Zecchini feltételezi, mert a Plinius-hely alapján Tiberius rendelete eltörölte a druidákat, Mela munkájában azonban a druidák még úgy jelennek meg, mint akik aktívan részt vesznek a kelta társadalom mindennapi életében.

77 Ld. Uo.

78 Caesar leírásából nem derül ki, hogy a druidák hol oktattak.

79 Ld. Wisniewski, 2007, 149.

80 Ld. Chadwick, 1966, 73.; Rankin, 1996, 290.

Csízy Katalin

*A philanthrópia mint az európai identitás egyik meghatározó fogalma*¹

Európát a korábbiakban már sokan, sokféleképpen próbálták definiálni. Most bizonyos értelemben az eddigiektől eltérő meghatározást kívánunk nyújtani, amennyiben nem az egyértelműnek látszó földrajzi, etnikai vagy jogi kategóriákból indulunk ki, hanem egy meglehetősen nehezen megragadható szempontból: az ideológiák alapján kíséreljük meg körülírni, hogy számunkra mit is jelenthet az Európához való tartozás. Az identitás kérdésköre manapság sokat foglalkoztatja a kutatókat, a bölcsész tudományok területén is több megközelítésmód adódik, lehet ez kulturális, történelmi, irodalmi, szociológiai, pszichológiai. Jelen esetben a klasszikus antikvitás örökségét vizsgáljuk, így elsősorban a kulturális identitás meghatározásához kapcsolódunk, közelebből pedig a kései ókor egy jeles rétorának, a negyedik században élt Themistiosnak (317–388) írásain keresztül igyekszünk megragadni a mi európai értékrendünket. Először azonban vegyük sorra, hogy mely jelentős események befolyásolták Európa kultúráját a klasszikus ókor kezdetétől.

Rémi Brague *Európa – A római modell* című magyarul is olvasható munkájában alapvetően négy nagy kulturális hasadás mentén írja körül, hogy miként formálódott kontinensünk. Ezek az események minden esetben kihívást jelentettek Európa számára: a válaszáadás alapján – amelyeket Brague kulturális hasadásoknak nevez – körvonalazódik, hogy kontinensünk miként definiálja önmagát a „más”, illetve a „másik” kultúrájának vonatkozásában. Az első nagy szakadás a Kr. e. 5. századra, a görög–perzsa háborúk idejére tehető, amikor Európa és Ázsia egy észak–déli tengely mentén elkülönül a magukat a barbárságtól elhatároló görögökre, a nyugati területen és a perzsákra, Keleten. A kettészakadás Nagy Sándor és a *diadochosok* korára, tehát a hellénizmus idejére teljesedik ki, amelynek során a görög kultúra beágyazódik az *oikumené*be, az akkori Európának nevezett világba.² Számunkra ez az első időszak játszik

1 A szerző a tanulmány alapjául szolgáló kutatást az Emlékezetkultúra az antikvitástól a modernitásig” kutatócsoport 20684B800 témaszámú, a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kara által finanszírozott pályázat keretében végezte.

2 *Oikumené gé* – a ‚lakott világ’, pontosan: ‚lakott föld’ a görögség számára ez a civilizált világ megjelölése; Rémi Brague: *Európa, a római modell*. PPKE BTK, Piliscsaba, 1994, 7.;

különösen fontos szerepet, s ennek alakulását vizsgáljuk majd a Római Birodalom vonatkozásában, ennek kései időszakát, ami egyúttal előkészíti a következő, immár kimondottan vallási értelemben vett hasadást.

A Mediterráneum további tagolódását eredményezte Mohamed felépése a Kr. u. 7. században, amelynek során egy kelet–nyugati tengely mentén bekövetkező szakadás hatására a déli és a keleti területek iszlamizáldtak, az Afrikától északra eső államok a keresztény kultúrkör jegyeit viselték magukon.

A harmadik, szintén észak–déli tengely mentén bekövetkezett törés, a nagy *schisma* (1054), a kereszténység végleges kettészakadását jelentette. E felosztás eredményeként a magát katolikusként tekintő Nyugat és az igazhitűként (*orthodox*) aposztrofált Kelet helyezkedett szembe egymással.

Végül a negyedik nagy átrendeződés a reformációhoz kapcsolható. Az 1517 után kibontakozó protestantizmus immár a nyugati kereszténységen belüli szakítást eredményezett, s egy kelet–nyugati tengely mentén választotta ketté Európa északi protestáns és déli katolikus híveit.³ E négy szakadás bizonyos értelemben szűkítette kontinensünket, hiszen konkrét földrajzi határokat jelölt ki, ugyanakkor a tőle idegen elemektől történő elkülönüléssel erősítette összetartozás-tudatát, hiszen a folyamat az önmeghatározás irányába mutatott.

Ahogy a bevezetőben ígértük, vizsgálódásunkat az első nagy szakadás idejére korlátozzuk, s azon belül is e korszak második felével szeretnénk behatóbban foglalkozni. A negyedik század többszörösen terhelt időszaka az európai történelemnek, a Római Birodalom hanyatlása új korszak hajnalát jelzi: az átmenetet az ókorból a középkorba, a pogányságból a kereszténységbe, ami különösen fontos Brague megállapításainak tükrében is, hiszen a második hasadás éppen a keresztény és a nem keresztény (muszlim) világot különíti el. A datálás problematikájával nem szeretnénk foglalkozni, csupán az átalakulás jellemzőit vennénk számba röviden. A Római Birodalom Európa konzervátora, hiszen megőrzi a görög civilizáció vívmányait, tudományos teljesítményét, valamint a század végére vallását tekintve is átalakul, amennyiben a kereszténység államvallássá lép elő.⁴ A keresztény kultúrkör mögött pedig ott rejlik a

A hellénizmus értelmezéséről: Glen Warren Bowersock: *Hellenism in Late Antiquity*. The University of Michigan Press, Ann Arbor, 1990, 7–13.

3 Brague, 1994, 8–12.

4 Nagy Theodosius uralkodása (379–395) idejére tehető, már uralkodásának kezdetén kötelezővé tette a niceaei hitvallást, majd 391-ben megtiltotta a pogány kultuszok ápolását (C. TH. 16. 10. 10.), 392-től leromboltatta a pogány templomokat, 394-ben a

zsidó hagyomány, amelyet szintén továbbörökít. „Európa nemcsak görög, nemcsak héber, és nem is csak görög–héber. Legalább annyira római is.” – írja Brague alaptéziseként.⁵ A szerző meglátása szerint a görög és a héber a teremtő, míg a római a közvetítő elem.⁶ Ismert számunkra a rómaiak kisebbségi komplexusa a görögséggel szemben, hiszen ezt legragyogóbb költőik, az aranykori líra alkotói, Horatius (Epist. II.1.) és Vergilius (Aen. VI., 847–853.) is megfogalmazták. Amikor a negyedik századi Themistios beszédeit vizsgáljuk, görög szövegeket olvasunk, jóllehet az *oratiók* a Római Birodalom császáraihoz szóltak, ahol az igazgatás és a vezényleti nyelv is latin maradt.⁷ A hellénizmus azonban tagadhatatlanul kialakította azt a keretet, amelyben a görög retorika és általában a görög nevelés, a hét szabad művészetben alapuló *paideia* kibontakozhatott. A *philosophia*, a bölcsesség szeretete a tudomány szinonimájaként jelenik meg. E hellén identitás fontos eleme az Isokratés által tovább örökített retorika, a görög szónok elsőként hozott létre Kr. e. 393-ban nyilvános rétoriskolát.⁸ E hellén tudat egyúttal a Római Birodalomnak is meghatározó elemévé lett: pogány értékrend mentén jelölte ki azt a zsinórmértéket, amelyet Themistios a Kr. u. 4. században beszédeiben ránk hagyott. Jóllehet a szerző egy átalakuló világban fogalmazta meg intencióit a mindenkori császár számára, írásai örökérvényűségének leghívebb bizonyosága, hogy ezek nagy részét másolták, s a mai napig olvashatóak. A birodalom e korszakának válsága ugyanakkor nem csupán politikai, gazdasági téren mutatkozott meg, hanem nagyrészt a kultúra, s azon belül a vallás vonatkozásában. E szorongó, kellemetlen életérzésnek ad hangot a század számos gondolkodója, történetírók, rétorok, tudósok.⁹ A hellén–barbár szembeállítás immár más konnotációt jelöl, nem csupán a Themistiosnál szereplő, úgynevezett eredeti ellentétet: a hellén és barbár kettősét, ahol ez utóbbi idegenként jelenik meg (Or. 5, 132B), hanem az ókeresztény kor kiemelkedő szerzőjénél, Órigenésnél (184/185–253/254) egy másfajta kontrasztot is jelent, amennyiben ő a

Frigidus folyónál vívott csatában leszámolt a pogányokat támogató Flavius Eugenius ellencsászárral. Havas László – Hegyi W. György – Szabó Edit: *Római történelem*. Osiris Kiadó, Budapest, 2007, 647–649.

5 Brague, 1994, 25.

6 Brague, 1994, 30.

7 Adamik Béla: *Nyelvpolitika a Római Birodalomban*. Tinta Kiadó, Budapest, 2006, 63–90.

8 Az athéni iskoláról: Isokr. Or. 4, 49.; Jan Stenger: *Hellenistische Identität in der Spätantike*. de Gruyter, Berlin, 2009, 23–24.

9 Stenger, 2009, 2.

helléneket azonosítja a pogányokkal (Cels. 5. 7; 5. 10). A „hellén” fogalma immár nem népcsoporthoz való tartozást jelent, hanem a kulturális identitás kifejeződése lesz.¹⁰ A negyedik század egy másik pogány rétor, Libanios megfogalmazásában a barbár egyúttal a szerzetesi életformát választó keresztény (Or. 15, 25–28; Or. 19, 13). Antiochia jeles szónoka – csak úgy, mint sokan mások – a keresztényeket okolja a bajokért.¹¹ Láthatjuk, hogy e nagymérvű átalakulás egyúttal az identitáskeresés időszaka: a legtöbbször pogány kultúrán nevelkedett keresztények igyekeznek definiálni önmagukat s kijelölni határaikat.¹² Válaszul a pogányok is kénytelenek kifejezésre juttatni összetartozásukat, főként attól az időtől kezdve erőteljesebb ez az igény, miután a kereszténység Nagy Konstantin óta engedélyezett, majd Theodosius idején államvallássá lesz.¹³ A vallási konfliktus a válságnak csupán egy szimptomája. A pogányság számára a tőle elkülönülő „más” a nem pogány filozófiai értékrendet követőket jelentette, így ide tartoztak a zsidók és a sokak által galileaiaknak nevezett keresztények.¹⁴ A keresztények a pogányokban, az eretnekekben és a zsidókban vélték felfedezni azt, ami velük összeegyeztethetlent.¹⁵ Az öndefiníció egyik fontos szempontja az uralkodói propaganda és az oktatás kérdése, annál is inkább, mert az identitás tekintetében nem csupán a múlt ápolásával, tiszteletével együtt járó kollektív emlékezet összefüggésrendszerében jelenik meg, hanem egyaránt kapcsolódik a jövő generációjának műveléséhez. A kereszténység erősödésével a kései ókor egyik sarkalatos kérdése lesz, hogy kik és mit oktathatnak. Ezért volt olyan kiemelkedő jelentőségű Iulianus császár 362. június 17-én kiadott rendelete (C. TH. 13. 3. 5.), amiben az uralkodó a pogányok kezébe helyezte

10 Stenger, 2009, 23.

11 A hadrianopolisi csatában elszenvedett vereség okaként Libanios kedvenc császára, Iulianus megtorlás nélkül maradt halálát említi. Vö.: Or. 24. In: Richard Foerster (ed.): *Libanii opera*. Orationes XII–XXV, Vol. II., Teubner, Lipsiae (Leipzig), 1904; Georgios Fatouros – Tilman Krischer – Werner Portmann: *Libanios*. Kaiserreden. Anton Hiersemann, Stuttgart, 2002. (*Bibliothek der Griechischen Literatur* Bd. 58.)

12 Stenger, 2009, 15.

13 Hartwin Brandt: *Nagy Konstantin, az első keresztény uralkodó*. Gabo, Budapest, 2006, 88–89.; Havas – Hegyi W. – Szabó, 2007, 648–649.

14 Iulianus Apostata császár több alkalommal is megfogalmazta e gondolatokat: C. G. fr. 3, 58 238AB. In: Karl Johannes Naumann (ed.): *Juliani librorum contra Christianos quae supersunt*. Teubner, Leipzig, 1880; Gabriel Rochefort (ed.): *L'Empereur Julien Œuvres complètes*, Tom., II., 1. partie., Les Belles Lettres, Paris, 1963; Stenger, 2009, 31.

15 Stenger, 2009, 23.; Ulrich Heckel (ed.): *Die Heiden, Juden, Christen und das Problem der Fremden*. Mohr, Tübingen, 1994. (*Wissenschaftliche Untersuchungen zum NT* 70.)

az oktatást, s megtiltotta a keresztény rétorok tevékenységét, mondván, hogy meggyőződése ellenére senki ne tanítson.¹⁶ Az oktatás mellett az élet másik területe a vallás, az istenek kultuszának ápolása – ami a Római Birodalomban szorosan összefonódott a politikával –, ugyanakkor azt az összekötő kapcsot jelentette, amely megpecsételte a pogányság összetartozásának tudatát.¹⁷

E fenti alkotóelemek mindegyike fontos szerepet játszott Themistios idején. A pogány rétor 337-ben érkezett a Nagy Konstantin által alapított városba, ahol 347-től vagy 350-től hivatalosan is szónokként tevékenykedett. Nem sokkal ezután a konstantinápolyi *senatus* tagja lett, 356-tól *senatus princeps*, majd élete végéhez közeledve, Nagy Theodosius uralkodása alatt *praefectus urbivá* nevezték ki.¹⁸ Első beszédét 351 körül fogalmazta meg, ebben II. Constantiust (337–361), Nagy Konstantin fiát magasztalta. Themistios elsősorban a keleti birodalomrész császáraihoz írta *enkómion*jait, Iovianushoz (363–364), Valens császárhoz (364–378) és Nagy Theodosiushoz (379–395), a nyugatiak közül Valentinianust (364–375) és Gratianust (375–383) dicsőítette.¹⁹ Szerzőnk Nagy Theodosius idején, feltehetően 388-ban hunyt el. Utolsó, római császárhoz szóló politikai *oratió*ját 383 és 384 között írhatta.

Themistios nem tagadta meg pogányságát, annak ellenére, hogy keresztény uralkodókat magasztalt, de a „Hitehagyott” Iulianus császárral is jó kapcsolatban volt. Ennek bizonyága, hogy egy politikai traktátust írt az uralkodóhoz, ez azonban csupán arab nyelven maradt fenn (*Risālat*), de latinra is lefordították. Válaszul Iulianus a szónoknak címzett hatodik beszédében fogalmazta meg uralkodói elveit.²⁰ Themistios nem csupán

16 Stenger, 2009, 102.

17 Stenger, 2009, 90.

18 Hartmut Leppin – Werner Portmann: *Themistios Staatsreden*. Anton Hiersemann, Stuttgart, 1998. (*Bibliothek der Griechischen Literatur* Bd. 46.) 3., 17.

19 Leppin – Portmann, 1998, 8–22.

20 Leppin – Portmann, 1998, 12.;

Iulianus Themistioshoz írott beszédéről Or. 6.: K. Csízy Katalin: *Proverbiumok és proverbialis kifejezések Iulianus Apostata beszédeiben*, PPKE BTK, Piliscsaba, 2006, 97.; Themistios feltehetően Iulianushoz szóló oratiója: Glanville Downey – Albert Francis Norman – Heinrich Schenkl (ed.): *Themistii orationes quae supersunt*, Vol. 3., Teubner, Leipzig, 1974, 75–119.; Themistioshoz kapcsolódóan: Stephen A. Stertz: Themistios: A Hellenic Philosopher-Statesman in the Christian Roman Empire. *The Classical Journal* Vol. 71, 1975/1, 347–358., 352.; Themistios a negyedik beszédében méltatja Iulianust, II. Constantius olyan utódot választott, akit Konstantinápoly is igen nagyra becsül: Or. 4. 58D–59B. In: Glanville Downey – Heinrich Schenkl (ed.), *Themistii orationes quae supersunt*, Vol. 1., Teubner, Lipsiae (Leipzig), 1965.

retorikai műveket alkotott, korai éveiben Aristotelés több munkájához írt kommentárokat.²¹ A szónok közkedveltségét bizonyítja, hogy görög nyelvű alkotásait már a késő ókor idején több nyelvre lefordították, egyes írásai görögül egyáltalán nem maradtak fenn, hanem csupán arab, szír vagy latin fordításban, ahogyan a fentiekben említett Iulianus császárhoz szóló politikai beszéd (*Risālat*). A császári szónok pogány és keresztény körökben egyaránt nagy elismertségnek örvendett, olyannyira, hogy Nazianzosi Gergely egy levelében a beszédek királyának (*basileus tón logón*) nevezte (Ep. 140).

Themistios retorikai műveit a megszólított személyek alapján két nagy csoportba sorolhatjuk: az elsőbe a mindenkori uralkodóhoz szóló politikai *oratiók* tartoznak (Or. 1–19), a másodikat az úgynevezett magánbeszédnek teszik ki (Or. 20–34). A római császárokhoz írott *panegyrikosok* nagy hatást gyakoroltak mind a tükörirodalomra, mind a politikai filozófiára és az állambölcseletre.²²

A szónok retorikája meghatározó szerepet játszott abban, hogy a *philanthrópia* a politikai propaganda egyik kulcsfogalma lett a kései ókorban, s ennek nyomán az európai gondolkodásban is. Themistiosnak több *philanthrópia*-beszéde maradt ránk, ezek a következők: Or. 1. (347–351/352? – II. Constantius-hoz), Or. 6. (364 – Valens császár-hoz), végül Or. 19. (384 – I. Theodosius-hoz). Neki köszönhetően lesz a *philanthrópia par excellence* uralkodói erény.²³ A filozófus szónok ugyanakkor a szabad

21 Az *Analytica posteriorá*hoz írott kommentár: Maximilianus Wallies (ed.): *Themistii Analytica Posteriorum Paraphrasis*. Academia Litterarum Regiae Borussicae, Berolini, 1900., (*Commentaria in Aristotelem Graeca* 5,1);

A *Physica* magyarázata: Henricus Schenkl (ed.): *Themistii in Aristotelis Physica Paraphrasis*. Academia Litterarum Regiae Borussicae, Berolini, 1900. (*CAG* 5,2);

A *De animá*hoz: Ricardus Heinze (ed.): *Librorum de Anima Paraphrasis*. Academia Litterarum Regiae Borussicae, Berolini, 1890. (*CAG* 5,3);

A *De caelo* és a *Metaphysica* című művekhez írottak csak héberül maradtak fenn: Samuel Landauer (ed., transl.): *Themistii in Libros Aristotelis de Caelo Paraphrasis*. Academia Litterarum Regiae Borussicae, Berolini, 1902. (*CAG* 5,4); Samuel Landauer (ed.): *Themistii in Aristotelis Metaphysicorum Librum Paraphrasis*. Academia Litterarum Regiae Borussicae, Berolini, 1903. (*CAG* 5,5);

A Phóthios által említett Platónhoz és Aristoteléshez írott exegetikai írások sajnos elvesztek.

22 Bruno Singer: *Die Fürstenspiegel in Deutschland im Zeitalter des Humanismus und der Reformation..* Bibliographische Grundlagen und ausgewählte Interpretationen Jakob Wimpfeling, Wolfgang Seidel, Johann Sturm, Urban Rieger., Wilhelm Fink Verlag, München, 1981. (*Humanistische Bibliothek Abhandlungen* Bd. 34.) 11 skk.

23 Stenger, 2009, 122.; Glanville Downey: *Philanthropia in Religion and Statecraft in the Fourth Century after Christ. Historia* 1955/4., 199–208.

véleménynyilvánítás (*parrhésia*) jegyében szól az ideális királyságról (Or. 1, 1A), s teszi ezt Platón filozófuskirályának eszméjéből kiindulva.²⁴ A Római Birodalom mindenkori császára Themistios megbízója és beszédeinek címzettje. Az udvari rétor egyszersmind a negyedik századi uralkodói propaganda szószólója, a császári kommunikáció médiuma, ezért fontos politikai funkciót tölt be. Mai szemmel nézve egyfajta kormányzóvivő, propaganda-, avagy kultuszminiszter.²⁵ Szerepe azonban kettős: egyrészt elfogultság jellemzi az uralkodó irányában, másrészt az alattvalók képviselőjében is szót emel.

Themistiosnál *singularis*ban kisbetűvel szerepel az uralkodók számára mérceként megjelenő isteni hatalom, ami monoteista látásmódot sugall, ugyanakkor a szerző történetét mindig a pogány istenvilágba és mitológiai kontextusba helyezi. A középpontban a hasonulás, az isteni mintához történő igazodás áll: az uralkodónak nemcsak Istent szeretőnek kell lennie (*theophilés*), hanem egyszersmind az isteni képmásának (*eikón theou*) is. Az evilági uralmat az isteni mintához szükséges igazítani, ahogyan ez már Platónnál is megjelenik az ideatan vonatkozásában,²⁶ a gondolat politikai teológiáját azonban Caesareai Eusebios, Nagy Konstantin udvarában tevékenykedő egyházi vezető, püspök alapozza meg.²⁷

Themistios fogalmazza meg azt, hogy a *philanthrópia*, az ember-séges magatartás, szó szerint 'emberszeretet' biztosítja az uralkodó számára, hogy az isteni szféra közelébe kerülhessen. Mindez pedig szavai szerint a hasonulás segítségével valósulhat meg.

A *philanthrópia* eredetileg az isteneknek az emberek irányában megnyilvánuló szeretetét jelentette, majd a fogalom az embertársak egymás iránti szeretetkapcsolatát is kifejezte.²⁸ Ez a tulajdonság Themistios

24 Stenger, 2009, 117–118.; Peter Brown: *Macht und Rhetorik in der Spätantike*. Der Weg zu einem „christlichen Imperium“. Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 1995, 83–94.

25 Errington a következőképpen fogalmazza meg: „medium of imperial communication”. In: Malcolm Errington: Themistios and his Emperors. *Chiron* 30., 2000, 861–865.; Stenger, 2009, 118.; A témához kapcsolódó összefoglaló munka: Malcolm Errington: *Roman Imperial Policy from Julian to Theodosius*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, 2006.

26 Pol. 592B, 613A; Theait. 176BC; Nom. 716CD

27 A mennyei Jeruzsálem bibliai képe: Jel 21,2.; Az égi királyság földi megvalósításához: Mircea Eliade: *Az örök visszatérés mítosza*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1998, 19–27.; Caesareai Eusebius és Nagy Konstantin kapcsolatáról: K. Csízy Katalin: Emperor and Priest. *Acta Ant. Hung.* 50., 2010/4.5., 419–430.

28 A *philanthrópia* jelentéséről: Tromp de Ruiter: De vocis quae est ΦΙΑΝΘΡΩΠΙΑ significatione atque usu. *Mnemosyne*, N. S., 1931/59., 271–306.; Herbert Hunger:

beszédeiben isteni fegyver lehet a barbárokkal szemben, amelyben a császár jóindulata, igazságossága, megbocsátása jut kifejezésre, s ez szünteti meg a háborúságot.²⁹ E magatartásforma manifesztációja, hogy az uralkodó élő törvényként (*nomos empsychos*) enyhíthet a törvény szigorán, ha kisebb mérvű büntetést szab ki (*autos nomos empsychos ón kai hyperanótón nomón* – Or. 1, 14D–15C).³⁰ E gondolat Themistiosnál egyszersemind a vallási tolerancia vonatkozásában is megjelenik, amennyiben szabad vallásgyakorlatot biztosítana a birodalom alattvalói számára.³¹

Mi most a II. Constantius-hoz (337–361) írott első *philanthrópia*-beszédet szeretnénk egy kicsit tüzetesebben megvizsgálni. Az *oratio* a következőképpen épül fel: az első szakaszban a szerző annak ad hangot, hogy kizárólag a filozófus juthat megfelelő, helyes felismerésre az uralkodóval kapcsolatban (1, 1A–4B), a következőkben leszögezi, hogy csakis a *philanthróp* császár birtokolhat valamennyi erényt (1, 4B–5C).³² A harmadik egységben arról szól, hogy a *philanthrópia* olyan erény, ami egyedül az uralkodóhoz illik (1, 5C–7D), majd arra hívja fel a figyelmet, hogy a császár ennek segítségével juthat az isteni szféra közelébe (1, 8A–9B). Az uralkodót a *philanthrópiának* köszönhetően szeretik alattvalói, ennek hatására tud megbocsátó, kegyes magatartást tanúsítani, mondja az ötödik szakaszban (1, 9B–16A). Végül arról szól, hogy II. Constantius az a *philanthróp* uralkodó, aki a filozófiának köszönhetően képes megfékezni *pathosait* [szenvedély] (1., 16B–18B.). E beszédben megrajzolt uralkodó képe többé-kevésbé hasonló Platón filozófuskirályához (Pol., VI., 485B–487A.), az *Állam* című dialógus királyára vonatkozóan azonban a *philanthrópia* helyett az *eucharis* [kedves, jóakarátú, kegyes] jelzőt találjuk (Pol. 487A).

Themistios a *philanthrópiát* a következő tulajdonságokban ragadja meg: a szelídség (*to praon*), a kíméletes és méltányos bánásmód (*to epiei-*

ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑ. Eine griechische Wortprägung auf ihrem Wege von Aischylos bis Theodors Metochites. *Sonderabdruck aus dem Anzeiger der phil.-hist. Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften* 1963., So. 1, 1–20.; Stertz, 1975/1, 358.

29 Or. 2, 146C–147A; Or. 1, 4B–6B, 8AC, 9AC, 15B, 16AB; Or. 4, 51C–52A; Or. 6, 76B–81A; Or. 7, 87D–88A, 98A; Or. 8, 102B; Or. 9, 127A; Or. 10, 132B; Or. 13, 180A; Or. 14, 183B; Or. 15, 191A; Or. 16, 211A; Or. 17, 216A; Or. 19; 24, 17–18 etc.

30 További szöveghelyek: Or. 5, 64B; Or. 8, 118D; Or. 16, 212D; Or. 19, 228A; Or. 34, 10.

31 Csízy Katalin: Themistios als Bewahrer der antiken Religion. *Acta Classica Univ. Scient. Debrecen* 2013/49, 347–354.

32 Downey, 1955/4., 199–208.

kes), valamint a civilizált magatartás (*to hémeron*)³³ A *philanthróp* császár bölcs (*sóphrón*), igazságos (*dikaios*), szelíd (*praos*), civilizált (*hémeros*).³⁴ A negyedik századi rétor hangsúlyozza, hogy az uralkodónak, mint egy gyermeket, úgy kell szeretnie alattvalóit (*eran anankaion – hósper tina paida agapón* – Or. 1, 9D–10A), ezzel összefüggésben a jó pásztor képe jelenik meg, akit a nyája viszonzszeret (*antiphilousi agapónta boukolon* – Or. 1, 10B). A kapcsolat ugyanakkor a kölcsönösségen alapul, amennyiben az uralkodó védelmet nyújt, és ellátja a birodalom lakóit (*oninatai – antóphelein*) (véd, ellát). Figyelemre méltó, hogy a szeretetnek szinte valamennyi görög terminusa feltűnik a rétornál, a vonzalmon alapuló *philia*, a baráti szeretet *agapéja*, s a szerelem kifejezésére szolgáló *erós* is szerepel (*agapónta boukolon* – Or. 1, 10B; *antóphelein, antiphilousi, anterasthai* – Or. 1, 10C). A császár egyúttal e szeretetkapcsolat következtében félti az alattvalókat, akik barátként jelennek meg (*philos*), ezért nem félhetnek tőle (*zétei de oudeis ho phobésetai, all' ho philései* – Or. 1, 10D–11A). Ez a természet szerint létrejövő (*kata physin*), az alattvalók önkéntes beleegyezésén nyugvó, kölcsönösségen, s nem erőszakon alapuló viszonyrendszer (*basileia hekousion ti kai ou biaion* – Or. 1, 10D–11A) az uralom weberi meghatározásának előképe, ami különösen modern színezetet ad a szerző írásának.³⁵ Ugyanakkor a természet szerint kialakuló közösség megfogalmazása Aristotelés tanítását juttatja eszünkbe, s nem véletlen, hiszen láthattuk, hogy Themistios behatóan foglalkozott a *Stageirita* filozófus műveivel. Amikor a negyedik századi szónok arra buzdítja császárt, hogy emelje fel az elesetteket (*peptókotas egeirein* – Or. 1, 11AB), Vergilius *Aeneis*ének Róma politikáját kifejezésre juttató híres sora (Aen. VI. 853. *parcere subiectis*) merül fel előttünk. Míg a bevezetőben az *Aeneis* e szakaszának első része a görög kultúra nagyszerűségét juttatta kifejezésre, addig most a római jellegzetesség, a birodalom politikai szerepvállalása nyilvánul meg. Az allúzió talán nem véletlen, jóllehet Vergilius latinul, Themistios pedig görög nyelven írt.

A kései ókorban sokan sokféleképpen beszéltek az emberségről. A keresztények ugyancsak kialakították a maguk *philanthrópia*-fogalmát. Eusebios arról ír, hogy az inkarnáció a *philanthrópia* segítségével megy végbe, Nyssai Szent Gergely az isteni természet sajátos jellemzőjeként

33 Them. Or. 1, 4D–5A.

34 Them. Or. 1, 12AD.

35 Downey, 1955/4., 201.; Max Weber: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*, 1–2., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1987, 1., 77.; Haskó Katalin – Hülvely István: *Bevezetés a politikatudományba*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 39.

CSÍZY KATALIN

említi, szintén az inkarnációval összefüggésben. Basileios, Ióannés Chrysostomos (Aranyszájú Szt. János) és Kyrillos Isten *philanthrópiájáról* szól. A görög liturgia egyik leggyakoribb fogalma lesz: az Atya *philanthrópiája* a Fiúval szemben.³⁶ Mi elsősorban a *philanthrópia* pogány értelmezésének igyekeztünk nyomába eredni, ami bizonyára némileg átalakult a teológiai interpretáció által. Mindenesetre nekünk, európaiaknak mindenképpen fontos fogalom, bizonyítja ezt az a tényező, hogy többnyire az eredeti görög terminológiát használjuk, s a politikai és magán-szférában egyaránt megjelenik. Európa és az Európai Unió jelmondata „In varietate concordia.” – sokszínűségben az egység, ez az egység ugyanakkor a görög, zsidó, római hagyományon keresztül maradt fenn; meglátásunk szerint éppen ezt a sokszínűséget tükrözi az általunk vizsgált fogalom, a *philanthrópia*: az európai identitás pogány és egyszerre keresztény gyökere.

36 Downey, 1955/4., 202–205.

Gyöngyössi Márton

Nemesfémtermelés és pénzverés a Hunyadiak árnyékában

Bak János (1929–2020) emlékére

Néhai mesterem, Kubinyi András (1929–2007) doktori értekezésem készítésekor, egyik első konzultációnkon így szólt hozzám, amikor a középkori Magyarország pénzverési jövedelmeiről, emissziós képességéről beszélgettünk: „*Olvasd el Bak Jancsi cikkét az Eizinger-jegyzékről, mert az jó kiindulás lehet!*”¹ Ez volt az első „találkozásom” Bak Jánossal. Aztán évek múltán személyesen is megismerhettem. Nem titok, hogy nagyon mást gondoltunk a világról, és – feltehetőleg még – a középkori Magyarországról is, de lenyűgöző volt a tudása és a frissessége. Néhány éve aztán e-mailben keresett meg pénztörténeti-numizmatikai kérdésekkel, mivel éppen a késő középkori magyar törvények angol nyelvű kiadásának sajtó alá rendezésén dolgozott.² Az első levél olvastán meglepődtem, hogy pont Bak János kérdez engem, akinek legfeljebb az árnyékában járhatok... Szakszerű, lényegre törő kérdések voltak, amelyeket igyekeztem lelkesen megválaszolni. Több ilyen forduló is volt. Abban bízom, hogy válaszaimat hasznosítani tudta, mert – megtisztelő módon – többször is hivatkozott egyes írásaimra.

A késő középkori Magyarország királyi jövedelmei, a pénzverés és a nemesfémhányászat hasznai napjainkban újra terítéken vannak. Úgy érzem illendőnek, hogy szerény hozzászólásomat az előbb írtak okán, Bak János emlékének ajánljam. Annál is inkább, mert mai tudásunk jórészt Bak János idézett tanulmányán alapszik.

Rögtön ildomos hozzátennem, hogy a Hunyadiak vonatkozásában megkerülhetetlen Elekes Lajos monográfiája, amelynek tárgyunkat érintő megállapítása ma is igaz: „*Nincsenek pontos adataink a Hunyadi-birtokok bányáinak ekkori hozamáról és jövedelméről, a későbből származó adatokat pedig nem lehet fenntartás nélkül visszavetíteni. Annyi kétségtelen, hogy ezeknek a bányáknak jövedelme nagy mértékben gyarapította*

1 Bak János: Monarchie im Wellental: Materielle Grundlagen des ungarischen Königtums im fünfzehnten Jahrhundert. In: *Das spätmittelalterliche Königtum im europäischen Vergleich*. Hrsg. Reinhard Schneider. Sigmaringen, 1987. (Vorträge und Forschungen XXXII.) 347–384.

2 Bak M. János: *Online Decreta Regni Mediaevalis Hungariae. The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary*. Utah State University, Logan, 2019. (All Complete Monographs 4.) [https://digitalcommons.usu.edu/lib_mono/4/, letöltés ideje: 2020. augusztus 27.]

*Hunyadi bevételeit; kitűnik ez nemcsak a módból, amint fejlődésüket igyekezett elősegíteni, hanem az egyéb bányák jövedelméről, jelentőségéről szóló adatokkal való egybevetés alapján is.*³

Pálosfalvi Tamás öt éve közzétett, Hunyadi László haláláról szóló tanulmányában néhány oldalon szintén kitér a Hunyadiak érdekkörében zajló nemesfém-termelésre és pénzverésre, ugyanakkor az általa citált adatsorok csak részben pontosak.⁴ Mielőtt az adatokat a legújabb kutatások eredményeire támaszkodva pontosítanánk, először érdemes feleleveníteni Pálosfalvi ezzel kapcsolatos állításait.

Pálosfalvi Tamás a királyi pénzverés újjászervezése kapcsán arra utal, hogy a Hunyadiak okkal tarthattak attól, hogy a beszercei grófok hatalma alá tartozó bányák és kamarák átadásának ügye, például a nagybányai kamaráé, amelynek jövedelmét hatezer aranyforintra teszi az Eizinger-jegyzék adatsora alapján, előbb-utóbb felmerül.⁵ Nagybánya emissziós képessége és jövedelmezősége: a hatezer aranyforintos hozam azonban szerintem mindenképpen megvizsgálandó.

Pálosfalvi a pénzzé vert arany mennyiségének ismertetésekor Paulinyi Oszkár adatsorára támaszkodik, amelynek nyomán a 15. század utolsó negyedében évi 1500 kg arany kitermelésével számol (tegyük hozzá: ahogy később látni fogjuk, Paulinyi ugyanezt az értéket valószínűsíti a század közepére is). Pálosfalvi ebből leszámítja Körmöcbányát, amelyet ¼-nek vesz (ez Pálosfalvi logikája szerint évi százezer arany kiverésére elegendő), így szerinte a többi verde évi háromezrezer aranyforintot verhetett ki (Pálosfalvi négy kamarában számol aranyveréssel: Körmöcbánya, Nagybánya, Nagyszeben és Buda), de hozzáteszi – nagyon helyesen –, hogy nyilvánvalóan nem a teljes kvótát verték arannyá, egy részét nemesfémként fel is halmozhatták.⁶ Izgalmas kérdés, hogy mekkora volt a korabeli Magyarország emissziós képessége, ezért ezt a kérdést is érdemes közelebbről megvizsgálni.

AZ EMISSZIÓ MEGHATÁROZÁSÁHOZ RENDELKEZÉSÜNKRE ÁLLÓ FORRÁSOK

A pénzverési és bányafelségjogból származó jövedelemre a 15. század vonatkozásában három összefoglaló forrással rendelkezünk. Az egyik **Eizinger Ulrik 1453**-ban készített kincstári előterjesztése, a másik

3 Elekes Lajos: *Hunyadi*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1952. 310.

4 Pálosfalvi Tamás: Tettes vagy áldozat? Hunyadi László halála. *Századok* 149, 2015/2, 407–408, 416–418.

5 Pálosfalvi, 2015. 407–408.

6 Pálosfalvi, 2015. 417.

Hieronymus Landus krétai érsek, pápai nuncius vagy **Pietro Tommasi** velencei követ **1462 és 1470 között** keletkezett jelentése (a továbbiakban: Landus-jelentés), a harmadik pedig a magyar király követének **Francesco Fontanának** Páduában előadott, a királyi jövedelmekről szóló összeállítás (1476). Ezen forrásaink alapján viszonylag pontosan meghatározható az egyes pénzverdék hozama.⁷

Eizinger Ulrik adatai szerint a pénzverő- és bányakamarák teljes jövedelme (urbura, nemesfémbeváltás, pénzverés) évi **huszonnégyezer aranyforint**. Eizinger későbbiekhez képest szerény száma mindenképpen hitelesnek tűnik, a politikai és a gazdasági okok egyértelműek: a hatalomváltás mellett az is magyarázza az alacsony összeget, hogy a verdék többsége Hunyadi János befolyási területén volt, így – a nagyszombeni verdét leszámítva, ahol Hunyadi V. László nevére és saját hasznára aranyforintokat veretett – a verdék évekre beszüntették tevékenységüket; az egyébként Giskra által uralt kassai pénzverdében is leállt néhány évre a pénzverés.

Mintegy tíz év múlva a Landus-jelentés ennél jóval nagyobb összeget ad meg, bár a kassai kamara jövedelme hiányzik, a többi négy kamara jövedelmét **negyvennégyezer aranyforintra** teszi. Landus összeállítását „becslésjelleg” (Kubinyi András) jellemzi. Landusnál, akárcsak Eizin-

7 Az Eizinger-jegyzékhez: Bak, 1987. 356–358, 380–384; Engel Pál: A magyar királyság jövedelmei Zsigmond korában. In: *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*. Szerk. Glatz Ferenc. MTA Történettudományi Intézete, Bp., 1993. 27–29; Draskóczy István: Kamarai jövedelem és urbura a 15. század első felében. In: *Gazdaságtörténet – könyvtártörténet. Emlékkönyv Berlász Jenő 90. születésnapjára*. Szerk. Buza János. MTA-BKAE Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kutatócsoport, Bp., 2001. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 1.) 164. (62. jegyzet); a Landus-jelentéshez (amely Draskóczy István újabb kutatásai szerint valószínűleg Pietro Tommasi velencei követ jelentése): Kubinyi András: Szücs Jenő: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. (Bp., „Művelt Nép” Tudományos és ismeretterjesztő kiadó, 1955. 339 l.) *Századok* 90, 1956/3, 478; Kubinyi András: A Mátyás-kori államszervezet. In: *Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára*. Szerk. Rázsó Gyula – V. Molnár László. Zrínyi Kiadó, Bp., 1990. 104–105; Draskóczy, 2001. 64. (62. jegyzet); Draskóczy István: A „Landus jelentés” kéziratjai. In: „*Fons, skepsis, lex*”. *Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szerk. Almási Tibor – Révész Éva – Szabados György. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2010. 85–94; Draskóczy István: Egy olasz követjelentés tanúsága Mátyás bevételeiről. (Szempontok középkori bányászatunk történetéhez). In: *Ünnepi kötet dr. Blazovich László egyetemi tanár 70. születésnapjára*. Szerk. Balogh Elemér – Homoki-Nagy Mária. Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Szeged, 2013. (Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica LXXV.) 173–183. A Fontana-féle összeállításához: Fügedi Erik: Mátyás király jövedelme 1475-ben. *Századok* 116, 1982/3, 484–506.

gernél a körmöci kamara jövedelmezősége egyaránt tizenkétezer aranyforintra rúg, ami jól mutatja, V. László király (1453–1457) csak ebből a kamarából számíthatott biztos és jelentős jövedelemre; a többi verde esetében azt tapasztaljuk, hogy tíz évvel később jövedelmezőségük már két–háromszorosára nőtt.

1476 májusában Páviában a magyar király követe, Francesco Fontana tájékoztatást adott ura rendes jövedelmeiről, és elmondta, hogy az arany- és ezüstabányákból évi **hatvanezer aranyforint** folyik be a kincstárba. Fontana adata nagy valószínűséggel a rézeladás hasznát (kb. huszonhatezer aranyforint) is tartalmazza, így a tényleges összeg **harmincnégyezer aranyforint** lehetett. A mintegy másfél évtizeddel korábbi adatokhoz képest tizenötezer forintnyi csökkenés tapasztalható.⁸

Végezetül az egyes kamarákra vonatkozóan az 1460-as, 1480-as, 1490-es évekből külön is rendelkezünk adatokkal. Hunyadi Mátyás (1458–1490) **1468**-ban három pénzverdét (Nagybánya, Nagyszeben és Aranyosbánya: tulajdonképpen az erdélyi és a nagybányai kamarát) Ernuszt János kincstartó javaslatára a nagybányai polgároknak adott bérbe. **A bérleti szerződés** tizenháromezer aranyforintja azonban két pénzverőkamara bérletére vonatkozik, az egyes kamarákra eső bérletösszeg csak spekulatív módon határozható meg, az így kapott eredmény viszont nagyjából egybecseng a más forrásokból származó adatokkal (érdemes egyébként azt is figyelembe venni, hogy a nagy pénzreform után vagyunk, és ennek lehetett jövedelemcsökkentő hatása).⁹

Fönmaradt továbbá **Nagybányáról huszonöt hét cementezéseinek a jegyzőkönyve (1481–1482)**. Mivel a nagybányai bányavidéken aranyat bányásztak, és az arany ezüsttel társulva fordul elő, Nagybányán két nemesfém-feldolgozó üzem működött: a választómű (*officina sepa-*

8 A forrásokat Draskóczy István több tanulmányában is összefoglalóan értékelte, például: Draskóczy, 2001; Draskóczy, 2010; Draskóczy, 2013. Saját, részben eltérő álláspontom (Gyöngyössy Márton: *Florenus hungaricalis. Aranypénzverés a középkori Magyarországon*. Martin Opitz Kiadó, Bp., 2008. 31.) Kubinyi András véleményével egyezik: Kubinyi, 1990. 104–105. A Landus-jelentést a kutatás sokáig két kiadásban hasznosíthatta. Az olasz változatot Engel János Keresztély (Johann Christian von Engel: *Geschichte des Ungarischen Reiches und seiner Nebenländer*. II. Johann Jacob Gebauer, Halle, 1798. 6–17.), a latint pedig Kovachich Márton György (Kovachich Martinus Georgius: *Scriptores rerum Hungaricarum minores...* II. Typis Regiae Universitatis, Budae, 1798. 13–32.) adta ki, és ő már helyesen, nem 1480 körülre, hanem az 1460-as évekre keltezte. A keltezéshez: Kubinyi, 1956. 478; Draskóczy 2010.

9 Az 1468-as kamarabérleti szerződés (Olmütz, 1468. augusztus 30.): Artur Pohl: Die Münzstätte Kaschau im Mittelalter. *Südost-Forschungen* 27, 1968, 85. (19. jegyzet); Uő: Die Münzkammer Siebenbürgens. 1325–1526. *Südostdeutsches Archiv* 13, 1970, 42; Huszár Lajos: A középkori magyar pénztörténet okleveles forrásai. III.

ratoria / Scheidgaden), ahol az arannyal elegyes ezüst finomítását, és a cementezőmű (*cementum*), ahol az arany finomítását végezték.¹⁰ **Schaid-der Péter körmöci kamaraispáni** működése idejéből pedig hat és fél év **számadásait (1486–1492)** ismerjük.¹¹ Végezetül **Altemberger Tamás nagyszebeni kamaraispán** utolsó éveiből **(1486–1491)** több hét **cementezési jegyzőkönyve** maradt meg a nagyszebeni választóműből.¹²

Izgalmas lehet még annak vizsgálata is, hogy **Estei Hippolit** pisetumjövödelmei alapján (amelyeket az Esztergomi Érsekség Modenában őrzött **számadáskönyveiből** ismerünk) következtethetünk-e az egyes kamarák bevételeire, jövedelmezőségére és emissziójára, ám ezek az adatok megtévesztőek, többek között azért is, mert az érsek jövödelmeit részben haszonbérbe adta. Jól látható például, hogy Estei Hippolit haszonbérként

Numizmatikai Közöny 76–77. (1977–1978) 74; *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. VI. 1458–1473. Begründet von Franz Zimmermann. Hrsg. Gustav Gündisch – Herta Gündisch – Konrad G. Gündisch – Gernot Nussbacher. Acad. republicii socialiste România, Bukarest, 1981. 351–352. Meg kell azonban jegyezni, hogy az oklevél szóhasználatát nehéz másként értelmezni, mint hogy három pénzverdéről van szó, bár ebből az időszakból aranyosbányai veretű pénzeket nem ismerünk. Lehetséges, hogy az „*Offombanya et Cibiniensis*” valójában egy egységet jelöl, de ez a szöveg alapján nem eldönthető. A szerződés részletes elemzése: Gyöngyössy Márton: Város és pénzverde a késő középkori Magyarországon. *Budapest Régiségei* 48, 2015, 143–144.

10 A nagybányai választómű és cementezőmű 1481–1482-es jegyzőkönyveinek (*Schaede separationis et cementationis auri in camera Rivuli Dominarum*) kiadása: Paulinyi Oszkár: Magyarország aranytermelése a XV. század végén és a XVI. század derekán. *A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve* 6. (1936) 99–130. (a tanulmány újra megjelent: Paulinyi Oszkár: *Gazdag föld – szegény ország. Tanulmányok a magyarországi bányaművelés múltjából*. Szerk. Buza János – Draskóczy István. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Alapítvány – Corvinus Egyetem – Miskolci Egyetem, Bp., 2005. [Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 3.] 57–104.)

11 Schaid-der Péter kamaraispán 1486. augusztus 1-jétől kezdődően készítette el számadásait Beatrix királyné számára (az 1486–1491-es számadások kiadásai: Hatvani Mihály: *Magyar történelmi okmánytár a Brüsseli Országos Levéltárból és a Burgundi Könyvtárból*. II. Magyar Tudományos Akadémia, Pest, 1857. (Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek. Első osztály: Okmánytárak) 48–55; Berzeviczy Albert: *Aragoniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok*. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1914. (Monumenta Hungariae Historica, Diplomataria vol. XXXIX.) 254–263; az 1492-es számadások kiadása: Berzeviczy, 1914, 301–304.). A kamaraispán számadásainak elemzése: Hóman Bálint: *A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában*. Budavári Tudományos Társaság, Bp., 1921. (reprint: Bp., 2003.) 284–285; Paulinyi, 1936. 64–66. és 73–74; Gyöngyössy Márton: Beatrix királyné körmöcbányai kamaraispánja: Schaid-der Péter (1486–1494). *Numizmatikai Közöny* 100–101. (2001–2002) 135–146.

12 A nagyszebeni cementezőmű 1486–1491 közötti jegyzőkönyveinek (*Schaedulae cementi Cibiniensis...*) kiadása: Paulinyi, 1936, 85–94.

a Nagyszebenben kivert aranyforintok után a pisetumnak csak töredékét kapta a haszonbérletől. Így a befolyt összegekből messzemenő következtetést nem vonhatunk le.¹³

Az egyes forrásokban szereplő adatok alapján viszonylag pontosan meghatározható az egyes pénzverőkamarák jövedelmezősége. A korábbi irodalom és saját kutatási eredményeim alapján ezt táblázatos formában, már többször is összefoglaltam.

1. táblázat: A pénzverőkamarák nyeresége a 15. század második felében (aranyforintban)

	Körmöcbánya	Nagyszeben	Nagybánya	Kassa	Buda	összesen
1453 körül	12.000	2.000	6.000	2.000	2.000	24.000
1462 körül	12.000	6.000	20.000	(*)5.000	6.000	49.000
1480-as évek	12.000	5.600	25.000	–	–	42.600

(* az 1451-es kamarabérleti szerződés alapján)

Forrás: Gyöngyössy, 2008. 31.

13 Estei Hippolit Modenában őrzött számadáskönyveihez: Nyáry Albert: A modenai Hyppolit-codexek. *Századok* 4, 1870/5, 275–290; Kuffart Hajnalka (a): Az esztergomi érsek pisetum-jövedelme Batthyányi István udvarbíró idején. In: *Veretek, utak, katonák. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. Kádas István – Skorka Renáta – Weisz Boglárka. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Bp., 2018. (Monumenta Hungariae Historica. Dissertationes / Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 93–109. és Kuffart Hajnalka (b): *Modenában őrzött esztergomi számadáskönyvek és az esztergomi érsekség udvartartása*. Bölcsészdoktori (PhD) értekezés. Témavezető: Dr. Szovák Kornél DSc. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola, 2018. [https://www.academia.edu/37606327/Moden%C3%A1ban_%C5%91rz%C3%B6tt_esztergomi_sz%C3%A1mad%C3%A1sk%C3%B6nyvek_%C3%A9s_az_esztergomi_%C3%A9rseks%C3%A9g_udvartart%C3%A1sa, letöltés ideje: 2020. augusztus 27.]. A számadáskönyvek pizétummal kapcsolatos adataihoz: Nyáry, 1870. 28; Kuffart, 2018 (a) és Kuffart, 2018 (b) 55, 59, 64–65, 73–74, 84–85, 88, 99, 103, 105, 108, 114–115, 118–120, 122, 124, 126, 135–137, 142–143, 154, 170, 174–176, 205, 246–247. A pizétummal kapcsolatos adatok felhasználásához és értékeléséhez: Gyöngyössy Márton: Kiszorult-e az „érsek embere” a pénzverésből a XV. században? Adalék a pisetumjog „hanyatlásához”. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve. Annales Musei Debreceniensis de Friderico Déri nominati*. 2002–2003. 113–114.

Mielőtt azonban továbblépni, szót kell ejtenünk arról, hogy a 15. század első felének vonatkozásában milyen adatokkal dolgozhatunk, pontosabban mi alapján állapítunk meg emissziós és jövedelmi értékeket akár az egész ország, akár az egyes pénzverőkamarák vonatkozásában.

Előre kell bocsátanom, hogy olyan forrás a század első feléből, amely átfogóan számolna a be a pénzverési és nemesfémbányászati jövedelemről, a kibocsátott pénzek mennyiségéről stb. nem áll rendelkezésünkre. Ezért a kutatás inkább az Eizinger-jegyzék adataiból indult ki, azokból próbált visszakövetkeztetni. Van azonban három olyan forrásunk, amely legalább Kőrmöcbánya vonatkozásában hasznosítható, és egy – igencsak kétes hitelű – amely az erdélyi nemesfémbányászat és pénzverés kapcsán értékelhető.

Luxemburgi Zsigmond (1387–1437) **1427-ben Brassóban megállapodást** kötött feleségével, Borbála királynéval, amelynek keretében a királyné – más jövedelemforrások mellett – megkapta a kőrmöci kamarához tartozó bányavárosok urbúráját (a rézbányászat kivételével), valamint a kamara arany- és ezüstpénzverését. Mindezek haszna (jövedelme) a szerződés szerint évi huszonnyolcezer (Mályusz Elemér szerint húszezer) arany, a többletet a királyné köteles továbbadni a királyi kincstárnak.¹⁴

Szerencsénkre az **1434/35-ös pénzügyi évről** fennmaradt a **kőrmöci kamara** királyné számára készített **számadása**, amelyet Paulinyi Oszkár szándékozott kiadni, azonban ez elmaradt, így most csak műhelybeszámolójával, elemzésével tudunk foglalkozni. A költségek levonása után a királynét megillető összeg harmincnégyezer aranyforint; ebből az ezüstpénzverés és a kőrmöci, besztercebányai és selmecebányai urbúrából mintegy hétezer arany eredt, a maradék pedig az aranypénzverésből származott.¹⁵ Pár év elteltével, amikor Habsburg Albert (1437–1439) fele-

14 Engel, 1993. 28. Mályusz Elemér eredetileg huszonnyolcezer arannyal számolt, később azonban felhívta arra a figyelmet, hogy Borbála korábbi, urbúrából származó nyolcezer forintnyi jövedelme is beleértődik az összegbe, és nem számítandó külön. Mályusz Elemér: Bajorországi állatkivitelünk a XIV–XV. században. *Agrártörténeti Szemle* 28, 1986/1–2, 33. A megállapodás vonatkozó részei: Mályusz Elemér: Der ungarische Goldgulden in Mitteleuropa zu Beginn des 15. Jahrhunderts. In: *Etudes Historique Hongroises 1985 publiées à l'occasion du XVIe Congrès International des Sciences Historiques par le Comité National des Historiens Hongrois II*. Szerk. Kosáry Domokos et al. Akadémiai Kiadó, Bp., 1985. 32. (45. jegyzet)

15 Paulinyi Oszkár: A kőrmöcbányai kamara 1434–1435. évi számadása. (Műhelybeszámoló). *A Magyar Numizmatikai Társulat Évkönyve*, 1972. Bp., 1973. 79–94. (a tanulmány újra megjelent: Paulinyi Oszkár: *Gazdag föld – szegény ország. Tanulmányok a magyarországi bányaművelés múltjából*. Szerk. Buza János – Draskóczy István. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Alapítvány – Corvinus Egyetem –

sege, Erzsébet számára biztosított jövedelmet, a rendelkezésre bocsátott összegből tizennégyezer aranyforint származott a körmöci kamarából.¹⁶

Kétes hitelű forrásunk az erdélyi kamarára vonatkozik: **1429**-ben ugyanis a **Luxemburgi Zsigmond és a Német Lovagrend között létrejött megállapodás** kapcsán egy költségvetési tervezet készült, amely az erdélyi bányászat és pénzverés jövedelmezősége vonatkozásában meglepő adatokat tartalmaz. A határvédő feladatokat vállaló lovagrend az éves védelmi költségeket több mint háromszáztizennégyezer forintra becsülte. Ennek fedezetéül kapták meg többek között a nagyszebeni és a brassói pénzverést, amelyeknek bevétele a tervezet szerint százötvenezer forint, továbbá ezerötszáz márka ezüstöt Erdélyből, amely hatvanezer forint értékű. Számunkra az egyéb bevételi források most nem érdekesek, ezt a két tételt viszont mindenképpen érdemes közelebbről megvizsgálni. A két pénzverde jövedelme bizonyosan nem érhetette el a megadott összeget; jó, ha annak legfeljebb tizedével számolhatott a verdék üzemeltetője. A tárgyalások során Zsigmond képviselői vagy tudatosan tévesztették meg a Lovagrendet, vagy félreértés történt. A kibocsátás mennyisége — különös tekintettel az aprópénzverésre — talán értékében elérhette a százötvenezer forintot, de ez is nagyon bizonytalannak tűnik.¹⁷

ARANYTERMELÉS ÉS ARANYFORINT-EMISSZIÓ A 15. SZÁZAD MÁSODIK ÉS HARMADIK HARMADÁBAN

Már **Kováts Ferenc** (1873–1956) felfigyelt arra, hogy az általa nyugatinak és keletinek nevezett aranybányák termelékenysége a 15. században változott: előbbieké csökkent, míg utóbbiaké eleinte növekedett, majd szintén csökkent. Ráadásul Kováts arra a megállapításra jutott, hogy a kitermelt arany mennyisége a 15. század folyamán általában csökkent.¹⁸

Miskolci Egyetem, Bp., 2005. [Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 3.] 171–182.); Engel, 1993. 28.

16 Mályusz, 1986. 33. Az oklevél: Teleki József: *Hunyadiak kora Magyarországon*. X. Emich Gusztáv Könyvnyomdája, Pest, 1853. 65–67.

17 Huszár Lajos: A segesvári pénzverő Zsigmond korában. *Numizmatikai Közlöny* 40, 1941, 30; Mályusz Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437*. Gondolat, Bp., 1984. 117; Engel, 1993. 28; Gyöngyössy Márton: Főúri pénzverési jogosultak a 15. századi Magyarországon. *Századok* 150, 2016/2, 362–363.

18 Kováts Ferenc: A magyar arany világtörténeti jelentősége és kereskedelmi összeköttetéseink a Nyugattal a középkorban. Különlenyomat a „*Történeti Szemle*” 1922. évi 1–4. füzetéből. Bp., 1923. 10–18.

NEMESFÉMTERMELÉS ÉS PÉNZVERÉS A HUNYADIAK ÁRNYÉKÁBAN

2. táblázat: A 15. századi Magyarország aranytermelése (kg)

	Nyugat	Kelet	Összesen
1401–1425	2250	1250	3500
1426–1450	2500	1500	4000
1451–1475	1500	2000	3500
1476–1500	1500	1500	3000

Forrás: Kováts, 1923. 17.

Az adatsor azonban nem konkrét kimutatásokon alapul, hanem valójában közvetett adatokból becsült értékeket tartalmaz. Kováts először a 15. század utolsó negyedének adatait „számította ki”, ezt tekintette kiindulási alapnak, bázisnak. Számításaihoz az Eizinger-jegyzéket (1453), a Landus-jelentést (ő ekkor még 1480-ra tette ennek keletkezését), illetve a Hyppolit-kódexben a pizétum címén beszedett jövedelmekre vonatkozó adatokat (1488–1489) használta fel, illetve figyelembe vette a körmöci kamara 1439. évi jövedelmére vonatkozó becslést is.¹⁹ Kováts a korábbi és a későbbi adatsorokat már az aranyforint-kibocsátás alapján, pontosabban az egyes verdék által vert típusok megoszlása alapján becsülte meg. Megfigyelése, hogy tudniillik eleinte a nyugati aranyverdék (Buda, Körmöcbánya) emissziója jelentősebb, majd a Hunyadiak idején felzárkóznak, sőt előretörnek a keleti verdék (Nagybánya, Nagyszeben), valóban igazolható az egyes típusokkal és változataikkal, ahogy az is, hogy a súlypont keletre tolódását a század közepére, illetve az azt következő évtizedekre tehetjük. Kiindulásként Hóman Bálint 14. század elejére vonatkozó becslését használta, a későbbi számsorokat pedig kereskedelmi adatokkal (harmincadnaplók, 1457–1458) igazolta.²⁰

Ezt követően **Paulinyi Oszkár** (1899–1982) foglalkozott a témával, és a 15. század végi (és a 16. század közepi) aranytermelést részletesebben is megvizsgálta, Kováts Ferenc adatait pontosította. Paulinyi kitért a középkori Magyarország jelentősebb aranylelőhelyeire is, így a körmöcbányaira (a Körmöci-hegység trachitvonulata), a nagybányaira (az Avas-hegység és a Gutin nyugati oldala) és az erdélyire (Erdélyi-érc-hegység, valamint a krassó-szörényi aranymosó telepek). Már Paulinyi is jelezte, hogy a budai kamara arannyal történő ellátásáról nincsenek adataink, de azt feltételezte, hogy az egyik forrása Duna felső folyása

19 Kováts, 1923. 12–16.

20 Kováts, 1923. 16–18.

melletti aranymosás lehetővé tette. Ennek csekély volumene miatt a továbbiakban a budai kamara aranyforgalmát mellőzte. Az előbbi három kamara vonatkozásában viszont értékes forrásanyagokat tudott hasznosítani, nevezetesen a nagybányai (1481–1482) és a nagyszebeni (1486–1487, 1490, 1507, 1509) cementezési jegyzőkönyveket, illetve Schaidler Péter körmöci kamaraispán számadásait (1486–1492).²¹ Paulinyi Kováts adatsorait az újonnan bevont források alapján sikeresen pontosította, az ország aranytermelését a 15. század utolsó negyedében 1500–1600 kg-ra tette (ez a Kováts által meghatározott mennyiség fele). Paulinyi úgy vélte, hogy ez az adat mutatható ki a század közepére is, az egyébként Kováts Ferenc által is felhasznált források (Eizinger-jegyzék, Landus-jelentés, amelyet még ő is 1480-ra keltezett) egybevetése alapján.²²

Később Paulinyi Oszkár nemesfém-termelésünkről írt összefoglaló tanulmányában ismét foglalkozott a Kováts Ferenc által meghatározott adatsorokkal, és korábbi kritikáját fenntartva megismételte, hogy a 15. század közepén és végén is évi 1500–1600 kg termésátlaggal számolhatunk. Paulinyi is rámutatott, hogy az aranytermelés jelentősebb felfutásával csak a 14. század második negyedétől számolhatunk (olyan bányavárosok alapítása jelzi a folyamatot, mint például Körmöcbánya, Nagybánya, Aranyosbánya és Zalatna), és ebben a kezdeti időszakban (amikor még a kibúvásokon és a felszínhez közel eső rétegekben található és természetes módon dúsított ércet adó oxidációs zónát fejtették) biztosan magasabb termésátlagokra következtethetünk. Két nemzedék elteltével viszont (amikor már mélyszíni ércvonulatokat fejtették) legalábbis ingadozásokkal, de semmiképpen sem növekedéssel kell számolnunk, többek között erre utal például a kényszerbevéltáson alapuló nyereségkulcs határozott csökkenése. Az ingadozás először Körmöcbányán tapasztalható az 1430-as években, aztán Nagybányán a század utolsó harmadában.²³ Ezen adatok alapján Paulinyi a korabeli Magyarország aranyforint-kibocsátását évi **410–420 ezer aranyforintra** becsülte.²⁴

21 Paulinyi, 1936. 36–43, 61–66.

22 Paulinyi, 1936. 72–81.

23 Paulinyi Oszkár: Nemesfémtermelésünk és országos gazdaságunk általános alakulása a bontakozó és a kifejtett feudalizmus korszakában (1000–1526). (Gazdag föld – szegény ország). *Századok* 106, 1972/3, 561–564. (a tanulmány újra megjelent: Paulinyi Oszkár: *Gazdag föld – szegény ország. Tanulmányok a magyarországi bányaművelés múltjából*. Szerk. Buza János – Draskóczy István. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Alapítvány – Corvinus Egyetem – Miskolci Egyetem, Bp., 2005. [Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 3.] 183–227.)

24 Paulinyi, 1972. 571, 595.

Kubinyi András az 1480-as évek vonatkozásában – Paulinyi Oszkár számításainak finomításával, pontosításával – Magyarország aranyforint-kibocsátását már „csak” **335–355 ezer** darabra tette.²⁵

A verdék termelékenységét az 1480-as évekből származó adatokból magam is megbecsültem. A nagybányai aranyforint-kibocsátást éves szinten 174 ezer darabra (1481–1482), a körmöcbányait 75 ezerre (1486–1492) és a nagyszebenit 78 ezerre (1486–1491) tettem; összesen tehát az 1480-as években évi **327 ezer aranyforintban** határoztam meg az ország aranyforint-termelésének felső határát.²⁶

Most térjünk vissza megint egy kicsit a 15. század első harmadához! **Mályusz Elemér** (1898–1989) két cikkében is érintette tárgykörünket. Korrigált megállapításai szerint a körmöci kamara jövedelmét 20 ezer aranyforintra tette (tehát Borbála korábbi, urburából származó nyolcezer forintnyi jövedelme is beleértődik az összegbe, és nem számítandó külön!), ezt megerősítendő Habsburg Albert 1439-es rendelkezésére hivatkozott, amelyben feleségének, Erzsébetnek jövedelmet rendelt, nevezetesen 14 ezer forintot a körmöci kamara jövedelméből, hatezret pedig a szlavóniai mardurinából. Az adatok alapján a körmöci kamara aranytermelését évi **150 ezer aranyforintra** tette, a keleti bányákból származó pénzzé vert arany mennyiségét **50 ezer darabra** becsülte.²⁷

Engel Pál (1938–2001) az 1427-es brassói megállapodás és körmöci kamara 1434/1435-ös számadása alapján a körmöci kamara hozamát 1430 táján 30 ezer aranyforintra tette, és úgy vélte, hogy az országos nemesfém-monopólium hozamot ennek kétszeresére, azaz 60 ezer forintra becsülhetjük. Engel tehát azzal számolt, hogy a nyugati és a keleti bányák hozama azonosnak vehető, de emissziós értékeket nem határozott meg.²⁸

Végezetül izgalmas lehet annak vizsgálata, hogy a numizmatikai anyag tükrében milyen arányokat állapíthatunk meg a nyugati és a keleti verdék vonatkozásában. Először a 15. század első felében leghosszabb ideig (1402–1437 között) vert aranyforint (CNH II. 119A és B típus) al-

25 Kubinyi András: A későközépkori magyarországi városi fejlődés vitás kérdései. In: *Régészet és várostörténet. Tudományos konferencia, Pécs, 1989. március 16–18.* Janus Pannonius Múzeum, Pécs, 1991. (Dunántúli Dolgozatok (C) Történettudományi Sorozat 3.) 23–24. (42. lábjegyzet)

26 Gyöngyössy Márton: *Pénzgazdálkodás és monetáris politika a késő középkori Magyarországon.* Gondolat, Budapest, 2003. (Doktori Mestermunkák) 62, 101, 111, 119.

27 Mályusz, 1985. 32–33; Mályusz, 1986. 32–33.

28 Engel, 1993. 28.

GYÖNGYÖSSY MÁRTON

fajait érdemes közelebbről, verdék szerinti megoszlás alapján figyelembe vennünk.

3. táblázat: A CNH II. 119A és 119B típus alfajai verdék szerint

	Aranyos- bánya	Buda	Kassa	Körmöc- bánya	Nagy- bánya	Nagy- szeben	Pécs	Isme- retlen
UG	8	2	7	14	15	6	2	8
Arany- könyv	–	11	8	25	17	6	–	2

Források:

Lengyel András: *Aranykönyv. 1325–1540*. Magyar Nemzeti Múzeum – Pannonia Terra Numizmatika, Bp., 2013. (Középkori magyar pénzverés)

Artur Pohl: *Ungarische Goldgulden des Mittelalters (1325–1540)*. Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Graz, 1974.

Pohl Artúr az 1402–1437 közötti időszakból 62 változatot közöl, az Aranykönyv 59-et. Az Aranykönyv belső arányait – ebben az esetben – kiegyensúlyozottabbnak gondoljuk, mert a katalógus készítői figyelembe vették az újabb kutatások eredményeit is. Az „aranyosbányai veretek” kérdésével már másutt is foglalkoztam: firenzei kamaraispánok budai vereteiről van szó.²⁹ Adataink szerint Körmöcbánya emissziója tűnik a legjelentősebbnek (az alfajok közel fele innen származik), ezt Nagybánya követi, majd Buda, Kassa és Nagyszeben a sereghajtók. Mindebből azért nem szabad még végleges megállapítást levonnunk, mert egy alfajt kibocsáthattak nagyobb vagy éppen kisebb darabszámban is, tehát ezekből a tényleges emissziós mennyiségre csak nagyon óvatosan következtethetünk. Vizsgálódásainkat – írott forrás hiányában – az éremleletekkel folytathatjuk. Nevezetesen azt kell megvizsgálnunk, hogy a korszakban elrejtett magyarországi éremleletekben az egyes verdék kibocsátásai milyen arányban mutatkoznak.

²⁹ Lásd részletesebben: Gyöngyössy Márton: Florenus. Numizmatikai adatok a késő középkori magyar–firenzei gazdasági kapcsolatokhoz I. *Folia Archaeologica* 62. (2015–2016) 153–168.

NEMESFÉMTERMELÉS ÉS PÉNZVERÉS A HUNYADIAK ÁRNYÉKÁBAN

4. táblázat: A CNH II. 119A és 119B típus emissziói verdék szerint
15. század első felében elrejtett magyarországi éremleletekből

	Buda	Kassa	Körmöcbánya	Nagybánya	Nagyszeben
Kiskunfélegyháza (záródás: 1455)	12	5	28	9	6
Mezőszopor (záródás: 1444)	7	1	20	9	3
Nagytapolcsány I. (záródás: 1418)		1	2		
Nagytapolcsány II. (záródás: 1426)	81	106	24	3	
Nyírcsaholy (záródás: 1455)	2		11	2	1
Pozsony (záródás: 1430)	19	3	45	30	1
Siklós (záródás: 1454)	1	1	7	2	1
Összesen	122 (28%)	117 (26%)	137 (31%)	55 (12%)	12 (3%)

Forrás: Gyöngyössi, 2008. 100–102.

A leletadatok ugyanis jelentősen árnyalják a fentebbi, írott források alapján megrajzolt, spekulatív képet. Először is jól láthatóan a budai és a kassai verde Zsigmond idejében „csúcsraajátott” üzemmódban bocsátotta ki az aranyforintokat. Bár Kassa hagyományosan a felső-magyarországi bányavárosok, a kassa-szomolnoki kamara (egyik) központja, a térségben kevésbé jellemző az arany bányászata, sokkal inkább ezüstöt termeltek ki: a Gömör-Szepesi-érchegység ezüstben és rézben volt gazdag. A helyi forrásból származó nemesfém mellett itt vélhetően máshonnan is be kellett szerezni az alapanyagot. Huszár Lajos szerint a budai verde aranyellátását a korábbi kutatások alapján vagy a szomolnoki kamara területén folyt bányaművelésből, illetve a Duna felső folyásánál zajlott aranymosásból (Paulinyi Oszkár), vagy Erdély felől (Salamon Ferenc) fedezhette, bár legvalószínűbbnek ő maga azt tartotta, hogy pagament aranyat használtak, amelyhez vásárlás útján juthatott a kamara.³⁰

30 A budai verde nemesfémellátásához: Huszár Lajos: *A budai pénzverés története a középkorban*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1958. (Budapest Várostörténeti Monográfiái XX.)

Akárhogy is, Zsigmond idejében láthatóan ez a két pénzverde állította elő a forgalomban lévő aranyforintok több mint felét! Másrésztől, ha Kassát Kováts Ferencet követve a nyugati bányavidékhez soroljuk, az adott bányavidéken kitermelt és a helyben pénzített arany esetében a nyugati és a keleti bányák között közel 3:1-es arányszámot kapunk. Ez jelentősen meghaladja Kováts Ferenc fentebb ismertetett adatsorait. Ebbe a képbe azonban a budai verde eredménye kissé belerondít: hiszen nem tudjuk meghatározni, hogy honnan származott az itt felhasznált nyersanyag. Összefoglalóan azonban mindenképpen megkockáztathatjuk azt az állítást, hogy Zsigmond uralma idején még a nyugati bányavidékek aranytermelése jócskán meghaladta a keletiekét: úgy tűnik, a valóság inkább Mályusz Elemér emissziós számaihoz (3:1) mint Engel Pál feltevéséhez (1:1) áll közel. Rögtön hozzá kell azonban tennünk, hogy Nagyszében esetében biztosan torzít az adat, hiszen az itteni aranyverés csak az 1420-as évek végén kezdődött, így csaknem három évtized kimaradt (pontosabban ezt megelőzően nem tudunk erdélyi veretű aranyforintokat azonosítani), ezért van az, hogy ezen rövidebb időszak vonatkozásában összesen hat nagyszébeni veretű alfajt tudunk azonosítani.

HUNYADI ÉRDEKELTSÉGŰ BÁNYÁK ÉS JÖVEDELMEIK

Pálosfalvi szerint a legjelentősebb arany- és ezüstbányák („Nagybánya, Aranyosbánya, Világosvár tartozékain Körösbánya stb.”) a Hunyadiak befolyási övezetében, Erdélyben és a szomszédos megyékben, sőt részben birtokaikon voltak.³¹ Állítása – ahogy előbb láthattuk – részben igaz, ezért nem árt ezeket a birtokokat (bányákat és pénzverdét) jövedelmezőség szempontjából közelebről megvizsgálni.

A Hunyadiak egyes bányáérdekeltségei korábban a szerb despotá birtokában voltak. Az 1411-ben Lazarevics István szerb despotának adományozott birtokok közül **Nagybánya** és közvetlen környéke volt a legjelentősebb, hiszen az itteni nemesfém-bányászat és a pénzverés busás jövedelmet jelentett. Ennek mértékét még csak becsülni sem tudjuk, ám az mindenképpen árulkodó, hogy 1433-ban, egy elszámolási vita kapcsán az derült ki, hogy az egyik kamaraispán tízezer forintnyi készpénzről, aranyról és ezüstről „felejtett el” beszámolni. Hunyadi János 1444-ben vette el a nagybányai kamarát a megbízhatatlan szerb fejedelemtől, mivel az ország pénzzel való ellátásához szükség volt az itteni pénzverésre.

96.

31 Pálosfalvi, 201. 418. Az erdélyi aranybányák jelentősége kapcsán egyébként összefoglalóan Elekes Lajosra hivatkozik: Elekes, 1952. 309–311.

Bár Nagybánya nagy korszaka a 15. század második felére tehető, egyes jelek arra utalnak, hogy már a század első felében is nagyon jövedelmező lehetett a helyi bányászat és a pénzverés.³² Ennek fényében érthető, hogy Hunyadi János tudatosan szerzett meg bányabirtokokat, és igyekezett a bányaművelést elősegíteni. Hunyadban, Krassóban és Zarándban birtokain aranymosás folyt, de ezeknél jelentősebb nemesfémforrást jelentettek a — Brankovics Györgytől „átvett” — nagybányai, felsőbányai és kapnikbányai lelőhelyek. Mindez lehetővé tette pénzverde működtetését is. A Hunyadi-birtokok bányabevételei nem ismertek, de vélhetőleg nagyon bőségesek voltak.³³ Amint láttuk 1453-ban az Eizinger-jegyzék Nagybánya évi jövedelmezőségét (bérleti díját) hatezer forintra becsülte, ez azonban az 1430-as eset (az egyik kamaraispán által a másik elől eltagadott tízezer forintnyi készpénz) fényében kevésnek tűnik. Kérdéses, hogy a királyi udvarban a szerb despota, majd a Hunyadiak által üzemeltetett pénzverő-és bányakamara (amelynek kibocsátása numizmatikai adataink szerint az 1450-es évek első felében visszaesett³⁴) valós jövedelmi viszonyaival tisztában voltak-e, és nemcsak valamilyen becslésből származik az adat. Annak fényében, hogy a nagybányai kamara jövedelmét az 1460-as évek elején már húszezer aranyforintra tették, legalábbis elgondolkodtató, hogy egy évtizeddel korábban ennek az összegnek a harmadát se jövedelmezte.

Erdélyben már a 14. században nagy mennyiségben bányásztak nemesfémeket. Az erdélyi aranybányászat központja **Aranyosbánya** (Offenbánya) volt. Mellette még három jelentősebb bányaváros —

32 Elekes, 1952. 301–303, 309; Mályusz Elemér: A magyar rendi állam Hunyadi korában. *Századok* 91, 1957/5–6, 569; Pohl Artúr: Zsigmond király pénzverése (1387–1437). *Numizmatikai Közlöny* 66–67. (1967–1968) 51; Uő: Hunyadi János pénzverése. *Numizmatikai Közlöny* 68–69. (1969–1970) 49–51; Uő: I. Ulászló király pénzverése. *Numizmatikai Közlöny* 72–73. (1973–1974) 50–51, 56–57; Ioan Sabău: Despre monetăria din Baia Mare în secolele XV–XVII. *Anuarul Marmatia* 3, 1977, 56–57; Mályusz, 1984. 172; Draskóczy, 2001. 159, 163. (58. jegyzet). A nagybányai kamaraispán, Wasserpauch Miklós, aki társát, Kammermeister Jánost perelte be Buda városánál, mert az eltagadta a számadáskor a kamara készleteinek (több mint tízezer forintnyi készpénz, arany és ezüst) meglétét, amint azt Nagybánya város tanácsa erről szóló, 1433-ban kelt oklevelében (*Budapest történetének oklevelés emlékei*. III. (1382–1439). Összeáll. Kumorovitz L. Bernát. Budapesti Történeti Múzeum, Bp., 1987–1988. (Monumenta Diplomatica Civitatis Budapest III/1–3.) 184–185. és Buda város ítéletlevelében (uo. 186–188.) olvashatjuk.

33 Wenzel Gusztáv: *Magyarország bányászatának kritikai története*. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1880. 139–140; Elekes, 1952. 301–303, 309–310.

34 Pohl, 1969–1970. 53–54; Pohl Artúr: V. László pénzverése (1453–1457). *Numizmatikai Közlöny* 70–71. (1971–1972) 52.

Abrudbánya, Körösbánya, Zalatna — szerepét kell kiemelni. Az ezüstmányászat inkább a Beszterce közeli **Radnán** volt meghatározó.³⁵ Erdély pénzverdái tehát kizárólag helyi nyersanyagból működtek, behozatalra nyilvánvalóan nem volt szükség. Ez minden bizonnyal nagyon költséghatékony működtetést tett lehetővé. Első adatunk az erdélyi bányászat és pénzverés jövedelmezősége vonatkozásában a Luxemburgi Zsigmond és a Német Lovagrend között létrejött már említett megállapodás kapcsán készült költségvetési tervezet, amelynek adatai – különösen a pénzverés jövedelmeként ígért 150 ezer forint – legalábbis kérdésesek. Másik végletként csekélynek tűnik az Eizinger-jegyzék által Nagyszeben verdéjének éves bérleti díjként megadott kétezer aranyforint is. Az itteni pénzverde ennél nyilvánvalóan többet jövedelmezhetett, és bár a százok kifejezetten nem kedvelték Hunyadi Jánost (jó okuk volt erre), valójában éppen ekkor személyzeti okokból nem láttak rá a verde működésére: az erdélyi kamara már évek óta a Hunyadiak érdekkörében működött, a kormányzó megbízható embereinek vezetése alatt;³⁶ úgy tűnik, a királyi udvarban az 1450-es évek elején tényleg nem voltak tisztában a verde valós jövedelmezőségével, hiszen az 1460-as években már ennek háromszorosára tették az innen befolyt jövedelmet.

Míg a szatmár-nagybányai bányavidéken termelt nemesfémeket egy pénzverdében verhették pénzzé, Erdélyben a 15. század középső harmadában több pénzverde is működött. Ezért érdemes talán röviden kitérni a **Nagyszebenen** kívüli pénzverdékre. **Aranyosbányáról** volt már szó, az itteni pénzverés jelen tudásunk szerint a 15. században viszont bizonyosan nem mutatható ki.³⁷ 1446-ban Hunyadi János áttette az erdélyi kamara székhelyét a jelentős ötvösséggel rendelkező **Kolozsvárra**, vezetését két hű olasz emberére: Firenzei Kristófra és Zati Antalra bízta. Itt végeztette a nemesfémbevételeket is. A Hunyadi által „alapított” nemesfémbevételező

35 Wenzel, 1880. 125–134; Elekes, 1952. 310; Gustav Gündisch: Deutsche Bergwerkssiedlungen in dem Siebenbürgischen Erzgebirge. In: Gustav Gündisch: *Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen. Ausgewählte Aufsätze und Berichte*. Böhlau – Köln, 1987. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens Band 14.) 83–94. (a tanulmány eredetileg megjelent: *Deutsche Forschung in Südosten* 1. (1942) 53–81.), Tóth Csaba: Pénzverdék az Anjou-kori Magyarországon. In: *Emlékkönyv Bíró-Sey Katalin és Gedai István 65. születésnapjára*. Szerk. Bertók Krisztina – Torbágyi Melinda. Argumentum Kiadó – Magyar Numizmatikai Társulat, Bp., 1999. 311–312; Soós Ferenc: *A magyar fémpénzek feliratai és címerei*. Argumentum Kiadó – Magyar Numizmatikai Társulat, Bp., 2014². 39.

36 Gyöngyössi, 2015–2016. 161–162.

37 Wenzel, 1880. 129–131; Tóth, 1999. 311–312; Soós, 2014. 39; Gyöngyössi, 2015. 144. (14. jegyzet)

helyére nem maradt adat, ahogy kormányzósága idején vert kolozsvári pénzt sem ismerünk (ezzel szemben például I. Ulászló idejéből igen).³⁸ **Brassóban** már I. Ulászló, majd Hunyadi János kormányzósága idején is vertek denárokat, Mátyás pedig a törökellenes hadjáratot vívó magyar seregek pénzzel történő ellátására 1463-ban arany- és ezüstpénzek verésére adott utasítást. A verde élére édesapja bizalmi emberét, Firenzei Kristófot nevezte ki kamaraispánnak.³⁹ **Segesváron** Zsigmond idején Vlad Dracul (pénzverési engedélyét I. Ulászló is megújította), később pedig Hunyadi János veretett ezüstpénzt.⁴⁰ Az 1440-es évek első felében **Gyulafehérváron** is vertek pénzt.⁴¹ Mindez tovább nehezíti annak lehetőségét, hogy az erdélyi pénzverés jövedelmezőségét korszakunkban megbecsülhessük. Az viszont megint csak elgondolkodtató, hogy Hunyadi János 1455-ben mintha a nagyszebeni nemesfémbeváltás felpörgetésére törekedett volna: a királyra hivatkozva külön parancsot adott ki, hogy a szebeni nemesfém-beváltókat szabadon engedjék közlekedni és beváltani.⁴²

Összefoglalóan azt a következtetést bizonyosan levonhatjuk, hogy az Eizinger-jegyzék számai a Hunyadiak irányítása alatt álló pénzverdék vonatkozásában legalább is kérdésesek. Egyrésztől, persze, gondolhatjuk azt, hogy az 1460-as évektől a keleti bányák termelése felfutott (erre utaló jelek vannak Nagybánya esetében), másrésztől meg azt a feltevést is megfogalmazhatjuk, hogy a Hunyadiak érdekében következően a királyi udvar illetékesei „keletről” csekélyebb számadatokhoz jutottak, mivel ezek az adatok éppenséggel a tíz évvel későbbiek harmadának felelnek meg. Azaz a Hunyadiak nagybányai és erdélyi nemesfémbányászatból és pénzverésből szerzett jövedelme az eddig ismertnek akár a háromszorosra (kb. huszonhatezer aranyforint) is lehetett – bár a nagybányai verde

38 Pohl, 1970. 31; Pohl, 1973–1974. 51; Rádóczy Gyula: Az erdélyi pénzverés kezdetei a középkorban. II. rész. *Az Érem* 44, 1988/1, 14; Draskóczy István: Olaszok a 15. századi Erdélyben. In: *Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére*. Szerk. Draskóczy István. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp., 1994. 127; Gyöngyössi, 2015. 147–148. Hunyadi János 1446-os rendelkezése az erdélyi bányákhoz a nemesfémbeváltás ügyében: Pohl, 1970. 41; Huszár Lajos: A középkori magyar pénztörténet okleveles forrásai. II. *Numizmatikai Közlöny* 74–75. (1975–1976) 46.

39 Pohl, 1970. 31–33; Rádóczy, 1988. 14; Draskóczy, 1994. 127; Gyöngyössi, 2015. 144.

40 Huszár, 1941; Gyöngyössi, 2016. 346.

41 Pohl, 1973–1974. 53–55; Gyöngyössi, 2016. 351–352.

42 Teleki, 1853. 483–484; Gustav Seiwert: Beiträge zu einer Geschichte der Hermannstädter Münzkammer. *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde* 6. (1863–1865) 184; Huszár, 1975–1976. 48.

az 1450-es évek egy részében egyáltalán nem működött, az itt termelt nemesfém akkor is rendelkezésre állt: pénzzé lehetett verni máshol vagy értékesíteni lehetett. Ez az érték megerősítene Engel Pál már fentebb idézett feltevését, aki a keleti bányák és a nyugati bányák jövedelmezőségét 1430 körül egyaránt 30 – 30 ezer forintra tette, szemben Mályusz Elemérrel, aki azt – amint azt láthattunk – 1:3-ra becsülte. A valóság talán megint csak valahol a két állítás között lehet (1:2). Ami viszont biztosan kijelenthető: a Pálosfalvi Tamás által alkalmazott arányszámok az 1450-es évekre a fentiek alapján biztosan finomítandók, és ekkor ezeket a bányákat talán még nem nevezhetjük a „legjelentősebbeknek”, bár a következő évtizedekben kétségtelenül azzá váltak.

Pálosfalvi felemlíti továbbá, hogy Hunyadi János Nándorfehérvár környékén is szerzett bányákat, és említi Bertrandon de Brocquière adatát arról, hogy Brankovics Györgynek évi kétszázezer dukát jövedelme volt a novo brdo-i nemesfénybányákból.⁴³ Brankovics György Rudnik települést bányájával együtt 1453-ban Hunyadi Jánosra ruházta át, később Hunyadi a birtokot V. László királytól adományul is megkapta. Közismert, hogy Hunyadi birtokain a bányászatot láthatóan igyekezett elősegíteni, ahogy az előbbiekből is látható, hogy Novo brdo bányáihoz képest bányaérdekeltségei – és az ezekre alapított pénzverdék – jövedelme mindenképpen csekélyebb lehetett.⁴⁴ Azt sem szabad elfelejteni, hogy a török előrenyomulás révén sorra veszték el Szerbia legendás bányái, pontosabban azokat az új hódító igyekezett kiaknázni. Novo brdo pénzverdájének oszmán kori története viszont arról tanúskodik, hogy a helyi nemesfémbányászat még hosszú ideig virágzott és jelentős bevételi forrás volt a szultáni kincstár számára is. Jelen tudásunk alapján a novo brdo-i verde az Oszmán Birodalom talán legtermékenyebb ezüstpénzverdéje lett. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy két verdéről van szó, amelyek ugyanabban a városban működtek, olykor párhuzamosan: a *Novar*-i verdejelzésű pénzeket ugyanis az alsóvárosi pénzverőházban készítették, míg a *Novaberda*-i jelzésűeket a belvárosiban. Az előbbi csak ezüstpénzeket vert, az utóbbi aranypénzeket is.⁴⁵

43 Pálosfalvi, 2015. 418.

44 Wenzel, 1880. 139–140; Elekes, 1952. 301, 309–310. Oklevelek Rudnik átruházásáról: Teleki, 1853. 413–416, 519–521.

45 Wenzel, 1880. 139–140; Slobodan Srećković: *Osmanlijski novac kovan na tlu Jugoslavije*. A szerző kiadása, Beograd, 1987. 28–32; Şevket Pamuk: *A Monetary History of the Ottoman Empire*. Cambridge University Press, Cambridge, 2000. (Cambridge Studies in Islamic Civilization, 44); Gyöngyössy Márton: *Altin, akcse, mangir... Oszmán pénzek forgalma a kora újkori Magyarországon*. Martin Opitz Kiadó, Bp., 2004. 29.

NEMESFÉMTERMELÉS ÉS PÉNZVERÉS A HUNYADIAK ÁRNYÉKÁBAN

A beszercei grófok az 1450-es évek közepén a korabeli Magyarország aranytermelésének legalább harmadát uralmuk (befolyásuk) alatt tartották, politikájukat annak hasznaira is alapozhatták. Bár a keleti ezüstbányák hozama jócskán csekélyebb volt, tehát az országos termelésnek az előbbinél kisebb hányadával kell számolnunk, a szatmár-nagybányai és a radnai bányavidékek ezüstje minden bizonnyal szintén szépen jövedelmezett. Mindehhez további kiegészítést biztosítottak az Észak-Szerbiában megszerzett bányaeérdekeltségek. Ha a Hunyadi-befolyás alatt álló bányák az irodalomban Brankovics György bányajövedelmeként idézgetett évi kétszázezer dukátos jövedelmet nem is hajtották, mégis évi több tízezer forintnyi biztos bevételről beszélhetünk, amit a királyi hatalom érthető okokból nem hagyhatott a Hunyadiak kezében.⁴⁶ Más kérdés, hogy ezen jövedelmek költségvetési „becsatornázása” végül ismert okokból nem V. Lászlónak, hanem Hunyadi Mátyásnak sikerült.

46 Pálosfalvi, 2015. 407–408.

Dancs György

Az első kolerajárvány elleni védekezés kezdeti sikerei 1831 elején Északkelet-Magyarországon

Az 1831-es kolerajárvánnyal jelentős méretű szakirodalom foglalkozik járvány-, orvos- és kórtörténeti, demográfiai aspektusból is. Ezeknek a kutatásoknak a jelentős része azonban a betegség Magyarországon történő megjelenésétől, illetve országos járvánnyá alakulásától vizsgálja a történéseket. A járvány elleni küzdelem megítélését elsősorban annak végső sikertelensége határozza meg. A megbetegedések száma meghaladta a félmilliót, a halálozásoké pedig elérte a közel negyedmilliót. Általános vélekedés volt, hogy a kolerajárvány elleni védekezés során számos területen, több ízben fejetlenséget lehetett tapasztalni. Nehezen lehetett értelmezni, pontosan ki, milyen szerepkörben és milyen felhatalmazással intézkedik a kór terjedésének megakadályozásában. Már a korabeli vezető személyiségek is rendszerszintű kritikát fogalmaztak meg. Széchenyi Wesselényinek írt levelében így fogalmaz: „*a machina ügyetlen formája mindennap szembetűn, midőn a p.o. kancellária verest, a Helytartótanács kéket parancsol és a viceispán nem tesz semmit.*”¹ A járvány elleni védekezési eljárásokat azonban a központi és helyi intézkedések szempontjából tekintve is több szakaszra oszthatjuk.

A korai védekezést a Magyar Királyi Helytartótanács által létrehozott szervezeti struktúra, a járvány kezdeti szakaszában meghozott óvintézkedések, a vármegyei intézkedések összehangolásában, felügyeletében rendkívül fontos szerepet játszó, a galíciai határszélre kiküldött királyi biztosok tevékenysége határozta meg. Ez a szakasz elkülöníthető a járvány elleni védekezés második időszakától, amely jóval az első biztosok rendeleti úton történő visszahívása, az 1831 júniusától jelentkező súlyos megbetegedési hullám hatására bontakozott ki. A két periódus több szempontból élesen nem elválasztható, de szükségszerű azoknak külön történeti elemzése, ha árnyalni akarjuk az első kolerajárvánnyal szembeni védekezés értékelését. Munkámmal ezen eddig kevésbé kutatott és feltárt kezdeti szakaszát kívánom bemutatni a járvány elleni küzdelemnek. A központi utasítások és rendeletek, a lokális védekezés gyakorlati feladatait irányító vármegyei intézkedések, az ezek között kulcsszerepet játszó királyi biztosok tevékenysége, illetve a közöttük létrejött kommunikációs tér feltárja számunkra, hogy milyen módon zajlott a járvány elleni véde-

1 Gr. Széchenyi István levelei. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából összegyűjtötte, előszóval és jegyzetekkel ellátta Majláth Béla. Budapest, 1889. 149.

AZ ELSŐ KOLERAJÁRVÁNY ELLENI VÉDEKEZÉS KEZDETI SIKEREI

kezés és hatottak egymásra a szereplők a döntések meghozatalában. A kutatás főként elsődleges korabeli levéltári forrásokra épül, amelyek a Magyar Királyi Helytartótanács, a királyi biztosok, a vármegyék kolera-bizottsági jegyzőkönyveinek irataiból állnak.

A kolerajárvány Magyarország határait a történelem során először 1830 végén fenyegette. A betegség a Gangesz folyó torkolatvidékéről kiindulva a 19. század első felében szinte egész Ázsiában elterjedt és innen jutott el Európa belső területeire az orosz birodalmon keresztül. A kolera megjelenése Európában összefügg a lengyelek Oroszországgal szembeni felkelésével, amely 1830 novemberében kezdődött. Metternich 1830. december 5-i, a császárhoz intézett jelentésében arra utalt, hogy a lengyel felkelésre orosz csapatok érkeznek majd, amely miatt Galíciába erősítést kell küldeni. A felkelés sikere nem bizonyult tartósnak. 1831 februárjában megindult a cári seregek ellentámadása. Százhuszezer orosz katona lépte át a határt, velük szemben alig negyvenezer fős lengyel haderő állt.² A Habsburg Birodalomhoz tartozó Galícia tartomány Oroszországgal határos területein csakhamar megbetegedések jelentkeztek 1831 tavaszán. A leginkább elfogadott, hogy a lengyelországi felkelés leverésére vezényelt orosz katonaság volt a felelős a járványos megbetegedések kialakulásáért.³

A Habsburg Birodalom már a Magyarországot közvetlenül fenyegető időszak kezdete előtt is tett fontos intézkedéseket Galíciában. A járványok elleni védekezés alapjául mindenekelőtt az 1770-ben kiadott, majd többször kiegészített Generale Normativum szolgált, amely a korábbi járványok, elsősorban a pestis elleni védekezési eljárások tapasztalataira épült. A császár 1830 októberében Moszkvába utazott, hogy személyesen győződjön meg a koleraveszély okozta helyzetről, a járvány elleni védekezés teljesítéséről. Ekkor Moszkvát körben katonai kordonnal zárták el, ezeken pedig csak négy helyen lehetett ki-, illetve bemenni, mindegyiknél vesztglő intézeteket állítottak fel.⁴ November 2-án a császár elrendelte, hogy az Udvari Kancellária, a Magyar Királyi és az Erdélyi Királyi Udvari Kancellária, az Udvari Haditanács, a Bécsi Orvosi Kar tagjaiból egy különleges bizottságot hozzanak létre, melytől a betegségről szóló tanácskozást és célirányos védekezési eljárások javaslatát kérte kidolgozni.⁵ A Magyar Királyi Helytartótanács, a Királyi Kamara és a

2 Palotás Emil: Az orosz birodalom. In: *19. századi egyetemes történelem 1789–1914. Európa és az Európán kívüli országok*. Szerk.: Vadász Sándor. Budapest, 2011. 387.

3 Horváth Gyula: A pesti kolera-lázadás 1831-ben. In: *Tanulmányok Budapest múltjából* 10. Szerk.: Némethy Károly – Bodó Juszti. Budapest, 1943. 219.

4 *Hazai s Külföldi Tudósítások* (1830. november 7.) 37. sz. 291.

5 *Hazai s Külföldi Tudósítások* (1830. november 13.) 39. sz. 305–306.

Főhadserég-parancsnokság tagjaiból egy bizottság jött létre a helyzet kezelésére. A nádor elnökle mellett a testület fő tanácsadója, orvosi kérdésekben feje, Lenhossék Mihály országos főorvos volt.⁶

A betegség 1830 őszére Oroszország jelentős részén elterjedt. Moszkvában 1830. október végére a megbetegedtek száma 3029 fő, közülük 1483 fő a betegségben meghalt, 1259 fő pedig akkor aktív betegként orvosi ellátásban részesült, 287 fő pedig már meggyógyult a betegségből.⁷ A betegség tüneteiről, lefolyásáról ugyan voltak ismereteik, de a betegség okozójáról, gyógykezeléséről nem. Oroszországban huszonötezer rubel jutalmat ajánlottak fel, annak az orvosnak, aki megfelelő leírással szolgál a terjedés módjáról, a megfelelő preventív intézkedésekről, a használható gyógyítási módokról és gyógyszerekről. A felhívás szerint erre orosz, német, magyar, angol, francia, svéd, dán és olasz orvosokat is felszólítottak. Az orvosok értekezésüket orosz, latin, német, angol, francia vagy olasz nyelven is benyújthatták.

1830. december 18-án a tarnopoli határ szélénél fekvő Szatanov (Szataniv, Sataniv) városban és a Podóliai Kormányzóság más helységeiben is jelentkezett a betegség. A galíciai kormányzók és a Tarnopoli (Ternopol, Ternopil) Kerület elöljárója rendeletet adott ki, hogy a betegség Galíciára való átterjedését megakadályozzák.⁸ Szatanovban jelentős számú megbetegedés történt, és naponta 12–15 halálos áldozatot követelt, míg a várossal határos galíciai Kalaharóvka (Kałakoróvka, Kalaharivka) városban is megjelent a kolera. A galíciai kormányzók nemcsak itt, hanem Besszarábia és Bukovina irányába is intézkedéseket tett a kontumácia, vagyis vesztegzár fenntartására. Ennek ellenőrzésére a határvonalon őrizetet rendeltek ki.

A Magyar Királyi Helytartótanács 1830. december 21-én a vármegegyéknek kiküldte a 34092/1830. számú királyi rendeletet, amely ismertette a védekezés alapvető rendszabályait az „egészségre ügyelő” hivataloknak. A tájékoztató és utasító rendeleteket Lenhossék Mihály országos főorvos javaslatára dolgozták ki.⁹ Az 1830. december 22-én kiadott rendelet értelmében felállították az egészségre ügyelő kiküldöttséget. Utasításokat küldtek a szükséges intézkedésekről a hivatalok számára, a veszteglő intézetek gondviseléséről, a levelek füstöléséről, ezen kívül

6 Gecsei Lajos: *Cholera morbus. Az 1831. évi kolerajárvány eseményei Gyulán és Váriban*. Békéscsaba, 1985. 12.

7 *Magyar Kurir* 44. évf. (1830. november 19.) 41. sz. 328.

8 *Magyar Kurir* 45. évf. (1831. január 14.) 4. sz. 32.

9 Valló István: Az 1831. évi kolera története Győrött. *Győri Szemle* (szerk.: Valló István) 1. évf. 1930. 34.

AZ ELSŐ KOLERAJÁRVÁNY ELLENI VÉDEKEZÉS KEZDETI SIKEREI

a kolerás helyen munkálkodó orvosoknak és polgári biztosoknak szánt betartandó rendelkezésekről.

A Helytartótanács utasítására Lenhossék Mihály országos főorvos már 1830. december 23-án összehívta a pesti egyetem orvoskari tantesületét, és a kolerával kapcsolatos közös véleményt fogalmaztak meg. A fő megállapítások között szerepelt, hogy a kolera fertőző betegség, amely emberi érintkezéssel, levegővel, állatok és bizonyos tárgyak közvetítésével terjedhet. A betegségnek ezt a jellemzőjét a bécsi, francia, és angol orvosoknál jóval hamarabb mondták ki.¹⁰ A császári udvar azonban inkább a bécsi orvosok megállapítását fogadta el, mely szerint a betegség nem fertőző.

A határ Galícia felőli lezárása 1830. december 28-án következett be. A Helytartótanács 1831. január 3-án a galíciai és erdélyi határszélre – amely terület a leginkább fenyegetett volt – két királyi biztost jelölt ki, akiket a legfontosabb szükséges óvintézkedések elrendelésére teljes hatalommal ruháztak fel. A Trencséntől Ung vármegyéig terjedő határszélre gróf Majláth Antal, a Bereg vármegyétől Brassóig terjedő határszakaszra pedig báró Perényi Zsigmond került, akiknek a feladata a rendelkezések érvényesítése és ellenőrzése volt.

1831. január elején Szatanov közelében, a Galícia szélén fekvő Golenyiscsevo (Holenyiscseve) orosz faluban huszonnégy óra alatt tizenöt személy halt meg a betegségben. Mivel Guszjatyin (Huszjatyin) galíciai végvárosban is hat beteg elhunyt kolerában, az „egészségre és bátorságra” ügyelő rendelkezéseket tettek, és Oroszország felől az áruk, a személyek mozgását felfüggesztették. A tudósítások alapján Podóliában és Volhíniában az „epekórság”, kivált Berdicsev (Berdicsiv) városban terjedt el, így szükségessé vált, hogy Galícia Oroszországgal való érintkezését Brodyn (Brodi) keresztül is elzárják, oda is veszteglő intézetet állítottak fel. Előre elhatározták, ha a betegség Galiciában még tovább terjedne – mivel Magyarország határait Galícia felé természeti adottsága miatt nehezen lehet elzárni –, a Kárpátok lábainál, még a galíciai oldalon egy katonai kordont állítanak fel. Besszarábiában tovább terjedt a betegség, a Prut folyó vonalára öröket rendeltek, és a moldvai átkelőhelyek mindegyikét – kivéve Szkuljanit (Sculeni) és Lipkanit (Lipcani) – lezárták. Az Oroszországból jövő embereket válogatás nélkül tizennégy napi karantén alá helyezték. A besszarábiai határon fekvő Huszvárosból (Husch, Huși) azt jelentették, hogy a város külső részén egy házban három hét alatt öt fő meghalt. A há-

10 Rigler Gusztáv: A magyar orvosok véleménye és gyógyításmódja az 1831.-i (első) cholera alkalmával. *Orvosi Hetilap*. 1911, 55. évf., 49. sz. 898.

zat és az egész külvárost elzárták, viszont ezen túlmenően egész Moldva viszonylag jó egészségügyi helyzetben volt.¹¹

A Bereg vármegyei kolera ügyében kirendelt állandó kiküldöttség (permanens deputáció) első feladata a Galíciát és Bereg vármegyét összekötő utak számbavétele volt.¹² A Helytartótanács 1830. december 28-i 33297. számú rendeletének következtében az 1910-es számú határozat szerint a Bereg megyéből a galíciai tartományba vezető minden szekérútnak és gyalogösvénynek őrizet alá kellett kerülnie. Ezekről az utakról összeírást és térképet kellett készíteni, illetve a Helytartótanács számára azokat elküldeni. A Galíciából bejövő árukkal és utasokkal nem érintkezhetett senki, akik mégis kapcsolatba kerültek ottani tárgyakkal vagy személyekkel, azok számára huszonegy nap elzárást rendeltek el.¹³ A hegyeken keresztül vezető főútvonalakon kívüli mellékutakról nem rendelkeztek pontos nyilvántartással, mivel a gyalogos és szekérutak folyamatosan változtak az idők alatt, ezért szükségesnek látták az egész határvonal bejárását, hogy a Galíciába vezető pontos útvonalak leírását el tudják készíteni. Azok a helységek, melyek a határvonalhoz közel voltak, egymástól és a határtól való pontos távolságokkal együtt kerültek nyilvántartásba. A helységekben azokat az épületeket is összeírták, amelyek veszteglő háznak alkalmasak lehetnek. A feladat elvégzésére Bay György főszolgabíró és Külley Dániel földmérőt nevezték ki.¹⁴ Máramaros vármegye szélétől Ung vármegye szélig terjedő szakasz leírását és térképét elkészítették, a megyét körülvevő határvonal huszonhatezer öltre terjedt ki. Az összeírásba az adott távolság megtételéhez szükséges időt is feltüntették.¹⁵

A Vereckére (Verecki, Vorota) kirendelt főszolgabírónak megparancsolták, hogy Perényi Zsigmond királyi biztos Lembergől (Lwów, Lvov, Lviv) történő visszatéréséig lezárva kell tartani a települést, az átkelést pedig szüneteltetni. A mellékutakat fákkal torlaszoltatták el, hogy azokon se járhassanak az emberek. A Galíciába vezető utakra állandó őrséget állítottak. A lelkipásztorokat felszólították, hogy a lakosságot az intézkedések és rendeletek pontos betartására buzdítsák és azoknak végrehajtását segítsék elő. A helyi szolgabírónak megparancsolták, hogy büntetés terhe miatt a helyi lakosok semmilyen szökevényt, más tartományból

11 *Hazai s Külföldi Tudósítások.* (1831. január 22.) 7. sz. 49–50.

12 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL). P538, 18. csomó, 42. tétel, 18.

13 KTÁL F. 10, O.2, Od. zb.1390. 6.

14 KTÁL F.10, O.2, Od.zb. 1390. 7.

15 KTÁL F.10, O.2, Od.zb. 1390. 21.

AZ ELSŐ KOLERAJÁRVÁNY ELLENI VÉDEKEZÉS KEZDETI SIKEREI

való kóborló embereket ne fogadjanak be, őket a korábbiak szerint Vereckére szállítva szoros őrizet alá kellett venni.¹⁶ 1831 januárja folyamán Galíciában is növekedett a betegek száma, azonban csak két kerületben, Oroszország szomszédságában a Csorkovi (Czorków, Csorkiv) és a Tarnopoli kerületben történtek megbetegedések, az előbbiben öt, az utóbbiban négy helységben.

Még a járvány fenyegetésének kezdeti időszakában a magyarországi orvostársadalom is kereste a betegség jellemzőit, a lehetséges gyógymódokat. Már 1830 novemberében kiküldték Oroszországba Spausta Ferenc törvényszéki orvost, Zhuber Antal és Olexik Pál kórházi orvosokat, akik a boncolásokon és a helyszíneken folytatott megfigyeléseik alapján jelentéseket készítettek. Verzár Emánuel és Cziegler József a Helytartótanács intézkedései miatt azonban csak 1831 tavaszán utazhattak Galíciába a kolera tanulmányozására.¹⁷ Zágoni Ajtay Barra István orvos „*Epekórság (cholera morbus)*” címmel Pesten jelentette meg munkáját, majd Lenhossék Mihály országos főorvos is „*Rövid észrevételek a keletindiai Choleráról*” címmel írt értekezést a témában.¹⁸

Perényi Zsigmond Bereg vármegyét kötelezte 1831 januárjában, hogy a megyei tisztek a betegség állapotáról minden tizedik napon számára jelentést küldjenek. A későbbi intézkedései szerint a királyi biztos és a vármegyék közötti hivatalos leveleknek akadály és késedelem nélkül kellett közlekedniük, ezért lovas katonákat kellett egymástól megfelelő távolságra felállítani. A Vereckére rendelt esküdtnak és biztosnak az öröket minden nap ellenőriznie kellett, róluk jegyzéket kellett készíteni. Az előző években a rossz termés miatt a lakosság élelemmel való ellátottságát fel kellett mérni. Az Ungvárról Munkácson keresztül Veresmartra (Rothberg, Roşia), illetve Máramarosba vezető postaút mellett fekvő települések lakosainak összeírását végezték el. Elhatározták, hogy ha nem lehet megfelelő számú őrséggel felállítani az elzáró kordont, akkor a járások déli területeinek magyarlakta településiből kell öröket állítani. A polgári őrséget tehát a vármegyéknek kellett biztosítaniuk. A nemesek és honoráciorok maguk helyett – saját költségükre – más személyt is kiállíthattak. Az öröknek fel kellett esküdniük, hogy csak a rendelésnek megfelelően járnak el, az őrhelyüket semmiképp el nem hagyhatják, és még ha a váltás nem érkezne meg, akkor is a helyükön kell maradniuk.¹⁹

16 KTÁL F.10, O.2, Od.zb. 1390. 7.

17 Bálint Nagy István: Az első cholerajárvány története és gyógymódja. *Orvosi Hetilap*. 1931, 75. évf., 52. sz. 1233.

18 *Hazai s Külföldi Tudósítások*. (1831. február 5.) 11. sz. 81.

19 MNL OL, P538, 18. csomó, 42. tétel, 1.

Amennyiben megszegték az esküjüket, akkor huszonnégy botütésre ítélték az öröket.²⁰

Az írni-olvasni tudó nemes és nemtelen személyeket is számba kellett venni, feltüntetve, hogy ki milyen nyelven ért. Az orvosok és seborvosok nyolcnaponként kötelesek voltak a körzetüket bejárni. Melléjük egy-egy hajdú kirendelését is szükségesnek látták. A munkácsi járás vercekei vidékén, amely leginkább veszélyeztetett volt, két orvos teljesített szolgálatot, melyet kevésnek láttak, így Nagy Károly seborvost is ide rendelték. A három orvosnak kötelessége volt a királyi biztosnak vagy a mellé rendelt dirigens orvosnak, ezen felül pedig a vármegye kolera ügyében létrejött állandó kiküldöttség elölülőjének jelentést készíteni a munkájukról, a betegekről. A hegyvidéki lakosság a beszámolók szerint nem fogadta el az orvosi utasításokat, a gyógyszereket nem alkalmazta az előírások szerint. Szükségesnek vélték további orvosok kirendelését, melynek kieszközölését elsősorban a királyi biztostól remélték. Sztankó János Bereg megyei főorvos számára utasításba adták, hogy készítsen a betegségről egy leírást, és elsősorban rendelkezék – a megyei körülményekhez igazítva – a veszteglő intézet felállítására, kitérve arra, hol legyen, milyen személyek szükségesek a működéshez, számukra milyen feladatot kell adni. Sztankó a pesti egyetem orvosi karán szerzett diplomát 1808-ban, 1831-ben lett Bereg vármegyei tiszti főorvos.²¹ A királyi biztos elküldte neki a korábbi, 1766-os, 1777-es és 1830-as rendszabásokat is. Az előző évi áradások, a nagy szárazság, ezáltal a rossz termés nehéz helyzetbe hozta a déli területeket is. A megye lakosai kénytelenek voltak más megyéből hozzájutni a gabonához. Az örök fizetését a királyi kincstárból kívánták fedezni azzal az érveléssel, hogy azok tevékenysége nemcsak a vármegye, hanem az egész ország javát szolgálja. Véleményük szerint a kordon védőit hasonló módon kell kezelni, mint az ország határszélén katonai szolgálatot teljesítőket. A királyi biztos a vármegyei pénztár fizetésektelenségét ugyan elismerte, azonban arra felhatalmazást nem kapott, hogy a királyi kincstárból fizessen, ezért felsőbb rendelést kért az ügyben. A királyi biztost kérték meg továbbá, hogy keresse fel a Munkácsi Egyházmegye püspökét a lakosság böjt alóli feloldozására, de ezt Perényi nem tartotta a kötelességébe eső feladatnak.

1831. január 14-én Ung vármegye koleraügyi állandó kiküldöttsége is tanácskozást tartott. Majláth Antal királyi biztos két alapvető szem-

²⁰ KTÁL F.674, O.7, Od.zb. 85. 5.

²¹ *Bereg megyei orvosok, gyógyszerészek és más egészségügyiek névtára.* Összeállította: Dr. Benda Mária – Dr. Fedinecz Sándor – Dr. Kállai Gyuláné – Polónyi Margit. Budapest–Beregszász, 1996. 7.

AZ ELSŐ KOLERAJÁRVÁNY ELLENI VÉDEKEZÉS KEZDETI SIKEREI

pontot határozott meg: egyrészt minden lehetséges eszközzel akadályozzák meg a betegség bejutását, másrészt a betegség megjelenése esetén is fékezzék meg a tovább terjedését. Az első pont teljesítése érdekében minden kereskedés megszüntetését, a szekérutak, a gyalogos ösvények fával történő eltorlaszolását tervezték. Egyedül az uzsoki út maradt meg a szabad járás lehetőségével. Ezen az úton viszont semmilyen állatot, árut nem engedhettek be, kivéve a galíciai kormányzástól kapott úti levelekkel utazókat, akik bizonyítottan nem fertőzött területről jöttek.²² A vármegye kérte a királyi biztost, hogy az Uzsokkal összeköttetésben lévő Turka városban a Galíciai Kormányzóság jelöljön ki egy biztost, aki a kiadott úti leveleket ellenőrizni fogja. A karantén alá vett személyek eltartása az ungi királyi uradalomra bízta. A feladatok elvégzésre Pribék Antal alszolgabírórt kérték fel, mellé segédek is kijelöltek. Számára addig kellett a szolgálatot teljesíteni, ameddig a királyi biztostól vagy a vármegyei kiküldöttségtől más utasítást nem kap.²³ A Helytartótanács 182-es számú rendelkezésének leírása szerint a betegség szempontjából gyanús halottakat azonnal jelenteni kellett, addig míg orvos nem vizsgálta, eltemetni sem volt szabad. Azokat a helységeket, ahol ilyen esetek történtek azonnal elzárás alá kellett venni, amely a betegség, illetve halálesetek vizsgálatának lefolyásáig fennállt.²⁴

1831. január 24-én Lembergben egy tanácskozás jött létre Magyarország és a Galíciai Tartomány között. A jelenlevők a Magyar Királyság részéről Majláth Antal, a Helytartótanács tanácsosa és Zemplén vármegye főispánja, Bárány Perényi Zsigmond tanácsos, a helytartói biztosság aligazgatója, a Galíciai Kormányzóság részéről Stutterheim Alvizius, Cs.K. valóságos tanácsos és a Osztrák Császári Lipót-rend lovagja, Neuhauser Ferenc, Cs.K. guberniális tanácsos és országos főorvos, Reitzenheim Wilhelm, Bobovszki József, Popper József Cs.K. guberniális tanácsosok.²⁵

A királyi biztosok előterjesztették, hogy az 1770-ben kiadott „normális rendelés” legyen az egészség megőrzésére nézve általánosan használt rendelkezés. Az elzárás előtt a kolerával megfertőződött területek közelében lévő helységek lakosai is érintkezésbe kerülhettek más helységek lakosaival, ezért azokat egy úgynevezett „más típusú” elzárás alá kívánták venni, amellyel a kereskedést és a szabad járást Magyarország felé szüneteltetnék. Ennek szükségszerűségéről azonban nem nyertek

22 KTÁL, F.10, O. 2, Od. zb. 1391. 16.

23 KTÁL, F.10, O. 2, Od. zb. 1391. 17.

24 KTÁL, F.10, O.2, Od. zb. 1391. 18.

25 KTÁL, F.10, O.2, Od. zb. 1390. 14.

teljes bizonyosságot. A másodrendű kordonra megfelelő katonai erő nem volt bevethető, másrészt a felsőbb helyről engedélyt kellett erre kérni. A pestisre vonatkozó „normális rendelkezés” pedig csak arról határozott, hogy a fertőzött helységek legyenek elzárva.

A tervezett másodrendű kordon lehetséges felállítása előtt minden Magyarországra beutazónak megtiltották a belépést, főként azoknak, akik a kormányzékktől kaptak útlevelet, és egészségükről szóló igazolást nem kaptak. Ez utóbbinak tartalmaznia kellett indulásuk helyét, illetve annak betegségtől való mentességét, valamint azt is, hogy átutazása során sehol sem ment át betegséggel fertőzött területen, amelyet a helyben lévő előjárók aláírásukkal hitelesítettek. Az útlevél meghatározott, rövid időre szólhatott. Minden félre eső helynek, amelyben járt, szerepelnie kellett az okmányban. A harmincadvám tisztviselői az utazásra rendelt időre az útlevelekre feljegyezték, hogy semmi akadályát nem látják a további utazásnak. Áru csak akkor jöhetett be Magyarország területére, ha igazolni lehetett, pontosan honnan származott. Ez egyszerre jelentette készítésének helyét, illetve szállításának útvonalát.

Január 15-én minden Magyarországgal határos kerület hivatalainak engedélyezték úti levelek kiadását, amit a határszélen lakozó galíciai lakosoknak utazásra és kereskedés céljából kiadhattak, megkönnyítve ezzel, hogy ne a kormányzékhez kelljen fordulni. Ez rengeteg időt vett volna igénybe, amely idő alatt a betegség az adott területen fel is léphetett, így a kiadott okmány érvényét veszítette volna. A kerületi hivatalok passzusai így használhatóbbak voltak a guberniális úti leveleknél.

Az úti leveleket minden helységek előjáróinak érvényesíteni kellett. Akadályként merült fel, hogy a hivatali helyek nem mindenhol a főút mellett voltak, sőt sok helyen nem találtak olyan megbízható személyeket, akik ezeket az okmányokat kezelni tudták. Elégségesnek vélték annak csak minden második vagy harmadik állomáshelyen történő ellenőrzését. Ezeket a kerületi hivatalok jelölhették ki, mivel ők ismerték a legjobban a körülményeket.

Az áruk kivitelével kapcsolatban a tanácskozás guberniális tagjainak nem volt semmi ellenvetése. Oroszországból, Moszkvából jött tájékoztatás szerint ott tényként kezelték, hogy a különböző tárgyakról is megtörténhet a fertőzés. Felterjesztést kezdeményeztek, hogy az erről szóló rendelkezést változtassák meg.

A királyi biztosok kérték, hogy őket a galíciai részről a betegség terjedésének megakadályozását célzó minden intézkedésről tájékoztassák, hasonlóképpen ők is átadnak minden rendelkezést erről. Ennek semmilyen

akadályát nem látták, ezért eldöntötték, hogy ezentúl ezt teljesíteni fogják.

Gróf Majláth Antal Ungvárra, báró Perényi Zsigmond királyi biztos pedig Máramarosszigetre (Sighetu Marmației) tervezte áttenni székhelyét, mivel a kolera az ezekhez a területekhez közel lévő Csorkovi Kerületben jelentkezett, így a veszélyhelyzet is fokozottabban fennállt. Minden hozzájuk rendelt levelet mind a kormányzók, mind a kerületi hivatalok felől Uzsok és Körösmező (Jaszina) felé irányították. Mindkét részről rendelkeztek, hogy a kölcsönös érintkezést könnyebbé tegyék. A tanácskozáson azt is előterjesztették, hogy Majláth Antal királyi biztos fennhatósága alá Ung, Zemplén, Sáros, Szepes, Liptó, Árva és Trencsén vármegye, míg Perényi Zsigmond királyi biztoshoz Máramaros és Bereg vármegye kerül.²⁶

A kerületi hivatalok – a Helytartótanács január 4-én kiadott 1071. számú rendelkezése alapján – értesítést kaptak a királyi biztosok feladatairól, illetve, hogy a jelentéseiket pontosan kinek címezzék. A kormányzók szavát adta, hogy igyekszik mindent megtenni, hogy a tudósítások minél hamarabb és megfelelő módon az szükséges helyekre eljussanak.

A királyi biztosok előterjesztése alapján Körösmezőn a levelek megfüstölésére szükséges rendelkezéseket megtették. A levelezés Magyarország felé a keleti részről csak két útvonalon történhetett. A sztanyiszlavi (Stanislau, Sztaniszlav, Ivano-Frankivszk) területről minden levél Körösmezőre került, vagy pedig Lemberg felé. Az ide érkező leveleket a szükséges módon megtisztították. A levélfüstölésre szükséges szerekről, eszközökről és azoknak előkészítéséről rendelkezést adtak ki.

Az 1770-es rendelkezés alapján a királyi biztosok elrendelték, hogy a veszteglő házban második fokon huszonnyolc, a harmadik fokon negyvenkettő nap veszteglés szükséges. Erről a Galíciai Kormányzóságot is értesítették. A kormányzók részéről kifogásolták, hogy nem a pestisre szóló 1770-es rendelkezés, hanem az 1785-ös érvényes ebben a helyzetben. A galíciai részről a veszteglési idő csak tíz és húsz napra lett meghatározva.²⁷

A királyi biztosok minden utazóra, aki Magyarországra jött, az úti levelek mellett a magyarországi törvények alkalmazását terjesztették ki. A galíciai határszélen lakókra nézve – a szambori (Sambor, Szambir) kerülettől Volócig (Volovec) terjedő területig – Reitzenheim guberniális tanácsos javaslata volt, hogy élelem vásárlása érdekében kért úti levelet csak huszonnégy órára adják ki. A királyi biztosok beszámoltak arról, hogy

26 KTÁL, F.10, O.2, Od.zb. 1390. 17.

27 KTÁL, F.10, O.2, Od.zb. 1390. 18.

több magyarországi vármegye azt rendelte el, hogy rövid időre Galíciából senkit ne engedjenek be, akiknek nincs útlevele. Ez ellen többen kifogást tettek, a szőlővásárlás megcsappanása miatt. Meggyőződésük volt, hogy az élelmiszer vásárlása nem állhat meg. Az ország szélső részei nem megfelelően voltak ellátottak élelemben, az itt élő lakosság aggódott emiatt. A huszonnégy óráig tartó úti levelet a legtöbben kevésnek tartották az élelmiszerek beszerzésére. A határszéleken lévő uradalmi biztosokban sem bíztak teljesen, úgy vélték olyanoknak is adhatnak úti levelet, akik azzal visszaélve az ország belső területei felé a betegséget elterjeszthetik. A huszonnégy órát azért is rövidnek látták, mert egy-egy vármegyébe csak egy helyre lehet bemenni, és a határszélen lévők is csak ezt az utat használhatták. Meghatározták az átkelésre alkalmas útvonalakat vármegyénként: Máramarosban Kőrösmező, Ungban Uzsok, Zemplénben Virava (Výrava, Virava), Sárosban Komárnok (Kormárnik), Szepesben Szepesófalú (Altendorf, Spišská Stará Ves); Árva, Liptó és Trencsén vármegyére vonatkozó passzus ekkor még nem volt. Mind a két fél egyetértésben határozott arról, hogy a határszélen élők a kerületi hivataloktól kérhetnek úti levelet.²⁸ A Magyarországról Galíciába utazóknak a megszokott módon lehetett úti levéllel utazni, az állomásokon keresztül okmányukat ellenőriztetni kellett, ha ez nem történt meg, akkor azokat az embereket a határvonaltól visszafordították.

Perényi királyi biztos Lembergől tett rendelkezései következtében az Alsóverecskénél lévő határőrizeti pontot megnyitották, a galíciai kormány által kiadott intézkedések szerint a közbeeső állomásokon vizsgálandó úti leveleket egészséges helységekből hozó személyek és azok portékái számára a ki- és bejövetelet engedélyezték. Verbiáson (Verebes, Verbjazs) egy úszató fürdő készítését és szolgálatba állítását rendelte el. Az örök ugyan a szolgálati helyükön az alapvető kötelességeiket teljesítették, de a minden feltételnek nem feleltek meg.

Bereg megye kolera ügyében létrehozott állandó kiküldöttsége a vereckei országút egy részének bezárását javasolta, mivel a kolera a legközelebb Bereg és Máramaros vármegyékhez jelent meg. Emiatt jelentős volt a megye részéről a félelem. Nem volt meggyőződve a területi adminisztráció arról sem, hogy a veszteglő épületek fenntartása többbe kerülne, mint a megyéből kiszállítandó termékek árából származó haszon. A szarvasmarha hajtása, a gyapjú és a nyersbőr behozása, amely a kereskedés legfontosabb részét képezte, már ezt megelőző években is meg volt tiltva a marhadögvész miatt. A vereckei harmincad hivatal összeírása alapján csekélynek vélték azt a jövedelmet, amely miatt kockáztatni lenne érde-

28 KTÁL, F.10, O.2, Od.zb. 1390. 19.

mes. Ezért a jelentős hasznot egyik fél számára sem hozó kereskedés betiltását támogatta. Ezekre az észrevételekre és előterjesztésekre a királyi biztos közölte meglátásait. Tisztázta, hogy a királyi biztosság megbízatása, a meghozott rendszabályok, illetve a megyei kiküldöttség kérései is a kolera Magyarországra történő minden lehetséges módjának megakadályozását célozta, azonban a korábbi tapasztalatok azt mutatták, hogy a teljes elzárás ellentétes hatást ér el. A pestisjárvány idején tapasztaltak alátámasztották a Helytartótanács rendelkezéseit, mely szerint a helyes felvigyázás mellett a vereckei határőrizeti állomást nyitva kell hagyni. A meggyőződése szerint az eltiltás a jelenlegi körülmények szerint nem szükséges, annak jelentős hasznát nem látja. Azt tervezte, hogy a környező passzust is fel fogja nyitni. A kerülő, kisebb erdei utakat, pedig ahol csak lehet, fákkal el kellett torlaszolni.²⁹

A tervek szerint Máramarosba a Sztriji (Stryj) Kerületből Vereckére rendelendő katonaságtól Vereckén, Munkácson és Dolhán (Dlhé, Dolgoe, Dovhe) keresztül kerültek volna el a tudósítások. Ennek érdekében Máramaros vármegyének Dolhán kellett volna felállítania egy lovas postaállomást. A királyi biztos szükségesnek tartotta, hogy Bereg megyének is bizonyos helyeken legyenek lovas katonái kiállítva, hogy a jelentések eljutása biztosabb legyen. Perényi Alsóvereckét, Polenát (Poljana) és Nyíresfalvát (Nyíresújfaló, Dunkovicja) ajánlotta erre a célra. Továbbá a kiküldöttség állandó székhelyének is Munkácsot javasolta, így a Galáciából, Vereckéről érkezendő tudósítások is hamarabb eljuthattak a kiküldöttséghez, illetve a királyi biztos is hamarabb közölhette a szükséges rendelkezéseket.³⁰ A vármegye nem látta jónak, hogy a kiküldöttség huzamosabb ideig Munkácson tartózkodjék. A megyei pénztár számvevői bizottságának azidőtájt is tartó vizsgálatára, továbbá az országos küldöttségeknek az operátumok ügyében következő évi országgyűlésre végzendő munka hátramaradására hivatkozott. Bár a megyék az 1831 őszi tervezett országgyűlésre elkészültek a javaslataikkal, azt a kormányzat mégis egy évvel elhalasztotta.³¹ Perényi a vármegye észrevételeit elfogadta és figyelembe is vette, azonban a jelentések gyorsaságának fontossága miatt ettől nem volt hajlandó eltekinteni. Megkérte a megyei kiküldöttséget, hogy ülését tizennégy nap elteltével tegye át Munkácsra. A vármegyét a szükséges rendelkezések célirányos megtételére, a vármegye munkálatainak a rendes és nemesi tagok, valamint a tisztségviselők kö-

29 KTÁL, F.10, O. 2, Od.zb. 1390. 21–23.

30 KTÁL, F.10, O.2, Od.zb. 1390. 23.

31 Völgyesi Orsolya: A kormányzat álláspontja az operátumok napirendre tűzésének kérdéséről (1830-1832). *Aetas*. 12. 4. sz., 1997. 46.

zötti megfelelő felosztására kérte, oly módon, hogy a közügyek ellátása hátrányt ne szenvedjen.

Bay György főszolgabíró a királyi biztosnak írt jelentésében a beregi Verhovina (Verchovina) feltérképezése után ismertette, hogy a galíciai határszél felé öt fő völgy vezet: a bukóci (Bukóc/Ungbükkös, Bukovcova, Bukivcovo), a latorcai (Latorica), a závadkai (Rákócziszállás, Zavadka), a felsőverecsei (Verchni Vorota) és vicsai (Vicsa-patak).³² A 6,5 mérföld hosszúságban elterülő völgyekben lévő helységektől a határszéleken keresztül vezető utakra, ösvényekre három felvigyázó kihelyezését irányozták elő Perekreszna (Pereháza, Perekresznij), Verbiás, Szkotárszka (Kisszolyva, Szkotarszke) helységekre. Az örök napi bére egy ezüst forint volt. Az összeírásokból az is kiderült, hogy az örök őrhelyei egymástól nagyobb távolságra vannak, mint azokat bejárni képesek lennének. Az őrhelyeket egymástól legfeljebb egy óra, gyalogosan könnyen bejárható távolságra kellett elhelyezni. Számukra földbe vájt és befedett kunyhókat készítettek. A kettő között még egy kisebb kunyhót emeltek, hogy az erdő viszontagságai között ott is menedéket lelhesse. A felvigyázóknak jegyzőkönyvet kellett vezetniük, és a határőrizeti pontra felállítandó veszteglő intézet fő tisztségviselőjének időről időre jelentést kellett tenniük, illetve tőle is kaptak utasításokat.

1831. február 3-ra a királyi biztos Munkácsra kérte Bereg vármegye kolera ügyében az állandó kiküldöttség tanácskozását összehívni. Perényi Lembergben történő tanácskozásai és ügyeinek intézése január 28-án ért véget, a munkácsi megbeszélésen ő maga is jelen kívánt lenni.³³ Döntést hoztak arról, hogy minden orvos és felvigyázó mellé az egyébként börtönöknél szolgálatot teljesítő hajdúkat tizenöt váltókrajcár napi bérrel alkalmazzák. A hajdúk helyébe a rabok őrzésére erre alkalmas személyeket kellett fogadni. A királyi biztos az alispáni hivatal kötelességébe helyezte ezek végrehajtását.³⁴

A királyi biztos által megküldött *Javallat* (Projectum) a kóborlókra való kiemelt vigyázatra hívta fel a figyelmet, akikkel szemben elfogatási parancsot adott. A lakosságot is felszólították, hogy senkit ne fogadjanak be házukba.³⁵ A félre eső házakat, az erdőkben lévő kocsmákat gyakran ellenőrizni kellett. A Galícia vagy Bukovina felől érkezetteket letartóztatták, és huszonegy napig elzárva tartották. Ez idő alatt élelemmel való ellátásukról gondoskodni kellett. Miután letöltötték a veszteglési időt,

32 KTÁL, F.10, O.2, Od. zb. 1316. 24. (A Galícia felé vezető völgyek rajza)

33 KTÁL, F.10, O.2, Od. zb. 1392. 3.

34 KTÁL, F.10, O.2, Od. zb. 1317. 11.

35 KTÁL, F.10, O.2, Od. zb. 1391. 16.

AZ ELSŐ KOLERAJÁRVÁNY ELLENI VÉDEKEZÉS KEZDETI SIKEREI

a vétkük mértéke szerint és egészségi állapotuktól függően botütéssel is megbüntették őket. Hasonló határozatot fogadott el Ung vármegye koleraügyi kiküldöttsége is.³⁶ Január 14-én a Bereg vármegye beregszászi tanácskozásának döntése alapján, ha az ilyen személyeket elfogták, a határvonalon lévő Verbiásra, a veszteglő házba kellett kísérni. Velük szemben a továbbiakban a helyben lévő polgári biztos járt el az előírások szerint.³⁷

Perényi ekkor a teljes elzárást nem tartotta indokoltnak, de fontosnak látta, hogy annak helyét kijelöljék, és megfelelően előkészítsék. A veszteglő háznak egy görögkeleti parókus üresen álló házát látták megfelelőnek. A veszteglő intézetet az alsóvereckei országúton látta szükségesnek felállítani a királyi biztos. Ezen a területen, illetve a határszélen szolgálatra kirendelt katonaság, az akkor még Munkácson állomásozó egy tisztből, négy káplárból, egy dobosból és harminc közvitézből álló katonai egység volt. A katonaság eltartását február 1-ig Munkács városa látta el, mely ráfordítást a számadás benyújtását követően visszakaphattott. A napi kenyéradagok kérdésében – mivel helyben sem péket, de még kenyérsütéshez értő személyt sem találtak – a munkácsi és szentmiklósi (Beregszentmiklós/Szolyvaszentmiklós, Csinagyijevo, Csinagyijovo) uradalmak főintézőjével igyekeztek egyességre jutni.

A vármegyei kiküldöttség hangot adott annak a félelmének is, hogy zsidó kereskedők a használt ruhák adásvételével behozhatják a betegséget, ezért kérték, hogy azokat még érvényes úti levél felmutatásával se engedjék be. A királyi biztos erre azt válaszolta, hogy Galíciában kolerás betegséggel sújtott területen senkinek nem adhatnak úti levelet, sőt – a rendelkezések szerint – az ottani, a betegséggel sújtott településeket szorosán lezárták.

A Helytartótanács az 1479. szám alatti rendelete alapján Erdélyben a Moldva felőli határon katonai kordont állítottak fel. A Besszarábiában tomboló kolera Moldván keresztül Erdélybe és Magyarországra történő bejutásától így nem kellett tartani. Perényi mellé kijelölték Bugát Pál orvost. A Helytartótanács az éhínség fenyegetése miatt megtiltotta, hogy élelemként is használható termékekből pálinkát főzzenek. Erre a járási szolgabírók minden földesurat felszólítottak.

A lakosság egészségügyi állapotáról az orvosok folyamatosan jelentéseket küldtek, amelyek minden nap beszámoltak a betegekre és elhunytakra vonatkozó pontos vizsgálatok megállapításairól. 1831. február 3-án kelt végzésben a királyi biztos és a kirendelt állandó kiküldöttség is

36 KTÁL, F.10, O.2, Od. zb. 1316 16–17.

37 KTÁL, F.10, O.2, Od. zb. 1317. 12.

hatékonyak látta, hogyha a nagyobb városokban, községekben a lakosok megvizsgálását erre alkalmas személyek között felosztják. A kisebb helységeken a felügyezés a szolgabírónak volt kötelessége. A nagyobb településeket az illetékes járási tisztviselő útmutatása szerint és a felügyelete alatt tizedekre kellett felosztani, azokba kirendelt felelősöknek folyamatos vizsgálatokat kellett folytatniuk, ezekről pedig jelentést tenniük. A rendkívüli haláleseteket a legközelebbi tisztviselőnek és a kerületi orvosnak – büntetés terhe alatt – azonnal jelenteniük kellett, betartva a rendszabásokat az állandó kiküldöttséget is azonnal tájékoztatták. Az orvosok bérezését a következőkben állapították meg: naponta a főorvosnak kettő, a seborvosoknak egy forintot fizettek. Megkérték a királyi biztost, hogy ezen költségeket a királyi kincstárból térítsék meg. Miller katonai seborvos, aki Munkács várában teljesített szolgálatot, felajánlotta, hogy a várhoz közeli helységeken is ellátja az orvosi feladatokat. A felajánlását természetesen elfogadták, a felügyezése alá beosztották a településeket.³⁸

A fertőtlenítésre használt klórmész nem volt elegendő mennyiségben a patikákban. A királyi biztos rendelkezett, hogy Máramarosból, Husztról küldjenek. A vármegye a kirendelt polgári biztosok, orvosok, cselédek napi bérének a kifizetéséért a királyi biztoshoz folyamodott, hogy azt a királyi kincstárból fizessék. Az elmúlt évek nehéz körülményei miatt az adózó nép is nehéz helyzetben volt. Erre azonban nem volt felhatalmazása, de ígéretet tett annak felterjesztésére a Helytartótanácsához. A vesztégzár felállítását, az oda kirendelt személyek, a határőrizetet teljesítő katonák fizetését viszont a királyi kincstárból fizették. 1831. február 12-én Piringen hadnagy parancsnoksága alatt harmincegy gyalogos katona lett kiküldve a határszélre. Ezekből elhelyeztek egy káplárt tizenöt legénnyel Verbiáson, egy másikat öt legénnyel a Beszkiden (Beszkid), ugyanennyi Timsoron (Lazi) és Bilaszovicán (Bagolyháza, Bilasovice, Bilaszovicja) tartózkodott. A feladatuk a rend fenntartása, a határzár felügyelete volt.³⁹

A Beregszász melletti Bulcsúban⁴⁰ Komjáthy Péter szolgabíró a leírások alapján elkészítette a levelek füstölésére szükséges eszközöket (serpenyő, fogóolló, lyuggató és kanál), amelyet Perényi saját maga is megvizsgált, jelenlétében ki is próbálták. Elrendelte, hogy azokat Verbiásra is készítsék el. A füstölésre alkalmas szerek a kén (büdöskősalétrom) és a gabonakorpa szolgált, amelynek beszerzéséhez szintén a királyi biztostól kértek utasítást.

38 KTÁL, F.10, O.2, Od.zb. 1390. 32.

39 Lehoczky Tivadar: *Bereg vármegye monográphiája*, II. k. Ungvár, 1881. 169.

40 Bulcsú település 1957-ben Beregszászhoz lett csatolva. Lásd: Sebestyén Zsolt: *Beregvidéki helységnevek*. In: *Névtani Értesítő* 25. Budapest, 2003, 61

AZ ELSŐ KOLERAJÁRVÁNY ELLENI VÉDEKEZÉS KEZDETI SIKEREI

Február 9-én a gyalogos katonaság megérkezett Vereckére. A lovas katonaság azonban egyébként is a megyében tartózkodott, így ez nem jelentett többlet terhet. A királyi biztos ekkor már Máramarosszigetre kérte a jelentéseket.⁴¹ Közreadta, hogy a jelentések szerint Galíciában a Tarnopoli Kerületben a betegség megszűnt, a Csorkovi Kerületben pedig sokkal kisebb mértékben jelentkezik. A Helytartótanács hozzá érkezett válasza alapján a munkácsi és az eperjesi megyés püspökségek a görög-katolikus hívek számára nemsokára bekövetkező negyven napos böjt alól a lakosságot feloldozták.

A Helytartótanáctól érkezett utasításokat orosz nyelvre lefordították húsz példányban, ahogy azt korábban elrendelték. A görögkatolikus espereshelyetteseknek átadták, rajtuk keresztül eljuttatva azt az oroszajkú papokhoz, egyházi közösségekhez, hogy a szószékről hirdessék ki a lakosságnak. Munkács, Borzsova (Nagyborzsova, Boršava, Borzsava), Bubuliska (Bubowitz, Babavesze), Alsóverecke alespereseinek négy-négy példányt, Jánosiba (Makkosjánosi, Ivanovka, Janosi) két példányt, Zloczky János alesperesnek egy példányt küldtek el. A megfelelő tájékoztatás szempontjából fontos volt, hogy a lakosság számára megfelelő módon és nyelvezettel adják át az információkat. A munkácsi parókus hangot adott azon problémájának, hogy sem orosz, sem román nyelven értik meg, ezért számára inkább magyar nyelven küldjék el.⁴²

A királyi biztos február 17-én elrendelte a fő- és seborvosok számára kiadott intézkedésben, hogy a felvigyázásuk és körzetük alá rendelt helységek listáját küldjék meg számára. A listán szereplő helységekben tartózkodó betegek állapotáról nyolc, de legfeljebb tíz naponként jelentést kellett tenniük az orvosoknak. A királyi biztos és az állandó kiküldöttség sürgős rendelkezései ellenére sok esetben az orvosi vizsgálatok több hétig is elhúzódtak. Perényi Máramarosszigetről az ugoicsai alispánnak írt levelében 1831. február 18-án határozottan megparancsolta, hogy Nagyszőlősen a hivatalos levelezés biztosítására akár egy állandó lovas katona legyen készenlétben, hogy haladék nélkül azonnal Máramarossziget felé Husztig, Beregszász felé pedig Csetfalváig vinni tudja. A levél vételének és elindításának pontos idejét a levél hátoldalára mindig fel kellett jegyezni.⁴³ Perényi későbbi levelében megköszöni az alispánnak a megfelelő és gyors intézkedést.

1831 tavaszán sokáig úgy tűnt, hogy a Galícia határáig eljutott koleraát sikerült kordában tartani. A kirendelt királyi biztosokat 1831. már-

41 KTÁL, F.10, O.2, Od.zb. 1390. 38.

42 KTÁL, F.10, O.2, Od.zb. 1323. 5.

43 KTÁL, F.674, O.12, Od.zb. 280. 1.

cius 16-án az udvar visszahívatta.⁴⁴ 1831. március 29-én pedig a bécsi kormány feloldotta a galíciai határzárát. A döntés hátterében nemcsak az állhatott, hogy a kolera terjedése megtorpanni látszott, hanem az is, hogy a Habsburg Birodalomhoz tartozó itáliai területeken kirobbanó felkelések leveréséhez minden nélkülözhető ezredre szükség volt.⁴⁵ A Bereg vármegyei kiküldöttség 1831. március 30-án a veszély megszűnéséről tájékoztatta a Galícia határán felállított kordont. A segédorvosi heti vizsgálatokat szükségtelennek nyilvánították, csak a járási sebészorvosokat utasították arra, hogy a saját körzetükben tizenöt naponként a helységeket járják be és hivatalos jelentést tegyenek a királyi biztosnak és a megye főorvosának.

Áprilisban és májusban nem történtek megbetegedések Galíciában. Bár a királyi biztosokat már márciusban visszahívták, Perényi a feladatait még hetekig végezte. Május 5-én tájékoztatta Perényi a vármegyét, hogy a Helytartótanács döntése értelmében a védekezési intézkedések visszavonásra kerültek. Oroszországban a vesztegzárak és a házi karanténok eltörlésre kerültek. Az udvar olyan parancsot küldött számukra, hogy semmilyen különleges intézkedést nem kell tenni, ha a betegség jelentkezik, csak azok a szokásos rendelkezések lépnek életbe, melyek ilyen esetekben megszokottak. A Galíciával való kereskedelem teljes mértékben helyreállt. A vármegyék jelentési kötelezettsége továbbra is fennállt, ha jelentkezik a betegség. Ezzel együtt Perényi bejelentette, hogy királyi biztos szolgálatát befejezettnek tekinti.⁴⁶

A betegség azonban a Galíciai Kormányzók jelentése és a felsőbb parancsok szerint is a magyarországi területekhez közel, nevezetesen a Sztriji Kerületben is felütötte fejét. 1831. június 3-án küldték ki ismét a királyi biztosokat. Beregszászban június 2-án vészbizottságot hívtak össze a helyzet kezelésére. Az újból kirendelt királyi biztos a központi ülésen minden rendelkezést és védekező előkészületet visszaállított, amelyek korábban érvényben voltak. A fő- és seborvosoknak is utasítást adtak, hogy a körzetük alá rendelt helységekről szóló jelentéseiket a korábbi módon és hasonló gyakorlattal rendszeresen küldjék meg.⁴⁷

44 Lukács Ágnes: Az 1831–32. évi magyarországi kolerajárvány néhány jellegzetessége. *Orvostörténeti közlemények*. 12. évf. 40. sz. 75..

45 Gergely András: A magyar reformellenzék kialakulása és megszilárdulása (1830–1840). In: *Magyarország története 1790–1848*. 5/2. kötet. Főszerkesztő: Mérei Gyula. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980. 674.

46 KTÁL, F.674, O.12, Od.zb. 280. 2–3.

47 Bugát Pál és Schedel Ferencz: *Orvosi Tár*. II. év, 6. kötet. Pest, 1832. 125.

AZ ELSŐ KOLERAJÁRVÁNY ELLENI VÉDEKEZÉS KEZDETI SIKEREI

A vesztegár és az egészség fenntartását célzó intézkedések által az emberekre, árutermékekre, levelek megfüstölésére nézve mindent elkövettek a kolera kívülről történő betörésének megakadályozására. Különösen Erdélyben, Magyarországon, Morvaország és Szilézia Galíciához közel eső területén, egészségre ügyelő biztosságok létrehozását rendelték el. Ezek igazgatását a császár Bécsben egy központi udvari biztosságra bízta, melynek vezetője gróf Gyulai Ignác, az Udvari Haditanács elnöke és haditárnok, segítője gróf Reviczky Ádám, magyar királyi udvari főkancellár lett. A központi biztosságba az udvar minden fő tisztségviselői közül válogattak tagokat.⁴⁸

Egykorú leírások, illetve ezekre hivatkozó későbbi visszatekintések is szinte kivétel nélkül máramarosi só szállító tutajosokat nevez meg, akik a betegséget az ország belső területei felé behozták. Gyakran még azt is hozzátesszük, hogy ezek rutén, máshol román tutajosok voltak.⁴⁹ Az első, hivatalosan kolerában meghalt beteget Magyarországon Ugocsa vármegyében regisztrálták. Bugát Pál a Máramarosszigetre Perényi Zsigmond királyi biztos mellé kinevezett medicus dirigens volt, aki 1831. június 13-án Tiszaújlakon egy bizonyos Rakovszki Constantin máramarosi tutajkormányos holttestét vizsgálta meg, és causa mortisként a cholera orientalist jelölte meg, azaz a halál okát a véleménye szerint a kolera betegség okozta. Ezt tekinthetjük a járvány magyarországi terjedése kiindulásának.⁵⁰ Az első halálos áldozatot követően jelentős nyomozás indult az ügyben, a tiszai hajósokat elfogták, és vesztegár alá helyezték, kihallgatták őket, részletesen kikérdezték, merre jártak, és kikkel érintkeztek.⁵¹

A galíciai terület számos helységében ismét jelentkezett, és a főváros, Lemberg felé is elterjedt a kór. Az uralkodó Galíciában a járvány terjedése ellen egy egészségre ügyelő bizottságot nevezett ki, mely a kormányzék és a katonai parancsnokság feladatát egyesítve Stutterheim kapitány vezetése alatt működött, az egészség megőrzésére teljes jogkörrel bíró intézkedéseket hozhattak. A járvány oly mértékben felerősödött Galícia területén, hogy 1831. június 28-án már több, mint 18 ezer megbetegedést, ebből pedig közel 7 ezer kolerában elhunytat jelentettek. 1831. július 8-ra a betegség rohamosan terjedt, ekkor már közel 37 ezer beteg és több mint 13 ezer halálos áldozata volt. A védekezést ekkor még nagyobb

48 *Hazai s Külföldi Tudósítások*. (1831. június 11.), 47. szám.

49 Tilkovszky Lóránt: Az első magyarországi kolerajárvány. *Természettudományi Közlöny*, 1957. 1. (88.) évfolyam), 7. szám. 321.

50 Rigler Gusztáv: A koleráról. *Értesítő az Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvostudományi Szakosztályából*, 39. évf., 36. köt., 4. füzet, 1914. 255–256.

51 KTÁL, F.60, O.2, Od.zb. 549. 4.

DANCS GYÖRGY

intenzitással indították újra. 1831. július 12-én az egész ország területét körzetekre osztották és élükre királyi biztosokat küldtek ki. A 1831. július 12-én a Helytartótanács által kinevezett királyi biztosok, azoknak körzetei és központjai a következők voltak:

1. Zichy Ferenc

Körzete: Pozsony, Nyitra vármegye. Központ: Pozsony, Nagyszombat, Bazin (Bösing, Pezinok), Szentgyörgy (Sankt Georgen, Svätý Jur), Szokolca (Skalitz, Skalica), Modor (Modern, Modra);

2. Pongrácz József

Körzete: Trencsén, Árva, Liptó, Turóc vármegye. Központ: Trencsén;

3. Révay János

Körzete: Bars, Hont, Zólyom vármegye, Központ: Körmöcbánya, Újbánya (Königsberg, Nová Baňa), Bakabánya (Pukantz, Pukanec), Bélabánya (Düllen, Banská Belá), Breznóbánya (Bries, Brezno), Korpona (Karpfen, Krupina), Libetbánya (Libethen, Ľubietová, Besztercebánya, Zólyom);

4. Szentkirályi László

Körzete: Pest, Nógrád vármegye. Kerület: Jászság, Kiskunság;

5. Győry Ferenc

Körzete: Bács vármegye. Központ: Szabadka, Újvidék, Zombor;

6. Zichy Ferenc

Körzete: Moson, Győr, Komárom vármegye. Központ: Győr, Komárom;

7. Ürményi Maximilián

Körzete: Esztergom, Fejér, Veszprém vármegye. Központ: Esztergom, Székesfehérvár;

8. Bezerédy György

Körzete: Sopron, Vas, Zala vármegye. Központ: Sopron, Kismarton (Eisenstadt), Ruszt (Rust), Kőszeg, Szombathely;

9. Somsich Pongrácz

Körzete: Tolna, Baranya, Somogy vármegye. Központ: Pécs;

10. Szegedy Ferenc

Körzete: Verőce, Szerém, Pozsega vármegye. Központ: Eszék, Pozsega;

11. Bedekovich Lajos

Körzete: Kőrös, Varasd, Zágráb vármegye. Központ: Kőrös (Kreutz, Križevci), Kapronca (Kopreinitz, Koprivnica), Varasd, Zágráb, Károlyváros (Karlstadt, Karlovac);

AZ ELSŐ KOLERAJÁRVÁNY ELLENI VÉDEKEZÉS KEZDETI SIKEREI

12. Vay Mihály

Körzete: Borsod, Heves, Gömör vármegye. Központ: nincs megnevezve;

13. Eötvös Ignác

Körzete: Abaúj, Torna vármegye. Központ: Kassa;

14. Majláth Antal

Körzete: Szepes, Sáros, Zemplén vármegye. Központ: Késmárk, Lőcse, Bártfa, Kiszzeben (Zeben, Sabinov), Eperjes;

15. Szerencsy István

Körzete: Ung, Bereg vármegye. Központ: nincs megnevezve;

16. Perényi Zsigmond

Körzete: Máramaros, Ugocsa, Szatmár vármegye. Központ: Nagybánya, Szatmárnémeti;

17. Teleky József

Körzete: Szabolcs vármegye. Kerület: Nagykunság;

18. Lányi Imre

Körzete: Bihar, Békés vármegye. Központ: Debrecen;

19. Orczy Lőrinc

Körzete: Arad, Csanád, Csongrád vármegye. Központ: Szeged;

20. Gyürky Pál

Körzete: Temes, Torontál, Krassó vármegye. Központ: Temesvár.⁵²

A Habsburg Birodalom határán jelentkező kór és a magyarországi intézkedések szinte azonos időben megkezdődtek. 1830 novemberétől 1831 júniusáig Magyarország részéről elsősorban preventív intézkedésekről beszélhetünk, még akkor is, ha az utasításokban és rendeletekben rendre megfigyelhető a betegség megjelenése esetén szükséges cselekvési terv is. A Galícia felőli határ lezárása 1830 végén, az első járványügyi intézkedések, az első királyi biztosok galíciai határvidékére történő kiküldése jóval megelőzte a közvetlen fenyegetettség idejét. A betegség 1830 végétől 1831 júniusáig Magyarország területén gyakorlatilag nem jelentkezett. A világméretű járványok esetében rendre megfigyelhető, hogy a betegséggel szembeni védekezés sikeresebb, ha azt minél tovább az ország határain kívül tudják tartani. A védekezés kezdeti szakasza emiatt rendkívül eredményesnek minősíthető. Jogtalan az a kritika, amely a járvánnyal szembeni kései intézkedéseket rója fel az udvarnak, illetve a magyar kormányzatnak. A járvány azonban 1831 júniusában időben és területileg is nagyon gyors ütemben és távolságokban ütötte fel a fejét.

52 Linzbauer Xavér Ferenc: *Codex Sanitario Medicinalis Hungariae*. Tomus III. Sectio IV. Buda, 1861. 64-65.

DANCS GYÖRGY

A kór rohamosan terjedt, Szatmárban és Szabolcsban június 23-án, aztán Borsodban június 24-én, Zemplénben június 26-án, Sárosban június 28-án, Beregben július 1-jén, Ungban július 3-án regisztrálták az első hivatalos megbetegedést. Máramarosban, amelyet a járvány gócpontjának tekintettek Ugocsához képest csak négy héttel később, július 6-án jelentettek először koleragyánús esetet. A betegség első jelentkezési esetei, a járvány gyors ütemben történő terjedése nagy területi különbségekkel arra enged következtetni, hogy az 1831 júniusában kezdődött megbetegedési hullám idején az már az ország jelentős részén jelen lehetett. A határzár teljes feloldása és királyi biztosok visszahívása súlyos következményekkel járt. A Galíciában hirtelen újra felerősödő betegségi hullámra reagáló intézkedések nem hozták meg a korábban tapasztalt eredményességet a járvány Magyarországra történő bejutásának elkerülésében. Mindaddig, amíg a külső határvonalak működtek, nem történtek megbetegedések, viszont az ország belső területére bejutva már nem váltak be a fizikai kordonok és a betegek izolálása sem. Hiába zárták le azokat a területeket, ahol a betegség jelentkezett, újabb és újabb esetek bukkantak fel az ország szinte minden szegletén. Míg a védekezés első szakasza 1830 végétől 1831 májusáig az ország határain kívül tartotta a járványt, és nem történtek megbetegedések, addig 1831 júniusától jelentkező megbetegedések és a rohamos terjedés szinte teljes összeomláshoz vezettek.

Bebes Árpád

Szekfű Gyula magyarságról alkotott elképzelésének problematikái

Szekfű Gyula pályafutását a történetírói szakma többször elővette az elmúlt évtizedekben. Nem kétséges, hogy a magyar történetírás legtöbb vitát kiváltó egyéniségei közé sorolható. A háború előtti értékelői és bírálói között Mályusz Elemér, Németh László, Szabó Dezső egyrészt szakmai szempontból bírálták, másrészt történetpolitikai alapállásával vitatkoztak. De kritizálták a politikai hatalommal való összefonódását is. Mások szerint elfogult volt a protestantizmussal, és a nemzeti múlt kiemelkedő egyéniségeinek (például Kossuth, Rákóczi, Thököly) munkáját érvénytelenítette. Hívei is akadtak, akik a magyar történet általa írt fejezeteit dicsérték.¹

Történetírói munkásságáról monográfiák, tanulmánykötetek születtek, így többek között Dénes Iván Zoltán *A történelmi Magyarország eszménye*² c. munkája. Monostori Imre *Szekfű Gyula a változó időkben*³ címmel írt életművéről, fogadtatásáról és az utókorban történt megítéléséről is. Ide sorolható Erős Vilmos *A szellemtörténettől a népiségtörténetig*⁴ c. tanulmánykötete, amelynek számos tanulmánya foglalkozik Szekfű Gyulával.

Munkássága sokak által kárhozottat, sokak által eszményített nagy terjedelmű történetírói életmű, amely több mint két tucat könyvet és legalább kétszázötven tanulmányt, ismertetést, közleményt, cikket stb. foglal magában. Dénes Iván Zoltán szerint életpályája sok komoly politikai váltást mutat, amiért személyisége abban is érdekes, hogy hogyan tudta összeegyeztetni ezeket önmagával önazonosságának elvesztése nélkül.⁵

1 Erős Vilmos: *A szellemtörténettől a népiségtörténetig. Tanulmányok a két világháború közötti magyar történetírásról*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012. 61. (továbbiakban: Erős, 2012.)

2 Dénes Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye*. Szekfű Gyula a történetíró és ideológus. Kalligram, Pozsony, 2015. (továbbiakban: Dénes, 2015.)

3 Monostori Imre: *Szekfű Gyula a változó időkben. Életmű – fogadtatás – utókor, 1913–2016*. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs, 2017. (továbbiakban: Monostori, 2017.)

4 Erős, 2012.

5 Dénes, 2015. 13. Dénes egy korábbi munkájára Erős Vilmos reflektált, aki vitatja, hogy Szekfű „politikai szélkakas” lett volna, sőt azt az állítást is megkérdőjelezi, hogy Szekfű az államrezon, a hatalom és az erőszak elvtelen kiszolgálója lett volna. Erős, 2012. 58.

Nem mentes az ellentmondásoktól, de jelentőségét talán az mutatja legjobban, hogy a történelmi szakma nagyjai valamilyen módon reflektáltak és reflektálnak azóta is az életművére. E közleményben az általa felvett magyarságkép és identitás problematikájára igyekszem fókuszálni, ugyanakkor röviden fontos kiemelni egy munkásságát meghatározó vitát, sőt botrányt, amelyet a „Száműzött Rákóczi” c. munkája generált.⁶ A művét széleskörű kritika érte szakmai és laikus oldalról is, amely az ideológiai körülményeket nézve nem meglepő.

II. Rákóczi Ferenc, akárcsak Kossuth Lajos, nem egy egyszerű történelmi személy a többi között, hanem a magyar függetlenség szimbóluma, akinek Kassán való eltemetése a nemzeti kegyelet, a nemzeti emlékezet és a nemzeti identitás szent helyévé emelte a várost. Ráadásul Rákóczi történelmi jelentőségét a magyar országgyűlés Szekfű munkája előtt hét évvel iktatta törvénybe. Az identitáspolitikai helyzet adott volt, könyvével egyesek rokonszenveztek, mások elfogadhatatlannak tartották, a kérdés visszhangja pedig átlépte a szakkritika határait, ez pedig szinte kizárta a tárgyyszerű kritikát és a hiteles szakmai visszhangot.⁷ A kérdés átpolitizáltsága mindenestre mutatja, hogy (legalábbis) a modern történelmi tudat politikával való összefonódása milyen éles reakciókat volt képes kiváltani a nemzeti identitás ellen elkövetett vélt vagy valós sérelmekre.

Kétségtelennek tűnik azonban az a megállapítás, hogy a munkát övező kritika és botrány hatással volt a történetíró későbbi munkáira.

Szekfű 1916-ban publikált védekezésében visszavágott egyes bírálóinak, hogy vele ellentétben ők veszélyeztették az „egységes magyarság” létét azzal, hogy leszűkítették, kisajátították a „nemzetet”, és lejáratták a tudomány hírnevét.⁸ Magára tehát nemzeti történetíróként gondolt, és több kortárs kollégájának munkáját gyanakvással szemlélte. Ez a bipoláris szemlélet Monostori Imre szerint Szekfű fogalmaiban is visszautkröződött. Így a „nagy magyar” felfogással szemben a „kismagyar”, a katolikus-protestáns, konzervatív-liberális, Széchenyi–Kossuth, amelyet Monostori abban lát, hogy Szekfű alap beállítottsága ugyanezt a bipoláris szellemi horizontot mutatja.⁹ Úgy gondolom Szekfű magyarság-elképzelésében nemcsak egy bipoláris rendszer mutatkozik meg, hanem egyes munkáin belül fogalmi ellentmondásosan egyszerre jelentkeznek.

6 E munkát és az ezzel kapcsolatban született vitákat csak érintve kívánom tárgyalni.

7 Dénes, 2015. 89–91.

8 Dénes, 2015. 141.

9 Monostori, 2017. 55. A nagy magyar-kismagyar kontraszt a Magyar állam életrajzában jelenik meg részletesebben. Lásd: Szekfű Gyula: *A Magyar állam életrajza. Történelmi tanulmány*. Maecenas, Bp., 2008 (reprint). (továbbiakban Szekfű 2008.)

A 20-as évek Szekfű koncepciójának egyik alapvető alkotórésze az ún. „kultúrfölény” gondolata, amelynek alapja, hogy a Kárpát-medencében a magyarság képviseli az európai értéket, és az európai műveltség áramlatainak szélső határvonala Brassó és a Kárpátok gerince. E művelődési fölényéből fakadóan a magyarságnak joga van vezető szerepre a területen, és jogos korábbi hatalmi pozíciójának visszakövetelése is. A 30-as 40-es évekre e gondolattól eltávolodik, és a dunai népek közeledését és a nemzeti autonómiák biztosítását sürgeti (a dunai konföderáció gondolatát viszont kerüli).¹⁰ Ugyanezen korszakának építőköve még a keresztény-germán kultúrközösség tézise is, ami több munkájában is megjelent.¹¹

Monostori Imre szerint Szekfű történetírásának a Szent István-i állameszme a központi gondolata, így ezen látszik leginkább a historizálás hajlama, vagyis saját korának személyesen értelmezett problémáinak visszavetítése a leginkább közismert magyar történeti jelenségekre.¹² Az általa propagált állameszme tehát aktuálpolitikai szempontból is motivált: a Kárpát-medencében a magyarság történelmi szerepe legitimált. Ez szemben áll azzal a korai Szekfű elképzeléssel, amely szerint a tudományos vizsgálódás szempontjait el kell különíteni a politikai nézetektől. Dénes szerint Szekfű Gyula nem volt híve egyetlen olyan történelemértelmezésnek sem, amely egy tényező egyedül meghatározó jellegéből magyarázza a történelmi folyamatokat.¹³ Ez az elképzelése mindenesetre nem jelenik meg a Szent Istvánnal kapcsolatos későbbi történeti esszéiben.

Szekfű magyarságképének egyik problematikáját a Szent István-i állameszmével kapcsolatos felfogásában látom. Erős szerint Szekfű két nemzetfogalmat állít fel egymással szemben, és a kettő között próbálja meg meghatározni a magyarság számára kedvező nemzeti felfogást. E kettő közül az egyik a felvilágosodásban gyökerező francia nemzetfogalom, mely azonossá kívánja tenni az állam és a nemzet határait, így fő célja az asszimiláció. A másik pedig a pángermánoknál létező német nemzetfogalom, amely a leszármazás, a nyelv és a faj kritériumai alapján határozza meg a nemzethez való tartozást, így ez utóbbinak a disszimiláció és a népi, faji egyéniség megőrzése a célja. Szekfű egyik nemzetfo-

10 Erős, 2012. 73. A dunai konföderációtól való ódzkodása akár a Széchenyi–Kossuth ellentétnek is betudható lehet, hiszen Széchenyi felfogását önmagához közelebbinek érezte.

11 Erős, 2012. 72.

12 Monostori, 2017. 56.

13 Dénes, 2015. 57–59.

galmat sem tartja a magyarság számára kedvezőnek, sőt szerinte a Szent István-i állam a kettő között helyezkedik el.¹⁴ Szekfű e fogalmainak problematikáját abban látom, hogy olyan konstruált nemzetfogalmakból indul ki, amelyek Szent István korában még csak nyomokban sem léteztek.

1938-ban írott munkájának egyik alapmótvuma, hogy Szent István „külön nemzeti életet” biztosított az ország határain belül élő nem magyar népeknek, viszont nem adott közjogi különállást nekik.¹⁵ Feltételezése, hogy az uralkodó a nemzetiségekkel szemben toleráns volt és nem törekedett az asszimilációjukra. Viszont azok disszimilációs törekvéseit csak abban a mértékben engedélyezte, amennyiben azok nem veszélyeztették a Szent István-i állam területi integritását.¹⁶

Ugyanakkor viszont e „közjogi kettősség” problémája abban rejlik, hogy a már akkor is heterogén közösségben élő magyarságot egy olyan elv mellett bontja ketté magyarra és „nem-magyarra” (vagy nemzetiségekre), amelynek definíciója nem egyértelmű. Mi és ki tekinthető magyarnak a középkorban? Csak a vérségi kötelékek számítanak-e vagy az etnikai jegyek? Esetleg a magyar koronás fő és államberendezkedés elfogadói, vagy az uralkodó nemzetségek tagjai? A valószínűleg több nyelvet beszélő társadalomban a magyarul is tudó eltérő etnikumok is számítanak-e? Úgy gondolom, hogy Szekfű is azt a 19. századi problémát vitte magával, amely nem tudta beilleszteni a heterogén, többnyelvű, – kultúrájú és – identitású, de mégis kohézióban élő magyarságot a felvilágosodásból kihajtott nemzeteszmék és államelméletek filozófiájába (lényegében feldarabolva azt identitását vesztett nyelvi közösségekre).

„Bethlen István szerint Szent István magyar államot alapított, de nem úgy, hogy az itt élő vagy általa idetelepített nem magyar népeket és néptöredékeket egyúttal erőszakkal megmagyarosítani törekedett volna, sőt ezek mindegyikének, jelentőségének megfelelő, egészen a nemzeti autonómiáig terjedő privilégiumokat adott, meghagyta nekik szokásaikkal együtt sajátos kultúrájukat, nyelvüket, sőt közjogi különállásukat és így illesztette be őket a birodalom egységébe.”¹⁷

Szekfű Bethlen Istvánnal egyetértve a Szent István-i államalapításhoz fűzi ezt a jelenséget, de a különféle népek magyarságba való beolvadása sokkal korábban megkezdődhetett, és nem feltétlenül erőszakos

14 Erős, 2012. 69.

15 Monostori, 2017. 57.

16 Erős, 2012. 69.

17 Szekfű Gyula: Szent István a magyar történet századaiban. In: *Emlékkönyv, Szent István király halálának kilencszázadik évfordulójára*. Szerk. Serédi Jusztinián. III. kötet. MTA, Bp. 1938. 22. (továbbiakban: Szekfű, 1938.)

asszimiláció hatására. Ez a beolvasztó képesség már a honfoglalás korától (bár elképzelhető, hogy előbb is) kezdve egy élő jelenség, amely más nomád népek jellegét megfigyelve egyáltalán nem meglepő. Szent István inkább csak felhasználta a 9. századi magyarság „jó gyakorlatát” és törvényei közé emelte.¹⁸ Szekfű azonban továbbmenve egyenesen Szent István keresztény elképzelésének tartja, hogy a magyarok maguk közé fogadták a jövevényeket, és e szokásuk évszázadokon át megmaradt, sőt a népek békés együttélésének itthoni hosszabb mivoltát is az ő berendezkedésének tekinti.¹⁹ A jövevények befogadása azonban korábbi jelenség, ismerve a korai magyarság heterogén jellegét.²⁰

Szekfű magyarság-elképzelésének ez a másik problémája, hogy Szent István dicsőítése közben alábecsüli az „államalapításhoz” vezető utat és a pogány magyarság kohéziós gyakorlatát. „Szent István király ezeket a keresztény államkormányzati elveket alkalmazván Magyarországra, ő alakította ki a magyar nép testére szabott, egyéniségének megfelelő alkotmányt”²¹ Szekfű e munkájában azt állítja, hogy a magyarok Szent István előtt nem rendelkeztek semmiféle alkotmánnyal, és vitatkozik azokkal, akik ezt állítják. Szerinte az akkoriban a régi pogány alkotmányról beszélő közjogtanárok, jogászok és más hozzá nem értők nem értik a középkori magyar alkotmány keresztény alapelveit, és Szent István uralkodói nagyságát sem lesznek képesek igazán értékelni, amíg Pusztaszerre vetítve ősmagyarnak deklarálják a Rousseau-féle társadalmi szerződést.²²

Ez a „pusztaszeri pogány-magyar alkotmány” terminusa Szekfűnél arra enged következtetni, hogy a „millenniumi emléké” kapcsán létrejött légkörrel helyezkedett szembe.²³ Viszont ellentmondásosnak tűnik a szövegben későbbi állítása, hogy Szent István berendezkedése (azaz a korona szentsége, a király istentől való hatalma) „bármennyire is valószínűtlennek tűnik kilencszáz esztendő távlatából az egykorú kútfők egyhangú tanúsága és mai történetírásunk meggyőződése [...] az akkori emberek a mi számunkra irigylésre méltó, de el nem érhető biztos nyuga-

18 Vajon visszavezethető-e a többnyelvű nomád társadalom alapjaira Szent István Imre hercegnek szánt azon intelme, hogy egy egynyelvű nép gyenge és erőtlén.

19 Szekfű, 1938. 21.

20 Ugyanakkor a tartósan stabil keresztény államberendezkedés jelentősen hozzájárulhatott a jövevény népek és a magyarság közötti kohézió elmélyüléséhez, ezért Szent István szerepe sem lebecsülendő.

21 Szekfű, 1938. 4.

22 Szekfű, 1938. 5.

23 Ezt egyébként a szöveg bevezetőjében dicsőített Szent István képe is megerősíti.

lommal fogadták az egész berendezést, s ez számukra élő realitás volt.”²⁴ Nem kívánom vitatni vagy megerősíteni azt az állítást, hogy a Szent István korabeli emberek, miképpen gondolkodtak a keresztény berendezkedésről, de fölvetődik a kérdés: vajon, hogyan lehetett az, hogy az emberek ilyen nyugalommal fogadták el az új rendszert, ha annak semmilyen korábbi előzménye nem volt? Ha Szent István valóban minden tekintetben szakított a korábbi pogány rendszerrel, és az általa létrehozott alkotmány olyan novumokkal rendelkezett, amelyek révén beszélhetünk a magyarság „első alkotmányáról”, akkor lehetett-e széles társadalmi elfogadottsága? Ha viszont ez hiányzott, akkor hogyan lehetett a magyar nép „testére szabva” és egyéniségének megfelelő?²⁵ Tehát az emberek történeti tudatában már léteznie kellett egy olyan képnek, amely elfogadhatóvá tette Szent István királyi alakját a társadalomban.

Szekfü fejtegetéséből kihagyja azt a gondolatot, hogy a korábban etnikai törzsekként élő magyarok a 10. században egy új társadalmi köhéziót hoztak létre, amelynek vezérét és annak nemzetségét egy később megszületett történeti mítosszal, a Turul-mondával erősítették meg.²⁶ Ilyen formán tehát a Szent István által öröklött államhatalom alapja már eleve egy másik mítosz, amelyet ő, majd pedig utódai a lényeges elemeket átvéve, más elemeket pedig keresztény elemekkel helyettesítve továbbcsiszoltak. Ebben a formában a magyarság „pogány alkotmánya” mégiscsak továbbélhetett annak „krisztianizált változataként”.

Szekfü azt írja, hogy István után „Sem Árpád felemeltetése, sem Álmos megválasztása és a vérszerződés nem lehetett többé keresztény magyarok számára kielégítő megokolása a dinasztia uralmának, [...] a keresztény államban az uralkodási jogcímnek meg kellett változnia, a pogány leszármazási, vérségi elv helyébe kereszténynek kellett lépnie”, ami csak szent királyunktól való bizonyítható leszármazás lehetett.²⁷

E kettő elválasztásával viszont felvetődhet a kérdés, hogy a más leszármazási tudattal rendelkező magyarság számára mekkora lehetett

24 Szekfü, 1938. 7.

25 Sokkal elfogadhatóbbnak tűnik az, hogy az újdonságokkal rendelkező Szent István-i alkotmány egy már meglevő társadalmi berendezkedés felszínes, külsődleges szimbólumrendszerét cserélte le, amely ellen érthető egyes elit csoportok ellenkezése, míg a társadalom alsóbb rétegei ezt alávett státuszukból fakadóan saját hagyományaikba beleépítik. Ez a népi hagyományban továbbélő archaikus pogány elemek létét is igazolhatja.

26 A magyar nép (csodaszarvas) és az uralkodó Árpád nemzetség (Turul) leszármazási mítosza nemcsak, hogy nem ugyanaz, hanem a kettő valószínűleg párhuzamosan létezett egymás mellett. Szűcs Jenő: *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Osiris Kiadó, Bp., 1997.

27 Szekfü, 1938. 8–9.

valójában a jelentősége, hogy az uralkodó család a korábbi „szent pogány” kiválasztottságból „szent keresztény” kiválasztott lett. Az tehát, hogy a pogány ősök személye a későbbi korokban háttérbe szorult, míg István személye magasba emeltetett, az sokkal inkább egy uralkodói legitimációs folyamat és egy alapos történeti tudatépítés következménye, így első szent uralkodónk sem pusztán személyiségének köszönheti későbbi nagyságát.²⁸

Szekfű kifogásolja a Szent István-kultusz és vele együtt a nemzeti érzés vallási jellegének 19. századi hanyatlását, amelyet ő a liberális, nacionalista, természettudományos korszellem számlájára írt, amelyben a vallás a hazafiasság akadályaként kezdett feltűnni. Sőt szerinte a kultusz hanyatlásáért nem szabad a bécsi abszolutizmust vagy a kormányt, vagy a protestáns kormányférfiakat felelőssé tenni.²⁹ Ezzel azonban elhanyagolja a korszak konfrontációs természetét, és a 19. századi magyarság identitásválságát, amely Szekfű saját korára is jellemző volt.³⁰ E szembenállásban pedig lehetséges, hogy a magyar elit a Szent István előtti nomád identitáshoz nyúlt vissza, hogy függetlenségét legitimálja.³¹

A 19. században csökkentek a pogányokat lekicsinylő megnyilatkozások is, és a pogány magyarság „visszaemelését” a történeti tudatba Szekfű észrevette: „Májferenc győri kanonok 1807-i prédikációjában ahol a pogány magyarok kegyetlenül lebecsültetnek [...] de már 1837-ben Becker Nep. János esztergomi kanonok szükségesnek látta megvédeni a pogány ősöket.³² Ugyanakkor nem vette számításba azt, hogy saját korában ugyanez a folyamat játszódik le, ahol a kortárs identitásformáló tevékenységben maga is részt vesz más súlypontokat felnagyítva (e műben például Szent Istvánt). E tekintetben talán Jókai Mórt kritizáló gondolatai szembetűnőek. Szerinte a „legnagyobb magyar mesemondó is korának gyermeke volt, a kor a vallás iránt vakságban és süketségben leledzett”, és 1854-ben megjelent „A magyar nemzet története regényes rajzokban”

28 Ezt Szekfű is leírja, de már esszéjének legelején Szent István kapcsán olyan jelzőkkel él, amelyekből tudatos szemléletformáló szándék olvasható ki.

29 Szekfű, 1938. 71.

30 Szekfű megemlíti a változást: „Általában a XIX. század első felében mindinkább felbomlik az egységes szemlélet, a klérus a régi jozefinizmus és az új liberális racionalizmus hatása alatt az aktuális szellemi irányokat és érveket mindinkább beengedi gondolkodásába” Szekfű, 1938. 65.

31 Érdekes kérdés, hogy Anonymus Gestája és a pogány örökség népszerűsége tekinthető-e egy reakciónak az magyar elit részéről, amely a hagyományosan többrétegű magyarságtudatot két szembenálló egységre (mi-ők) bontja, ebben látva saját függetlenségét.

32 Szekfű, 1938. 65.

c. munkájában „Szent Istvánnal és a kereszténységgel szemben a pogány magyarságnak és Koppánynak” adott igazat. Ez az alaphangulat évtizedekkel később már „kimerészkedett a világ elé”. Szekfű úgy gondolja, hogy a „Koppányt valló ú.n. turáni gondolat éppen úgy az irodalom alkotása, mint az új mitológia Hadura: a magyar népnek egyikhez sincs semmi köze.” Ezzel szemben Szekfű szerint a „hitét veszített nemzedék nem tudott mit kezdeni” az első király személyével és történetével, hiszen „teljességgel hiányzott az érzéke a Szent István egyéniségére jellemző vallásos-nemzeti szintézis iránt.”³³

Szekfű e gondolatai érdekes tanulságokkal rendelkeznek. Míg a tőle fél évszázadra levő történeti tudatot részleteiben elemezve kritizálja és annak okait istentelenségként, vagy egy hitét veszített Magyarország tévelygéseiként mutatja be, addig saját munkájában ugyanezt folytatja, mindössze a magyarság történetének egy másik fontos központi fordulópontját, nevezetesen Istvánt emeli ki.³⁴ Szent István jelentőségének előtérbe állítása és a „Szent István-i gondolat” toposzának megteremtése az 1920-as évek magyar történetírásában Szekfű mellett Hóman Bálint munkásságára vezethető vissza.³⁵

Kovács Dávid szerint Hóman Bálint a 19. század és a századforduló alapvető toposzaira építette nemzetszemléletének a nemzeti hivatásra és jellemre vonatkozó megállapításait, azokon nem lépett túl.³⁶ A 19. században ugyanakkor a modernebb nemzetfogalmak beillesztésére kép-telenmagyarság identitásválságba került, és az „öntudatra ébredésében”, visszanyúlva középkori sorsfordító pontjaihoz, a felszín alatt rejtőző történeti tudat egyes elemeit szelektálva kiemelte, míg más aspektusokat háttérbe szorított.

E folyamat a 19. századtól Trianonig végigkísérte a magyarság sor-sának alakulását, a torz nemzetelképzelések pedig beépültek a történeti

33 Szekfű, 1938. 73–74.

34 Szekfű korai, 1923-as tanulmányában a Szent István által kijelölt út egy „idegen” kultúrába való „beolvadásként” jelentkezik. Kovács Dávid tanulmányában arra hívja fel a figyelmet, hogy a Szekfű által mintázott Szent István alak, nem tölthette be a közvélemény szemében a nemzeti eszmények szimbólumát, mint olyasvalaki, aki a múlttal összekötő szálakat drasztikusan eltépette. Így lehetett, hogy az 1930-as években már a magyarság karaktervonásainak maradandóságát hangsúlyozta (Hóman Bálinttal egyezően), hogy a Szent István kép igazodjon a közvélemény történeti tudatának elvárásához. Kovács Dávid: *Nemzetfelfogás és történelemszemlélet a 20. századi Magyarországon*. Tanulmányok. Károli Gáspár Református Egyetem – L’Harmattan Kiadó, Bp., 2017. 85. (a továbbiakban Kovács, 2017.)

35 Kovács, 2017. 83.

36 Kovács, 2017. 86.

tudatba. Ezt szakította meg a 20. századi magyarság önképére legerőteljesebben ható szemléletformáló esemény, amelynek befolyását – úgy gondolom – Szekfű sem kerülhette el.³⁷

A Trianon utáni magyarság képében „faji öntudatában” és közösségi szolidaritásában gyenge nép jelent meg, gyakran kontrasztba állítva a környező népek szilárd nemzeti öntudatával. Ennek okát sok esetben a liberális korszak mulasztásában látták, így a dualizmus kori államra és a politikai nemzetre neheztelő légkör alakult ki a közgondolkodásban, úgy tekintve e társadalmi formákra, mint amelyek „elszívták az éltető nedveket a magyarságtól”.³⁸ Szekfű szerint a dualizmus kori állam fogalma, mint egy jogi konstrukció maga alá gyűrte a nemzet és a nép fogalmát. 1924-ben megjelent munkájában azt a gondolatot, hogy az állam és a nemzet egybeesett, a múlt nemzedék illúziójának tartotta, amelynek bizonyítéka és végső soron következménye a magyarság szétdaraboltatása lett. Azt a dualizmuskori fogalmat, amely nemzetiségi és anyanyelvi különbségtől függetlenül mindenkit a nemzet részének tekintett, a jogi elmék siralmas véget ért fikciójának nevezte.³⁹

Ez a gondolat – bár a korszak tragikus eseményeinek fényében érthető – tulajdonképpen magában hordozza Szekfű magyarságképének önellentmondását is, melyet (különösebben a későbbiekben) Szent István államának eszményképére épített fel. Feltehető ugyanis a kérdés, vajon Szent István nemzete részének tekintette-e a „nem magyar” csoportokat? Vajon egy bárói rangot kapott „idegen” nem volt-e a nemzet része?

Szekfű *Mi a magyar* című esszéjében azt írja, hogy „Szent István volt az, aki az ősi magyar szabadságszeretetet földhöz kötötte, tájakhoz, folyókhoz, a négy folyó és a Kárpátok országához. Szent István vont meg az éles választóvonalat, mely nélkül nincs önálló nemzeti élet: mi a

37 A békediktátum következményeképp a magyarság önmeghatározási formái átalakultak. Általánossá vált az a törekvés, hogy az etnikai-nyelvi közösséget már nem elsősorban az államból értelmezze, hanem elementárisabb és attól független társadalmi formációnak tekintse. A fogalmak elmozdultak, az etnikai-nyelvi közösség jelölésére egyre erőteljesebben hódított a „faj”, a többértelmű más jelentéstartalmakkal bíró „nemzet” mellett. Kovács, 2017. 61–62.

38 Kovács, 2017. 62. Szekfű Gyula kifejezetten kritikus volt a liberális korszakkal szemben. *A magyar állam életrajzában* veti fel először a dualizmus kori állam mulasztásait, így a román pénzintézetek erdélyi földvásárlásaival szembeni közömbösséget, valamint a magyarságot és általában a magyar parasztságot erősítő birtokpolitika elmaradását. Kovács, 2017. 67. Lásd még: Szekfű, 2008.

39 Kovács, 2017. 68.

haza és mi az idegen, külső föld.”⁴⁰ De milyen ősi (nomád) tulajdonsága volt az István és Gizella udvartartásába szegődött német lovagoknak? Vagy a betelepített sváb csoportok kitől örökölték nomád szabadságszeretetüket? Még ha e „nomád” jegyeket odaítélhetjük a keletről betelepülő besenyő és kun népeknek, a nyugatról érkező telepesekről ezt már sokkal nehezebb elmondani.

Szekfű írása szerint Szent István a „nomád szabadságszeretetet” félretolta, mely a „belső anarchia felidézőjévé vált”, s helyébe „a haza, a föld és az állam és az államnak honvédő és nemzetfenntartó erőit” állította.⁴¹ Ha ezt elfogadjuk, akkor ebbe beletartoztak-e a hazát védő vagy különleges privilégiumokkal rendelkező idegen telepések is?

Ráadásul Szekfű szerint a magyar szabadságszeretet Szent István óta irányul Magyarország és az állam függetlenségének megőrzésére, amely egy egységes, zárt, ugyanazon uralom alatt álló földterületet jelöl. A Szent István-i siker a Duna völgyének és a Kárpátok alján lakott területek uralomba vételében manifesztálódott, és az elkövetkező évszázadok magyar történeti folyamatait megkönnyítette.⁴² E nomád szabadságszeretet nagyszerűen alkalmazkodott az új keresztény viszonyokhoz, és „karjaival szorosán átölelte azt a földet, melyet Szent István népe hazájának rendelt.” Az elkövetkező évszázadokban pedig az állami magyar kormányzat ellenállt az országrészek és határterületek leszakításának. Amíg még túlnyomóan magyar lakosságuk volt, a végeken sem jelentkezett szétforgácsolódási hajlam, beleértve a legnagyobb közigazgatási egységet. Erdély – írja Szekfű – „sem akart elválni a többi magyar területtől mindaddig, míg Szolimán parancsa és hódítása rá nem kényszerítette az önállóságra”.⁴³ Szekfű e munkájában egyértelműen kiolvasható a Triannonnal elcsatolt területeket a magyar államhoz való legitimáló törekvés, de az egy évvel korábbi bécsi döntés jogossága is benne foglaltatik. E tekintetben Szekfű kihangsúlyozza, hogy e területek csakis külső kényszer hatására lettek elszakítva, és enélkül a szakadás nem következett volna be, valamint azt, hogy a magyar nép igényt tart a Kárpát-medence uralmára. Szolimán személyében a nyugati hatalmak kényszerítő határrendezéseit látatja. Feltehetjük a kérdést, hogy azok a területek, ahol nem „magyar” a lakosság túlnyomó többsége, miért nem akartak elszakadni. Milyen társadalmi kohéziós folyamatok „kényszerítették” vagy pedig ösztönöz-

40 Szekfű Gyula: A magyar jellem történetünkben. In: *Mi a Magyar?* Szerk. Szekfű Gyula, Magyar Közlöny, Bp., 2017 (reprint). 381. (a továbbiakban: Szekfű, 2017.)

41 Szekfű, 2017. 381.

42 Szekfű, 2017. 381.

43 Szekfű, 2017. 382.

ték e közösségeket arra, hogy a magyar ajkú népességbe beágyazódva szimbiotikusan működjenek tovább. A Magyar Királyság egységét valóban a túlnyomóan magyar többség tartotta-e egybe. Vehetjük-e magyar lakosságnak a betelepített, betelepült, lassan asszimilálódó idegen nyelvű népességet. Ha igen, akkor lehet-e a magyar nyelvet a társadalmi kohézió alapvető pillérének tekinteni, különösen úgy, hogy a közigazgatásban egy „harmadik” közvetítő nyelv, a latin volt használatban?

Szekfű elképzeléséből tehát hiányzik a lassan asszimilálódó etnikai csoportok identitása. Az ellentmondása abban rejlik, hogy egyrészt elismeri a Kárpát-medencei magyarság sokszínű voltát, miközben a magyar ajkú „nomád” eredetű népességet tartja az állam fő megtartó erejének. Ez ráadásul ellentmondásban van az általa vizionált Szent Korona-tan kohéziós erejével. Szekfű összehasonlítva más nyugati népek koronájának vallásos elképzelésével arra jut, hogy a „szentkoronának egyik nép sem tulajdonított olyan nagy összetartó erőt, mint a magyar.” Úgy vélekedik, hogy a korona több erőt sugárzott ki magából, mint a német birodalom koronája, és hogy „az államterület egységének fenntartása is új erőt nyert a keresztény szemlélettől, a magyar állam és tartományai a szentkorona testévé és tagjaivá lettek”⁴⁴

Ebben a kontextusban azt feltételezhetjük, hogy a magyar állam és a magyarság egyik legmeghatározóbb kohéziós ereje a Szent Korona, egy elvont koncepció, amelynek fizikai manifesztációja maga a korona (mint szimbolikus jelentőséggel bíró hatalmi eszköz).

Az uralkodó azonban csak akkor lehetett a nemzet vezetője, ha a „corona angelica” megérintette a homlokukat.⁴⁵ Ez viszont feltételez egy bizonyos fokú „társadalmi szerződést” vagy egyetértést. Ebben a főszereplő, a hatalmi eszköz és a földrajzi határok közötti egység, míg az uralkodó és a magyar királyság fennhatósága alatt élők másodlagos szereplők, és legfeljebb a szerződés betartásáért felelősek. Ezt a tételt elfogadva viszont mindazon népelemeknek is helyt kellene kapniuk, akik nyelvükben, etnikai, vallási vagy társadalmi rangjukban eltérnek a „magyar” néptől, különösen akkor, ha a Szent Korona összetartó erejét identitásukban ők is magukénak vallották.

Összegzésképpen elmondható, hogy Szekfű magyarság-elképzelése Hóman Bálinthoz hasonlóan a 19. századi történeti identitásra reflektált. Ennek következtében alábecsüli a Kárpát-medencei magyar steppeállam jelentőségét, és Szent István államalapítására úgy tekint, mint ami

44 Szekfű, 2017. 384.

45 Szekfű, 2017. 384.

BEBES ÁRPÁD

a teljes magyar társadalmi kohéziót és szerkezetet megváltoztatta, sőt a magyarság összetartó erejét az államalapító tevékenységéből eredezteti. A Szent István-i államelképzelést propagálja, benne a Szent Korona nemzetegyesítő jelentőségével, de mindezzel ellentmondásosan a magyar ajkú nomád eredetű nép („faj”) elsőbbségét is kihangsúlyozza.

Kiemelendő viszont, hogy észreveszi a magyarság identitásának rétegelt szerkezetét, amelyben a népi jegyek, vallási és társadalmi hovatartozás másodlagos értékű. A dualizmus kori elképzeléseket egysíkúnak és elhibázottnak gondolja, mivel Szent Istvánnak a történeti tudatra gyakorolt hatását vélekedése szerint a korszak elhanyagolta. Ennek ellenére saját korának zavart történeti tudatát nem veszi számításba, és mindössze egy másik aspektust emel ki a magyarság történeti tudatának rétegeiből. Ha saját elképzeléséhez mégis hozzákapcsolja az egyéb aspektusokat, akkor folyamatos önellentmondásba keveredik akár egyetlen művön belül is. Ennek okát abban látom, hogy a 20. századi nemzeti identitásválságában kortársaihoz hasonlóan olyan meghatározásokkal dolgozott, melyek sem az egységes magyarság kialakulásának korában, sem pedig Szent István államalapításakor nem léteztek. Ellentmondásai pedig – úgy gondolom – abból származnak, hogy egyes kortársainál szélesebb látókörrel szemlélte a magyarság önazonosságának elemeit, és nem rendelkezett az őt követő korszak rálátásával. Szekfü egy olyan korban igyekezett a magyarság önképét és annak sajátosságait meghatározni, amikor egy frissen megélt nemzeti tragédia válságot idézett elő a nemzeti öntudatban, és ennek következtében a politikum identitásformáló ereje sokkal meghatározóbb lehetett.

Kalló Olga Borbála**Egy holokauszt-túlélő személyes sorsa:
Dr. Nyiszli Miklós élete**

BEVEZETÉS

Emlékezzünk a holokauszt áldozataira! – hangzik a felkiáltás a megemlékezések során, melyek alkalmával többségében a gettókban, halálmenetekben, valamint a koncentrációs és megsemmisítő táborokban életüket vesztett emberek megemlézésére kerül sor több milliós nagyságrendet felölelő számok formájában. Jogosan merülhet fel az a kérdés, hogy megállapítható-e teljes pontossággal a holokauszt áldozatainak száma? A válasz: egyértelműen nem. Hiszen nemcsak a koncentrációs táborokban meggyilkolt áldozatok száma nem határozható meg pontosan, hanem azoké sem, akik megélték ugyan a felszabadulás pillanatát, írásba foglalták a visszaemlékezéseiket, de később a társadalmi kirekesztettség és a hatóságok állandó zaklatása miatt saját kezüleg vetettek véget az életüknek. A megemlékezések során mindenképpen említést érdemelnek a holokauszt túlélői is, akik a memoárjaikkal hozzájárultak a korszak eseményeinek részletesebb feltárásához, viszont ennek ellenére a nekik járó tisztelet és támogatás helyett inkább a társadalmi ellenszenv és a sajtópropaganda célpontjaivá, majd áldozataivá váltak.

Egy-egy túlélő személyes sorsának kiemelése által a száraz statisztikai adatok mögött hús-vér emberek élete elevenedhet meg előttünk, ami jelentős mértékben képes kiváltani a társadalmi együttérzést és az adott korszak iránti széles körű érdeklődést. Azon túlélők körében említhető meg Dr. Nyiszli Miklós erdélyi magyar orvos is, akik a felszabadulás után sem találhattak megnyugvást. Ugyanis a doktor a *Dr. Mengele boncolóorvosa voltam az auschwitzi krematóriumban* című memoárja megírása következtében folyamatos nyomást kiváltó támadások és kritikák kereszttüzébe került, amely jelentős szerepet játszott az 1956-ban bekövetkezett halálában is.

NYISZLI MIKLÓS ÉLETRAJZA

Nyiszli Miklós 1901. június 17-én született az Erdély területén található Szilágysomlyón (Șimleu Silvaniei), az Osztrák–Magyar Monarchia idejében. Az elemi iskolát szülővárosában végezte el, majd az ugyanott található Római Katolikus Püspöki Főgimnáziumban tanult

tovább, ahol 1920-ban érettségizett.¹ Orvosi tanulmányait 1920-ban Clujban (Kolozsvár) kezdte el, majd Kielben folytatta 1921 és 1924 között. 1926-ban beiratkozott a sziléziai Friedrich Wilhelm Egyetem Orvostudományi Karára Breslauban (Wrocław), ahol 1929-ben szerezte meg a diplomáját. Németországban Nyiszli törvényszéki patológiára szakosodott.² *Selbstmordarten auf Grund des Sektionsmaterials des Breslauer Gerichtsärztlichen Instituts von Juni 1927 – Mai 1930*³ című doktori disszertációjában azokat az öngyilkossági eseteket vizsgálta, amelyek egy három évet lefedő időintervallumban következtek be a Breslauhoz közeli területeken. Az esetek elemzése során figyelembe vette az áldozatok nemét, az öngyilkosság módját, az egészségügyi állapotukat és az életkörülményeiket is.⁴ Nyiszli Miklós a bresloui Törvényszéki Orvostani Intézet igazgatójának, Karl Reuternek, valamint Georg Strassmann-nak – aki a Bresloui Egyetem Igazságügyi Orvostani Intézetének professzora és patológusa volt – felügyelete alatt tanult és dolgozott. 1930-ban Nyiszli visszatért Erdélybe és Nagyváradon (Oradea) kezdett el praktizálni. Nemsokára törvényszéki patológusként gyakran segítette a hatóságok munkáját különös és vitatott halálesetek okának a feltárásában. 1937-ben feleségével és lányával együtt az Erdély északi részén elhelyezkedő Máramaros megyében található Felsővisó (Vișeu de Sus) nevű kisvárosba költözött, ahol megnyitotta a magánpraxisát. 1940 augusztusában a második bécsi döntés Észak-Erdélyt Magyarországnak juttatta. 1942-ben Nyiszlit munkatáborba küldték egy Desze (Desești) nevezetű kis faluba, ahonnan 1944 májusában a családjával együtt Németországba deportálták. Először a Monowitz (Auschwitz III) (Oświęcim) közelében található IG Farben szintetikus gumit gyártó üzemének a munkálataiban vett részt, majd 1944 júniusában őt és a családját Birkenauba (Auschwitz II) (Brezinka) szállították át. Nyiszli egészen 1945 januárjáig ott tartózkodott. Auschwitz után következett Mauthausen, Melk, majd a felső-ausztriai Ebensee. 1945 júliusában, visszatérve Erdélybe a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság előtt tett beszámolót. Nyiszli Miklós felesége és lánya is a holokauszt-túlélők között volt. A család Nagyváradra települt

1 Charles D. Provan: *New Light on Dr. Miklos Nyiszli and His Auschwitz Book. The Journal of Historical Review*, 2001, 20(1), 20., [Institute For Historical Review, http://www.ihr.org/jhr/v20/v20n1p20_Provan.html – 2020. február 2.]

2 Marius Turda: *The Ambiguous Victim: Miklós Nyiszli's Narrative of Medical Experimentation in Auschwitz–Birkenau. Historein*, 2014, 14(1), 45.

3 Dr. Nyiszli Miklós: *Dr. Mengele boncolóorvosa voltam az auschwitzi krematóriumban*. Magvető, Budapest, 2016, 13.

4 Provan, 2001.

át, ahol Nyiszli 1946-ban megnyitotta a magánpraxisát, amely viszonylag rövid életűnek bizonyult. 1948-tól már nem volt képes tovább magánorvosként praktizálni. Egy évvel korábban Nürnbergbe utazott, ahol 1947. szeptember 8-án tett tanúvallomást. Időközben befejezte az emlékiratát, amely 1946-ban folytatásokban a magyar *Világ* című napilapban került közlésre, majd könyv formájában is megjelent *Dr. Mengele boncolóorvosa voltam az auschwitzi krematóriumban* címmel.⁵ Nyiszli Miklós 1956. május 5-én halt meg. A halálának körülményei napjainkig tisztázatlanok maradtak, így több elképzelés is napvilágot látott ezzel kapcsolatban. A *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* Nyiszli Miklósról szóló bekezdésében a halál okaként a szívinfarktust említi meg.⁶ Más források szerint viszont Nyiszlit a halála előtt a román titkosrendőrség helyezte vizsgálat alá „kozmpolitizmus” miatt, talán részben a Nyugaton élő személyekkel való levelezései révén. Ennek következtében születtek meg olyan koncepciók, melyek szerint Nyiszli a román hatóságok zaklatása elől menekülve végül az öngyilkosság mellett döntött. Körülbelül tizenöt évvel Nyiszli halála után a titkosrendőrség lefoglalt néhányat ezekből a levelekből, valamint egy Birkenauról rajzolt térképet is, amely soha nem került vissza a család tulajdonába.⁷

NYISZLI MIKLÓS *DR. MENGELE BONCOLÓORVOSA VOLTAM AZ AUSCHWITZI KREMATÓRIUMBAN* CÍMŰ KÖNYVÉNEK KELETKEZÉSE

Nyiszli Miklós a könyvének megírását 1945-ben és valószínűleg még ennél is korábban, már az Auschwitzban eltöltött napok előrehaladtával egyre inkább fontolgatta. Emlékirata 1946-ban a *Világ* című napilapban folytatásokban, majd 1947-ben könyv formájában került kiadásra. Az 1946-ban megjelent töredékeket Jean-Paul Sartre franciára fordította, és 1951-ben a *Les Temps modernes* című havilapjában publikálta.⁸ Ezt hamarosan egy angol fordítás követte, amelyet Richard Seaver Párizsban megjelenő *Merlin* című irodalmi lapjában közöltek. 1960-ban pedig a memoár teljes angol fordítása is napvilágot látott *Auschwitz: A Doctor's Eyewitness Account* címmel. Érdekes módon ennek az újraszerkesztett

5 Turda, 2014, 45.

6 Dávid Gyula (szerk.): *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon IV.*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest/Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2002, 182. [Erdélyi Digitális Adattár, https://eda.eme.ro/bitstream/handle/10598/8498/EME_KK_Balogh-Rom%C3%A1niai%20magyar%20irodalmi%20lexikon%20IV.pdf?sequence=6&isAllowed=y – 2020. február 2.]

7 Provan, 2001.

8 Turda, 2014, 55.

KALLÓ OLGA BORBÁLA

változata 1986-ban már *Auschwitz: An Eyewitness Account of Mengele's Infamous Death Camp* cím alatt került kiadásra. A könyv első francia változatát 1961-ben publikálták. 1964-ben pedig Bukarestben is megjelent *Orvos voltam Auschwitzban* címmel. Ettől fogva kezdtek el a könyvet lefordítani németre, olaszra, románra, lengyelre és több más nyelvre is.⁹ Mindez jól bizonyítja azt, hogy Nyiszli Miklós könyve iránt jelentős érdeklődés mutatkozott a világ minden táján, ami nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a holokauszt eseményei széles körben ismertté váljanak, valamint ahhoz is, hogy az emlékirat a továbbiakban a kutatások fontos forrását képezze.

NYISZLI MIKLÓS MEMOÁRJÁNAK VISSZHANGJA

Nyiszli Miklós emlékiratának megjelenése élesen két részre osztotta a társadalmat. Az egyik felet azok alkották, akik nem érthették, mi történt Auschwitzban, nem tudták, de valószínűleg nem is akarták elfogadni a tényeket, hanem inkább különböző szemszögből érkező bírálatokkal próbálták meg aláásni az orvos tekintélyét és hitelességét. A másik fél, azoknak az embereknek a csoportja volt, akiknek sikerült megélni a koncentrációs táborból való felszabadulást. Ők tisztában voltak azzal, hogy a Nyiszli által leírtak igazak, így pozitívan értékelték azt, valamint arra is ösztönözte őket, hogy merjék megosztani másokkal az átélteket.

NYISZLI MIKLÓS SZEMÉLYÉVEL ÉS MEMOÁRJÁVAL SZEMBEN MEGFOGALMAZOTT KRITIKÁK ÉS BÍRÁLATOK

A sajtó nemcsak Nyiszli Miklós emlékiratának a leközléséből vette ki a szerepét, hanem az ellene megfogalmazott támadásoknak is gyakori színtere volt. Az 1945 és 1992 között megjelenő *Ludas Matyi* elnevezésű magyar satirikus hetilap¹⁰ hasábjain számos karikatúra és vicc formába öltöztetett, a fekete humor segítségével kifejezésre juttatott, de mégis nyíltan megfogalmazott támadásra találhatunk, amelyek konkrétan Nyiszli ellen irányultak. Ezek részletesebb elemzése előtt még fontos választ adnunk a következő kérdésekre: ha a korszakban a holokauszt tabutémának számított, akkor miért kapott mégis ekkora figyelmet és lett állandó szereplője a sajtótermékeknek? Egy tragikus eseményt miért próbáltak meg elbagatellizálni és viccek formájában feldolgozni? A *Ludas Matyi*

9 Turda, 2014, 45–46.

10 *Ludas Matyi 1867–1993*. [Arcanum Digitális Tudománytár, <https://adtplus.arcanum.hu/hu/collection/LudasMatyi/> – 2020. február 3.]

cikkeinek tanulmányozásakor jogosan merülhet fel a mai olvasókban az a gondolat, hogy ezek a viccek egytől egyig izléstelenek és megbotránkozatók. Számításba kell azt is venni, hogy ezek milyen hatást válthattak ki közvetlenül a háború utáni időszakban.¹¹

Egyfajta kettősség mutatkozik meg abban, hogy a sajtóban ekkora visszhangot kaptak a holokauszt eseményei és alakjai. Egyrészt a fekete humor eszköze hozzájárulhatott a történetek lekicsinyléséhez, valamint ahhoz is, hogy felhívja az emberek figyelmét arra, hogy nem kell mindent elhinniük abból, amit látnak vagy hallanak. Másrészt egy Nyiszli Miklós ellen indított személyes hadjárat is megfigyelhető, ugyanis a *Ludas Matyi* szerkesztőjével, Darvas Szilárddal való viszonya nem volt éppen felhőtlennek nevezhető. Kettejük között egy hosszantartó viszály bontakozott ki, Darvas a *Szabadság* című kommunista pártlapban megjelenő cikkében juttatta kifejezésre a Nyiszli személye ellen irányuló gondolatait, akinek a válaszreakcióit a *Világ* című napilap közölte.¹²

A *Ludas Matyi* járt tehát élen a Nyiszli Miklóst ábrázoló karikatúrák vagy éppen a róla szóló és az őt negatív színben feltüntetni kívánó viccek és cikkek publikálásában. A megfogalmazott bírálatok tartalmi szempontból két csoportra oszthatók. Az első csoportot azok a megjelenések alkotják, amelyek Nyiszli Miklós személye ellen irányultak.

A *Ludas Matyi* 1947. március 14-én a 3. évfolyam 10. számában *Nyiszli magyaráz* címmel megjelenő karikatúrája alatt a *Világ* főszerkesztője, Supka Géza és Nyiszli Miklós között lezajló fiktív párbeszéd olvasható: „*Azt írja a Demokrácia, hogy új Auschwitz van Ciprus szigetén. Higyje (sic!) el, főszerkesztő úr, nem lehet komoly dolog. Sem a Mengele, sem én nem vagyok ott.*”¹³ Ez a karikatúra kiemelkedő példája annak, hogy olyan mondatokat tulajdonítsanak Nyiszlinek, amelyek azt sugallják, hogy ő Josef Mengelével együtt

11 Bódi Lóránt: Humor és vészidőszak. Viccek, karikatúrák a koalíciós időszakban (1945–1948). *Századvég*, 2018/1, 87. szám, 110. [<https://szadveg.hu/uploads/media/5b0ec3140ce90/szadveg-87-humor-201805.pdf> – 2020. február 3.]

12 Dr. Nyiszli Miklós, 2016, 73.

13 Nyiszli magyaráz (karikatúra), *Ludas Matyi* 3. (1947. március 14.) 10. szám, 2. [Arcanum Digitális Tudománytár, https://adplus.arcanum.hu/hu/view/LudasMatyi_1947/?pg=70&layout=s – 2020. február 3.]

Auschwitz szerves részét képezte, így az nélkülük nem is lett volna működőképes. Az olvasók felé azt próbálja közvetíteni, hogy a két személy azonos kaliberű volt, és egyenlő mértékben vették ki a részüket a koncentrációs táborban végrehajtott embertelen kísérletekből és tömeges gyilkosságokból.

A következő karikatúra az 1947. augusztus 20-i 3. évfolyam 33. számában jelent meg, és szintén egy Supka Géza és Nyiszli Miklós közötti kitalált párbeszédet örökít meg *Az egész Világ gyászol* címmel, valamint a következő szöveggel:

„**Supka:** Kit gyászol, Nyiszli úr?

Nyiszli doktor: Szegény jó főnököm, Mengele meghalt.”¹⁴

„**Supka:** Kit gyászol, Nyiszli úr?
Nyiszli doktor: Szegény jó főnököm, Mengele meghalt.”¹⁴

Már a cím elolvasása után élesen körvonalazódik az a tény, hogy ebben az esetben a kritika Nyiszlit és Supkát is ugyanúgy érinti, ezért a *Világ*ot nem véletlenül, hanem egy tudatos célzás miatt írták nagybetűvel, ezzel utalva Supka lapjára. Nyiszli esetében nyilvánvalóan továbbra is azt szeretnék elérni, hogy a tettei olyan súlyosságúnak tűnjenek, mint amilyenek Mengele nevéhez fűződtek. Bár Josef Mengele valóban Nyiszli felettesének számított, így köteles volt minden parancsot és tőle kapott megbízást teljesíteni, azonban korántsem értett egyet a teóriáival, hiába próbálta meg őt ez a karikatúra negatív színben feltüntetni. Supka Géza alakja pedig azért kapott gyakran helyet a Nyiszli-ábrázolásokon, mert hozzájárult az emlékirata *Világ* hasábjain történő közléséhez, valamint egy vezércikkben is igyekezett felhívni a mű fontosságára a figyelmet. Érvelése középpontjában az állt, hogy a mű sikeresen hozzájárulhat ahhoz, hogy az emberek szabadabban beszélhessenek a zsidókérdésről és segítheti a háború után is jelenlévő feszültségek feldolgozását.¹⁵

Az 1947. augusztus 27-i 3. évfolyam 34. számában megjelent *Tapintatos kérdés* című vicc¹⁶ szintén egy olyan fiktív párbeszédre alapoz

14 Az egész Világ gyászol (karikatúra), *Ludas Matyi* 3. (1947. augusztus 20.) 33. szám, 6. [Arcanum Digitális Tudománytár, https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/LudasMatyi_1947/?pg=260&layout=s – 2020. február 3.]

15 Kisantal Tamás: „Nyiszlingtől” az „Atomfaszizmushoz”. Nyiszli Miklós memoárjának olvasatai. *Jelenkor* 59., 2016, 12. szám, 1283. [[http://www.jelenkor.net/userfiles/archivum/JELENKOR_2016-12%20\(teljes\).pdf](http://www.jelenkor.net/userfiles/archivum/JELENKOR_2016-12%20(teljes).pdf) – 2020. február 3.]

16 Tapintatos kérdés (vicc), *Ludas Matyi* 3., (1947. augusztus 27.) 34. szám, 7. [Arcanum Digitális Tudománytár, https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/LudasMatyi_1947/?pg=269&layout=s – 2020. február 3.]

Nyiszli és a beszélgetőpartnere között, amely Mengele ikreken végzett kutatásaira és Nyiszli Miklós ebben való büntársi szerepére, valamint az ezáltal szerzett rossz hírnevére próbálja meg felhívni a figyelmet. Ez viszont már átlép egy bizonyos határt, mert a személyeskedésen túl az orvos családjára vonatkozó utalások is szerepet kapnak.

A korszakban általánosan elterjedt felfogásnak számított, hogy a holokausztot túlélő zsidókat német kollaboránsoknak tekintették. Ennek az igazolását célzó lépésekre találhatunk példát a *Népszava*, 1947. március 8-i 4. számában megjelent Palotai Boris által írt *Mengele társai* című cikkben, amelyben Nyiszli Miklóst nemes egyszerűséggel csak „Nyiszling”-ként említi. Ez tekinthető egy Quislingre tett utalásnak is.¹⁷ A norvég Vidkun Quisling neve egyé olvad az áruló szóval, így az ő nevével bélyegeztek meg minden olyan személyt, akivel kapcsolatban felmerült az a gyanú, hogy a saját országukat egy idegen hatalom kezére játszották át.¹⁸ Az erre való utalással és magával a „Nyiszling” névvel minden további magyarázat nélkül nyíltan közli azt, hogy Nyiszlit a németek büntársának, sőt az sem kizárt, hogy sokkal inkább németnek tekintik, mint zsidónak. Ezt támasztja alá az is, hogy az „-ing” a német nyelvben előforduló hímnemű főnevek viszonylag gyakori végződése.

A bírálatok másik csoportját azok a cikkek alkotják, amelyek Nyiszli Miklós könyvével kapcsolatban tartalmazzak kritikát. Ezek kivétel nélkül arra tesznek kísérletet, hogy az abban leírtak valóságtartalmát kétségbe vonják, hiteltelenné téve az olvasók szemében. A továbbiakban elemzésre kerülő cikkek mindegyikét a *Ludas Matyi* hetilapban publikálták. Az 1947. március 28-án megjelent 3. évfolyam 12. számában olvasható cikk arra keresi a választ, hogy *Mi lesz a Világ következő folytatásos regénye?* Ebben Nyiszlit „világhírű regényírónak” nevezték, ez azzal együtt, hogy a memoárja már a címben regényként került említésre, degradálóan egy olyan irodalmi műfajba sorolta be az emlékiratát, ami arra utal, hogy az abban leírtak nem sok valóságalappal rendelkeznek, sőt leginkább a fikció irányába próbálja elmozdítani azt. Felmerül egy újabb regény neve is, amelyet maga Mengele ír majd meg „*Mengele voltam dr. Nyiszli*

Tapintatos kérdés
 Havlicsek asztalához odalép a kávéházban Nyiszli és azt mondja:
 — Képzelve, micsoda szerencse őrt engem.
 — Micsoda?
 — A feleségemnek három ikrei születtek.
 Havlicsek megcsóválja a fejét és így szól:
 — És mondja, Nyiszli-kém, ezek, szegények, mind a maga nevét fogják viselni!

¹⁷ Kisantal Tamás, 2016, 1284.

¹⁸ Baján Szilvia: Vidkun Quisling pályája új, monografikus életrajza tükrében. *Világtörténet*, 2003 ősztél, 93. [Real-J MTAK, http://real-j.mtak.hu/2137/1/Vilagtoritenet_2003.pdf – 2020. február 3.]

Miklós mellett Auschwitzban” címmel.¹⁹ Ez szintén egy újabb törekvés arra, hogy olyan cselekedeteket rójanak fel Nyiszli számlájára, amely még Mengele tevékenységét is felülmúlja, de ennek valójában nem volt igazságtartalma.

További Nyiszli Miklós nevéhez kötött fiktív sorozatok címeinek közlésére is sor került az 1948. május 3-án megjelent 4. évfolyam 18. számában, amely visszautal a *Világban* folytatásokban közölt emlékiratára. Az említésre kerülő címek között szerepeltek az alábbiak is: „*Miklós voltam Nagyváradon*”, „*Átlapoztak a Világ hasábjain*”, „*Önmagam Nyiszlije vagyok!*”, „*Ingyen felboncolom, ha félévre előfizet...*”.²⁰ Ezzel az újság célja ugyancsak az volt, hogy hiteltelennek állítsa be az orvos visszaemlékezését, és csökkentse az iránta való érdeklődést.

Nem csak írásos formában történt meg a nemtetszés kinyilvánítása, ugyanis 1947-ben a nagyváradi Szigligeti Színházban egy bírósági tárgyalás lefolytatására került sor, ahol Nyiszli Miklós könyvéről hoztak ítéletet. A vádak között szerepelt, hogy a mű hatásvadász, és a bűnösökkel szembeni alázatot juttatja kifejezésre. Nyiszlit pedig úgy állították be, mintha maga is egy lett volna a nácik közül, ha erre lehetősége adódott volna. Az ítélet a könyvre vonatkozó vádpontok egy részét jogosnak tekintette, de számos esetben az emlékirat végül felmentésre került.²¹

Tóth Károly Antal *Dr. Nyiszli Miklós, a „tanú”* című 2014 folyamán közölt írásai jól bizonyítják azt, hogy az orvos memoárjának népszerűségét a mai napig nem sikerült megtörni. Mostanáig szerves részét képezi a kutatásoknak, legyenek azok a mondanivalóját alátámasztó vagy éppen megcáfoló célúak. Tóth Károly Antal betűről betűre kiterjedő alapos elemzésnek vetette alá a könyvet, amely során a legkisebb pontatlanságra sem volt rest felhívni a figyelmet. Téves információként nevezi meg a halottak elhamvasztása során a kéményekből kicsapódó lángokat, mert azok keletkezése a koksztégetése során nem történhetett meg.²² Kétségbe vonja, hogy a *Sonderkommando* tizenkét tagjának, hogyan sikerült a magasfeszültségű villanyáram alatt álló drótkerítést átvágnia, mikor a

19 Mi lesz a Világ következő folytatásos regénye?, *Ludas Matyi* 3. (1947. március 28.) 12. szám, 4. [Arcanum Digitális Tudománytár, https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/LudasMatyi_1947/?pg=90&layout=s – 2020. február 3.]

20 *Ludas Matyi* 4. (1948. május 3.) 18. szám, 8. [Arcanum Digitális Tudománytár, https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/LudasMatyi_1948/?pg=137&layout=s – 2020. február 3.]

21 Kisantal Tamás, 2016, 1280.

22 Tóth Károly Antal: *Dr. Nyiszli Miklós, a „tanú”*. *Kapu* 26., 2014, 72. [Arcanum Digitális Tudománytár, https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Kapu_2014_03/?pg=73&layout=s – 2020. március 1.]

könyvben egyszer sem fordul elő annak az említése, hogy volt-e példa olyan esetre, hogy a kerítés nem volt áram alatt.²³ Ezt az észrevételt olvasva nem is szükséges további példákat részletezni, mert ebből a feltevésből kiindulva, akár Jerzy Tabeau²⁴ és számos más fogoly szökésének a körülménye is kétségbe lenne vonható, viszont az ő esetük éppen Nyiszli leírását igazolja, tehát azt, hogy a kerítés valóban folyamatosan áram alatt volt, de rövidzárlat előidézésével lehetővé vált az átvágása.²⁵

Vági Zoltán elemzésében arra derül fény, hogy azt is felrötták Nyiszlinek, hogy pontatlanul adta meg egyes események időpontját. Egy nappal korábbra, október 6-ra datálta például a Sonderkommando felkelését. Ezek az észrevételek azonban összességében nem jelenthetik azt, hogy a Nyiszli Miklós által leírt tények hazugságok lettek volna. Nem létezik olyan memoár, amely a történeteket minden egyes részletében úgy képes visszaadni, ahogyan azok megtörténtek. Nincs olyan szemtanú és történész sem, aki kijelentheti magáról azt, hogy az összes létező ismerettel rendelkezik egy adott történelmi eseménnyel vagy éppen korszakkal kapcsolatban. Nem vonható kétségbe, hogy Nyiszli Miklós visszaemlékezésében vannak pontatlanságok, de a leírtak hitelességét csak azoknak van joga megkérdőjelezni, akik a koncentrációs táborok foglyaiként hasonló gyötrelmeken mentek keresztül. Nem lehet kijelenteni azt, hogy Nyiszli szándékosan közölt eltúlzott tényeket vagy a valóságnak nem megfelelő adatokat, ugyanis az átélt traumatikus élmények könnyen megcsalhatták az emlékezetét.²⁶

NYISZLI MIKLÓS KÖNYVÉNEK POZITÍV ÉRTÉKELÉSE

Nyiszli Miklós visszaemlékezését leginkább azok a sorstársai voltak képesek pozitívan értékelni, akik maguk is elszenvedői voltak az abban leírt eseményeknek. Ők elismerték az orvos lelki erejét, hogy képes volt

23 Tóth Károly Antal, 2014, 74. [Arcanum Digitális Tudománytár, https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Kapu_2014_05/?pg=75&layout=s – 2020. március 1.]

24 Jerzy Tabeau volt az egyik olyan auschwitz-i fogoly, akinek lengyel fogolytársával együtt 1943. november 19-én sikerült megszökni Auschwitzból. A szögesdrótkerítésben okozott rövidzárlat után már biztonságosan átvághatták azt, és maguk mögött hagyhatták a láger borzalmait. 1943 végén és 1944 elején elkészített beszámolóját sikeresen Svájcba juttatta, amely később szélesebb körökben szerzett ismertséget a „lengyel őrnagy” jelentéseként.

25 Tibori Szabó Zoltán: Auschwitz-jegyzőkönyvek: kikhez jutottak el és mikor? In: Braham, Randolph L. (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról V.*, Balassi Kiadó, Budapest, 2011, 176.

26 Dr. Nyiszli Miklós, 2016, 30–31.

papírra vetni az átélteket. Sokakat ösztönzött arra, hogy hozzá hasonlóan cselekedjenek, és osszák meg a koncentrációs táborban elszenvedett „tapasztalataikat” a világgal. Többen olvasták közülük Nyiszli Miklós emlékiratát, amely révén újra felidéződött az életük táborban eltöltött időszaka, más szemszögből látták ezen keresztül az ott történeteket, és megértették azokat a dolgokat, amelyek még abban a pillanatban nem voltak felfoghatók a számukra vagy éppen nem is tudtak róluk. Vannak olyan túlélők, akik a visszaemlékezéseikben is említést tesznek az orvos által leírtak rájuk gyakorolt hatásairól.

Schwarz Sándor, aki a futballban való jártasságának köszönhetően az életben maradását, arról tesz említést, hogy Nyiszli feljegyzéseit olvasva újra megelevenedtek előtte azoknak az ikergyermeknek a képei, akiket a pálya szélén pillantott meg, és akikkel néha sikerült pár szót is váltania. Szívszorítóan idézi fel, hogy bár túlélte a poklot, de sohasem fogja tudni kitörölni az emlékezetéből: *„Nekem sikerült ebből és a többi lágerbéli pokolból életben maradnom. Azonban sohasem felejttem el, hogy volt egy korszak, a történelemnek egy embertelen szakasza, amikor a fasizmus nem kegyelmezett a kicsiny gyermekeknek sem.”*²⁷

Dr. Varga Edit Julianna sokáig nem volt képes feldolgozni azt, ami a koncentrációs táborban történt, próbálta elhíttetni magát, hogy az egész csak egy rossz álom lehetett, de amikor rengeteg idő és gyermek sem tért már haza, akkor kezdte elhinni, hogy ezek az események valóban lezajlottak, és ebben erősítette meg őt Nyiszli Miklós könyvének az elolvasása is. Azt, hogy a túlélők sokkal nagyobb lelki sérüléseket szenvedtek el, mint fizikaiakat, és hogy az átéltek feldolgozására egy élet is kevés, azt semmi sem fejezheti ki jobban és méltóbban, mint Dr. Varga Edit Julianna egyetlen mondata: *„Negyvenkilenc év után is könnybe lábad a szemem, ahányszor ezekre az eseményekre és jelenetekre visszagondolok.”*²⁸

Nyiszli memoárjának pozitívumaként említhető meg végül, hogy közérthető formában, az irodalmiasság elhagyásával, de mégis mindenre kiterjedő részletességgel mutatja be az Auschwitzban átélt borzalmakat, a Sonderkommando tagjainak tevékenységét és annak lelki hátterét, a felszabadulás, valamint a hazatérés pillanatát.

NYISZLI MIKLÓS AUSCHWITZI TEVÉKENYSÉGE

Nyiszli Miklós az Auschwitzba való megérkezése után szinte azonnal, már a szelekció során találkozott Mengelével, aki parancsba adta,

27 Holokauszt Dokumentációs Központ és Emlékhely, Budapest, hdke 2011.654.11., 3.

28 Holokauszt Dokumentációs Központ és Emlékhely, Budapest, hdke 2011.291.1., 42.

hogyan az orvosok külön csoportot alkossanak, ezen belül pedig alcsoportot képezzenek azok, akik a tanulmányaikat német egyetemeken végezték, a kórboncolás sem áll távol tőlük, és megfelelő képzettséget szereztek a törvényszéki orvostan területén. Ekkor lépett ki Nyiszli a sorból, és vette kezdetét a Mengele boncolóorvosaként való munkavégzés, amely parancsok teljesítését jelentette.²⁹ Kisebb megnyugvással töltötte el, hogy orvosi tevékenységét folytathatja. Fogolytársaival ellentétben ő civil ruhát kapott, amely arra engedte következtetni, hogy egy fontosabb beosztásban kell majd helytállnia.³⁰ Ez az elképzelése azonban nem teljesedett be, ugyanis egy szűkös boncoló helyiség vált a munkája színterévé, amelynek a felszereltsége sem bizonyult megfelelőnek.³¹

Nyiszli Miklós táborban végzett munkája nem pusztán a Josef Mengele által rábízott boncolások elvégzésében merült ki, hanem egyes objektumok betegeit és személyzetét, valamint a Sonderkommando tagjait is köteles volt orvosi ellátásban részesíteni. A betegek ellátásához minden szükséges segédeszköz megfelelő mennyiségben állt a rendelkezésére. Naponta egyszer, de ha a betegek állapota úgy kívánta, akkor akár kétszer is fel kellett keresnie őket.³²

Ebben a nehéz helyzetben is örömet okozott neki az, ha legalább egy életet is sikerült megmentenie. Minden helyzetet kihasználta, hogy az emberek segítségére legyen, és a lehető legtöbbjüket támogatni tudja abban, hogy megéljék a koncentrációs tábor gyötrelmeitől való szabadulást. A túlélők ezen csoportjához tartozott Váradi Éva (szül. Újhelyi Éva) is, aki visszaemlékezésében számolt be arról, hogy soha nem fogja elfelejteni Nyiszli Miklós alakját, ugyanis neki köszönhette azt, hogy megélt a felszabadulás pillanatát. Éva az édesanyját próbálta megvédeni egy katonanővel szemben, amelynek következményeként akkora verést kapott, hogy eltört az állkapocscsontja, és bal fülére pedig maradandó halláskárosodást szenvedett. Ezután homloküreg-gyulladást kapott és magas láz kínoztta, ebben az állapotban kereste fel az orvost, aki gyógyszert adott neki, amiből egy szemet a ruhája gallérja alá erősített, hogy később be tudja venni. Figyelmeztette Évát, hogy az ablakon keresztül hagyja el a helyiséget, mert az ajtón át való távozás egyenes utat jelent a halálba. Nyiszlit nyilvánvalóan a jó szándék vezérelte, és fel sem merült benne az

29 Dr. Nyiszli Miklós, 2016, 94.

30 Dr. Nyiszli Miklós, 2016, 100.

31 Dr. Nyiszli Miklós, 2016, 106.

32 Dr. Nyiszli Miklós, 2016, 119.

a gondolat, hogyha a lányt elkapják, akkor őt is vele együtt lövik majd agyon.³³

A koncentrációs táborok történetében nem voltak ritkák azok az esetek sem, amikor minden fogoly egy emberként fogott össze annak érdekében, hogy gyerekeket bújtassanak különböző barakkokban, vagy bármely más, de minden képzeletet felülmúló módon próbálják segíteni az életben maradásukat. Számos alkalommal vezette őket sikerre az összetartás és az önfeláldozás ereje, de sajnos olyan esetekre is volt példa, amikor minden erőfeszítésük kudarcot vallott. Ide sorolható az a történet, amikor a gázkamrában egy körülbelül háromezer halottat számláló halom alján csodával határos módon egy még életben lévő tizenhat év körüli lányt találtak. Nyiszlit értesítették erről az esetről, aki azonnal a helyszínre sietett, hogy minden segítséget megadjon a gyermek számára. Az ott lévő emberek is mind körülvették, mindenki támogatni akarta őket, úgy aggódtak a lányért, mintha a saját gyermekük életéért folyt volna ez az embert próbáló küzdelem. Nyiszli különösen nehéz helyzetbe került, amikor Mussfeld felfedezte a lányt. Az orvos kénytelen volt mindenről beszámolni, de közben valódi harcot vívott a gyermek életben maradásért. Próbálta rávenni a parancsnokot, hogy a kapunál dolgozó női kommandó közé beállhatna a lány, majd azt követően az egyik barakkban kerülhetne elhelyezésre. Mussfeld azonban úgy gondolta, hogy nem elég érett még ahhoz, hogy a történeteket titokban tartsa, így pánikot keltene, amivel mások életét is veszélyeztetné. Ezek után már hiába volt minden érvelés, a lányt nem tudták kimenteni a halál markából.³⁴

Nyiszli számára mérhetetlen lelki próbát jelentett a Sonderkommando tagjainak az ellátása. Orvosi szempontból nem szorultak nagyobb segítségre, leginkább az enyhébb égési sérüléseiket kellett kezelni. Ezeknél a testi sebeknél azonban sokkal nagyobb volt az a károsodás, ami a lelkiüket érte. Az égési sebeket ugyanis a halottak elégetése során szerezték, és a legtöbb Sonderkommandós már csak ebben, az emberek számára egy életre maradandó fájdalmat okozó állapotban láthatta viszont a saját hozzátartozóit. Többen megkérték Nyiszlit, hogy adjon nekik valamiféle hatásos mérget, amely hozzásegíti őket, hogy a szenvedéseik minél hamarabb véget érjenek. Mivel ő a betegek gyógyításának szentelte az életét, így abban a pillanatban nem volt képes teljesíteni a kívánságukat, utólag viszont már úgy gondolta, hogy helytelenül cselekedett, mert csak meg-

33 Váradi Richárdné oral history interjúja. Bp., 2006. [Online: Centropa Alapítvány – Megőrzött emlékek interaktív könyvtára, <https://www.centropa.org/hu/biography/varadi-richardne> – 2020. augusztus 24.]

34 Dr. Nyiszli Miklós, 2016, 196–201.

hosszabbította a szenvedéseiket. A Sonderkommando tagjainak nem volt esélye a túlélésre, megbízatásuk négy hónap után ért véget: kivégezték őket; így a méreggel lehetőségük lett volna előbbre hozni az elhúzódot, de el nem kerülhető halál időpontját, amely rengeteg fájdalomtól kímélhette volna meg őket.³⁵

Nyiszli Miklós maga is belátta, hogy nem mindig volt lehetősége az orvosi esküjéhez híven cselekedni, de hozzá kellett szoknia ahhoz, hogy a táboron belül már egy másfajta orvosi etika uralkodott. Ezt a kijelentést a következő két eset is alátámasztja. Az első alkalmával Nyiszlinek két női holttest boncolását kellett elvégeznie Mengele megbízásából. Az orvosi vizsgálatok során a diagnózist nem tudták egyértelműen megállapítani, mert a szívgyengeség és a hastífusz egyaránt felmerült lehetőségként. Nyiszli számára hamar nyilvánvalóvá vált, hogy ezekben az esetekben valóban tífuszról volt szó, azonban kockázatot vállalt, és téves diagnózisként vékonybélgyulladást és azzal együtt járó fekélyesedést állapított meg. Mengelét ennek hallatán mérhetetlen düh kerítette hatalmába, és kifejezésre juttatta, hogy nem veszi semmiféle hasznát a kórházban dolgozó orvosnőknek, hiszen még egy egyszerű kórmegállapításra sem voltak képesek. Ekkor szólalt meg Nyiszli Miklós lelkiismerete, mert a tudatos félrevezetés által két-három személyt is veszélybe sodort, de azzal próbálta magát nyugtatni, hogyha nem így cselekszik, akkor a valódi diagnózis közlése több száz ember életét követelhetne volna, mert Mengele azonnal, minden gondolkodás nélkül hozzálátott volna a tífusz terjedésének a megfékezéséhez.³⁶

Az orvosi eskü táboron belüli, sajátos értelmezésének egy másik esete az volt, amikor Mengele azonos időpontban meghalt ikerpárok holttestét küldte a boncterembe. Nyiszli a vizsgálat során felfedezte, hogy őket Mengele saját kezűleg ölte meg, ugyanis a boncolás alkalmával minden gyermek esetében a szív balkamráján tűszúrás nyomait fedezte fel, valamint erős kloroform szagot is érzett, amely nyilvánvalóvá tette, hogy egyenesen a szívükbe adott kloroform injekció okozta a halálukat. Ezt az információt Nyiszli nem hozhatta nyilvánosságra, és olyan viselkedést kellett magára erőltetnie, hogy még véletlenül se keltsen gyanút Mengelében arról, hogy rájött a sötét és kegyetlen titkára. Többször hangsúlyozta azt, hogy a kísérletekkel és a tömeges gyilkosságokkal, amelyek a kellő mennyiségű vizsgálati alanyt szolgáltatottak Mengele áltudományos tevékenységéhez, ő a lehető leghalványabb módon sem értett egyet, de parancsot teljesített, neki nem volt szava, hiszen ő is csak egy volt a

35 Dr. Nyiszli Miklós, 2016, 151–152.

36 Dr. Nyiszli Miklós, 2016, 175–177.

KALLÓ OLGA BORBÁLA

fogyók közül. Az ott zajló eseményekről történő bármilyen információ kiszivárogtatása esetében az állításait tárgyi bizonyítékokkal alátámasztani nem lett volna képes, mert a holttesteket a vizsgálatok után azonnal elégették. Így mindent szótlánul kellett túrníe, mert bármilyen akaratlan utalás az életébe kerülhetett volna, amit nem kockáztathatott meg, mert orvosként továbbra is az a gondolat vitte előre, hogy élnie kell, hátha még lesz alkalma a fogolytársain segíteni, és megmentheti őket a gázkamrák rájuk vetülő, de egyre közelebb és halált hozó árnyékától. A családja is hatalmas erőt adott neki, bízott abban, hogy minden szörnyűséget képesek túlélni, és végül újra együtt lehetnek majd.³⁷

A NÜRNBERGI TANÚVALLOMÁS

Nyiszli Miklós emlékei nemcsak a *Világban* és könyvformátumban kerültek megőrzésre, hanem a nürnbergi per során is írásba foglalták azokat. Nyiszli 1947. szeptember 8-án Nürnbergben tett tanúvallomást³⁸, amelyben a könyvében leírtaknak megfelelően minden részletében elmondta a koncentrációs tábor eseményeit. Egy jelentős eltérés azonban megfigyelhető a két beszámoló között. Nyiszli a memoárjában úgy nyilatkozott, hogy a Mengelével való első találkozása az Auschwitzba történő megérkezését követő szelekció alkalmával történt.³⁹ Ezzel szemben nürnbergi vallomásában azt állította, hogy 1944. május 19-én érkezett meg Auschwitzba, ahonnan másnap Monowitzba került. Körülbelül két hét elteltével értesült arról, hogy a patológiában jártas orvosokat Birkenaubra szállítják át. Itt került sor először a Mengelével való találkozásra, aki a birkenau-i krematóriumban való munkavégzésre szólította fel. A két beszámoló közül a per során tett nyilatkozat tekinthető hitelesebbnek, már csak a közlése körülményeinek súlyát tekintve is.⁴⁰

Az azonban nem jelenthető ki, hogy Nyiszli Miklós bármelyik esetben szándékosan közölt volna hamis információt. Senkinek nincs joga ilyen vádakkal illetni őt, ugyanis az átélteket tekintve figyelembe kell venni annak a lehetőségét, hogy az egyes események összekeveredtek az emlékezetében, és egy bizonyos időnek el kellett telnie ahhoz, hogy saját magában is tisztázza tudja a történeteket. Az ő szeméi előtt viszont csak az a cél lebegett, hogy a lehető leghamarabb számot adjon a világnak arról,

37 Dr. Nyiszli Miklós, 2016, 143–146.

38 Turda, 2014, 45.

39 Dr. Nyiszli Miklós, 2016, 94.

40 Tóth Károly Antal, 2014, 74. [Arcanum Digitális Tudománytár, https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Kapu_2014_03/?pg=75&layout=s – 2020. március 1.]

amit a fogolytársaival együtt szenvedtek el, és ezt a törekvését értékelünk kell, mert minden egyes visszaemlékezés közelebb visz minket ahhoz, hogy a történelem egy számunkra felfoghatatlan és elképzelhetetlen gyötrelmeket okozó korszaka feltáruljon előttünk.

A *Világ* című napilap nemcsak Nyiszli könyvének folytatásokban való közlésében látta meg a lehetőséget, hanem a Nürnbergben tett tanúvallomását is sorozatokban publikálta *Tanú voltam Nürnbergben* címmel 1948 áprilisától. Az, hogy az emlékirata gyakran helyet kapott az újság hasábjain további bírálatoknak szolgáltatott alapot. Kezdetől fogva igyekezett csökkenteni a támadási felületet, de az erre irányuló törekvései mégis kudarcot vallottak. Ezt támasztja alá a könyve elején megfogalmazott nyilatkozatának sikertelensége is, amelyben leszögezi azt, hogy nem tekinti magát írónak, hanem csak egy orvosnak, aki a saját szemszögéből szeretne számot adni az Auschwitzban látottakról, ezáltal nem célja az irodalmi siker elérése sem.

Végül a memoár nem várt érdeklődésre és sikerre tett szert, amelyhez a *Világ*ban történő publikációk is hozzájárultak, hiszen ezáltal az emlékirat szélesebb olvasóközönséghez juthatott el. Nem is vártak sokat magukra az orvos ellen irányuló támadások. Többen azt vetették a szemére, hogy Auschwitz számára csupán a haszonszerzés eszköze volt, és ezzel meggyalázta a tömeges gyilkosságoknak áldozatul esett emberek emlékét is. Nyiszli nem hagyta szó nélkül ezeket a vádakait. Két válaszcikk formájában hozta nyilvánosságra, hogy ő a saját maga érdekeit szolgáló anyagi haszonszerzésre soha nem törekedett. A visszaemlékezése publikálásából befolyt összeget a „Kolozsvári Deportáltak és Munkaszolgálatosok Bajtársi Szövetsége”, valamint a „Nagyváradai Demokratikus Népközösség” javára ajánlotta fel. Hozzátette, hogy a deportálása után kifosztották a házat, elvitték a hosszú évek nehéz munkájával összekuporgatott filléreit, és az orvosi rendelőjét is mérhetetlen károk érték. Ennek következtében, ha esetleg a kiadója bármiféle anyagi juttatásban részesítené őt, akkor azt maradéktalanul a rendelő rendbehozatalára és új felszerelések beszerzésére fordítaná, hogy orvosi hivatását zavartalanul folytatni tudja, és így hozzájárulhasson az emberek gyógyításához, bízva abban, hogy egyszer felejteni tudják majd a borzalmakat és megélhetnek egy szebb jövőt.⁴¹

ÖSSZEGZÉS

Nyiszli Miklós visszaemlékezése több szempontból is túlmutat a koncentrációs táborban történtek bemutatásán, ugyanis betekintést enged

41 Kisantal Tamás, 2016, 1286.

a felszabadulást követő időszak eseményeibe, és rávilágít egy, a korban általánosan elterjedt eszmére, amely a holokauszt borzalmaival túlélő zsidó személyeket kivétel nélkül a németek kollaboránsaiként azonosította. Ennek az állításnak a megerősítéséhez járultak hozzá a sajtó által megfogalmazott, fekete humorral átírt cikkek és karikatúrák, amelyek egyaránt a közvélemény félrevezetését szolgálták. A sajtópropaganda törekvése végül elérte a célját, és a holokauszt túlélői a társadalom céltáblájává váltak. A koncentrációs táborokból hazatérőket mélyen megrendítette a negatív társadalmi fogadtatás és a holokauszt súlyosságának kétségbe vonása, ezért egyre nagyobb szükségét érezték annak, hogy a visszaemlékezéseik révén minél szélesebb körben ismertté váljon a koncentrációs táborok valódi világa. Az emlékiratok közzététele azonban nem a társadalom szemléletváltását idézte elő, hanem újabb bírálatok alapját adta, amelyek minden apró ellentmondás kiemelésével próbálták aláásni a memoárok hitelességét és a holokauszt eseményeinek valóságát.

Ilyen jellegű támadásoknak esett áldozatul Nyiszli Miklós is, akit az Auschwitzban végzett tevékenysége miatt igyekeztek negatív színben feltüntetni és Josef Mengelével összemosisni. A leírtak alapján azonban megállapítható, hogy Nyiszli az orvosi hivatásához az embertelen körülmények között is megpróbált hű maradni, melynek következtében többször a saját élete került veszélybe, de ami még talán ennél is fontosabb, hogy egy ilyen kilátástalan helyzetben képes volt olyan embernek megmaradni, aki a társai érdekeit a sajátjai elé helyezte. Nyiszli alakjának tehát inkább a társadalom elismerését kellett volna kiváltania a bírálatok helyett, ugyanis az önös érdekek uralta világban olyan értékeket képviselő tulajdonságokkal rendelkezett, amelyek a mai napig „hiánycikknek” számítanak.

Fóris Ákos**Magyar gazdasági törekvések a megszállt szovjet területeken¹**

1941–42-ben a tengelyhatalmak több mint 1,9 millió négyzetkilométernyi szovjet területet tartottak megszállás alatt. Ugyan a Szovjetunió elfoglalt részei a szövetségi állam területének csupán tizedét alkották, itt koncentráldott a szovjet mezőgazdaság, ipar, valamint az azt kiszolgáló nyersanyagkitermelés.² A német megszálló politika már a Barbarossa-hadművelet tervezése során a megszállt területeknek a német gazdaságba való bevonásával számolt. A német nagytérgazdasági elképzelések, a keleti területekre vonatkozó gyarmatosítási és telepítési tervek, illetve a terület élelmezési és munkaerő kapacitásának megszerzésére irányuló szándékok meghatározták a német megszállást, s szorosan összefüggött annak népiertő vonásaival.

A német történettudomány már részletesen foglalkozott azokkal a gazdasági motivációkkal és elképzelésekkel, melyek a megszállt keleti területekre vonatkoztak,³ ehhez hasonló feldolgozásokat viszont nem találhatunk a – részleges – magyar részvételtől. A keleti területeket érintő magyar gazdasági tervekre és a Transkarpathia Kft. tevékenységére először Berend T. Iván és Ránki György reflektált röviden az 1933 és 1944 közötti magyar gyáripár történetét feldolgozó műveikben.⁴ Nagy András 1961-ben megjelent, Magyarország második világháború alatti külkereskedelméről szóló munkájában⁵ először adta részletesebb leírását Magyarországra és a németek által megszállt területek külkereskedelmi kapcsolatának, amely elemzés alapjául a Külügyminisztérium Gazda-

1 Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült.

2 Szabó Péter – Számvéber Norbert: *A keleti hadszíntér és Magyarország 1941–1943*. Püedlo Kiadó, Debrecen, [2003]. 137.

3 Ennek kapcsán elsősorban Götz Aly, Christian Gerlach és Rolf-Dieter Müller munkássága kiemelendő.

4 Berend Iván – Ránki György: Német gazdasági expanzió és a magyar gyáripár a szovjetellenes háború idején. 1941–1945. = *Századok* 89, 1955/4–5, 654; Berend T. Iván – Ránki György: *Magyarország gyáripára a második világháború előtt és a háború időszakában*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1958. 328–329; 420–421. (a továbbiakban Berend – Ránki, 1958.)

5 Nagy András: Magyarország külkereskedelme a második világháborúban. In: Buzás József – Nagy András: *Magyarország külkereskedelme 1919–1945*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1961. 354–361. (a továbbiakban Nagy, 1961.)

ságpolitikai Osztályának iratanyaga⁶ szolgált. Az elkövetkező 50 évben a magyar historiográfia nem foglalkozott a megszállt szovjet területekre irányuló magyar gazdasági kapcsolatok történetével, csupán Bálint József 2011ben megjelent kötete hozta a kérdést ismét a történeti köztudatba.⁷ Művében először publikált dokumentumokat a magyar gazdasági törekvésekre vonatkozólag, másrészt felhívta a figyelmet a Transkarpathia Kft-nek a korábban fel nem használt, a Magyar Általános Hitelbank iratanyagában meglévő irataira is.⁸

Tanulmányomban az említett kutatásokra, valamint további levéltári forrásokra építve kívánok áttekintést adni a megszállt területekre vonatkozó magyar gazdasági törekvésekről. A téma feldolgozásánál előbb a magyar katonai vezetés gazdasági törekvéseit tekintem át, majd a magyar polgári kormányzat gazdasági érdekérvényesítését a külkereskedelmen keresztül. Céлом annak bemutatása, hogy a magyar félnek milyen elváráshorizontja volt a megszállt területek gazdasági kihasználásával kapcsolatban, és ezt milyen módon próbálták érvényesíteni katonai, polgári szerveken, illetve magánvállalatokon keresztül.

A MEGSZÁLLT TERÜLETEK KATONAI KIHASZNÁLÁSA

A Szovjetunió elleni háború és a gazdasági kihasználás kérdése már a Honvéd Vezérkar főnökének, Werth Henrik gyalogsági tábornoknak az 1941. május 6-i memorandumában is megjelent. Egy esetleges német–szovjet háború lehetőségét mérlegelve kijelentette, hogy „a Szovjet fenntartás nélküli magatartásának tisztázását gazdasági okok is megkövetelik”. Az európai élelmezési helyzetet áttekintve kiemelte, hogy „Németországnak vagy rá kell bírnia Szovjetországot Európa élelmezésére – akár saját lakosainak rovására is – vagy ha erre a Szovjet – nem lenne hajlandó, akkor idejében meg kell szereznie akár erőszak árán is Ukrajna termését”.⁹ A háborút kitörését követően is hasonló elképzeléseket fogalmazott meg Werth, így a Bárdossy László miniszterelnökhöz beterjesztett augusztusi memorandumában szorgalmazta politikai vonalon tisztázni

6 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban MNL OL) K 69.

7 Bálint József: *A Szovjetunió gazdasági kifosztása dokumentumokban elbeszélve (1941–1944)*. Russica Pannonicana, Bp., 2011. 306–393. (a továbbiakban Bálint, 2011.)

8 MNL OL Z 58 269. cs. 1418. t.

9 *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához. V. köt. Magyarország külpolitikája a nyugati hadjárattól a Szovjetunió megtámadásáig*. Összeáll. Juhász Gyula. Akadémiai Kiadó, Bp., 1982. 1098.

„Magyarország nyersanyagreszesedését a szovjet nyersanyagkészletekből”.¹⁰

A háború első heteiben a megszállás gazdasági oldalát alapvetően a megszállt területeken való zsákmányanyag megszerzése jelentette. A magyar hadvezetés elvárásait László Dezső tábornok, a vezérkar hadműveleti csoportfőnöke közvetítette a Kárpát-csoport felé, miszerint „ezt a megszállt területet sokáig szeretnénk kezünkben tartani, hogy a zsákmányolt hadianyagot, élelmiszert, üzemanyagot és főleg gumit amilyen gyorsan csak lehet, hazaszállítsuk”.¹¹ A Kárpát-csoportnál anyaggyűjtő alakulatokat állítottak fel a hadműveleti területen fellelt vashulladékok, gumik összegyűjtésére és Magyarországra küldésére, valamint a termelés újraindítására.¹² Ennek keretében a háború első két hetében a seregtest anyaggyűjtő alakulatai 300-400 vagon ócskavasat derítettek fel.¹³ A következő évben a magyar határtól másfél ezer kilométerre harcoló magyar 2. hadsereg is több száz vagonnyi fémhulladékot küldött Magyarországra.¹⁴

Módszeresebb gazdasági kiaknázás lehetősége a kelet-galíciai olajmezők kapcsán merült fel. Ez a kérdés még szorosán összefüggött a katonai zsákmányszerzéssel, egyrészt a magyar hadsereg anyaggyűjtő alakulatainak feladata volt a területen olajkitermelésre alkalmas eszközök, gépek megszerzése. Másrészt a megszállási költségekre való hivatkozásképpen jelenik meg az igény a helyi olajmezők kitermelésére. 1941 júliusában már MAORT-szakembereket küldtek ki a galíciai olajkutak üzembe helyezése céljából,¹⁵ a Kárpát-csoport pedig azt kívánta elérni, hogy nyilvánítsák a galíciai olajmezőket hadizsákmánynak, és ennek 10 százalékát juttassák a magyaroknak.¹⁶ A magyar csapatok zsák-

10 Horthy Miklós titkos iratai. Szerk. Szinai Miklós – Szűcs László. Kossuth Kiadó, Bp., 1963. 306.

11 Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban HL) II. Kárpát-csoport és az I. gyorshadtest iratanyaga, I/1 203. 1941. június 9-i feljegyzés.

12 Ezek tevékenységéről lásd: Andaházi Szeghy Viktor: *A Magyar Királyi Honvédség részvétele a Szovjetunió elleni támadásban, 1941. június–december*. Belvedere Meridionale, Szeged, 2016. 128.

13 HL I. 89. Vkf. 1. oszt. napi helyzetjelentések (a továbbiakban VKF NHJ), 150–151. 1941. július 9.

14 HL I. 89. VKF NHJ 1574. 1942. július 11.; Szabó Péter: *Magyarok a Don-kanyarban. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története (1942–1943)*. Kossuth Kiadó, Bp., 2019. 151.

15 HL I. 89. 5751/el.n.1.-1941.

16 HL I. 89. 5873/el.n.1.-1941.

mány- és anyaggyűjtését viszont a németek igyekeztek megakadályozni, főleg az olajvidékek esetében.¹⁷

Ezzel párhuzamosan a megszállt területek mezőgazdasági hasznosításának kérdése is megjelent a Honvédségnél. A Kárpát-csoport megszálló alakulatainak egyik legfőbb tevékenysége az volt, hogy megszervezzék az aratást a magyar határ és a Dnyeszter közötti területeken.¹⁸ A magyar csapatok később is részt vettek a mezőgazdasági javak betakarításában – így 1942 tavaszán a *Wehrmachtsbefehlshaber Ukraine* a Nyugati Megszálló Csoporthoz fordult a mezőgazdasági munkák elvégzése ügyében¹⁹ –, ám mivel még a harcoló magyar seregtestek mögöttes területein is a német gazdasági igazgatás rendelkezett teljhatalommal,²⁰ így ezekből a munkálatokból nem származott haszna sem a magyar államkincstárnak, sem a honvédségnek. Amint a háborút követően Szombathelyi Ferenc népbírószági eljárása során megjegyezte: „ebből a gazdasági kihasználásból nem lett semmi, mert a németek ugyan nagyon szívesen látták, hogy katonáink az aratási munkálatokban hagyományos hozzáértéssel részüket kivették, de nem adtak semmit. Még az aratórészt, amit pedig otthon mint munkások megkereshettek volna, sem kapták meg. Így mi teljesen üres kézzel kerülünk ki ebből az üzletből.”²¹ Ennek megfelelően 1944-re már elhárították magukról a terménybetakarítási feladatokat a magyar csapatok.²²

Miután katonai vonalon nem sikerült elérni a megszállási költségek megtérítését, valamint az 1941 nyári galíciai aratásból való részesedést, kormányzati szinten próbálták elérni ezek teljesítését. 1942 januárjában

17 Pl. Bundesarchiv Militärarchiv (a továbbiakban: BA MA) RH 22/5 Anlage zu AOK 17 Ia Nr. 092/41 geh vom 30.6.41; Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (a továbbiakban PAAA) R 60751. Fernschreiben Nr 11. für Informationsabteilung LR. v. Rantzau. 1941. július 12.; *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról*. Szerk. Ránki György – Pamlényi Ervin – Tilkovszky Lóránt – Juhász Gyula. Kossuth Kiadó, Bp., 1968. 602–603. (a továbbiakban Wilhelmstrasse, 1968.)

18 HL I. 89. VKF NHJ 341. 1941. július 30.; 422–423. 1941. augusztus 9.

19 HL I. 89. VKF NHJ 1343–1344. 1942. április 1.; 1401. 1942. május 1.

20 A magyar 2. hadsereg hátsóterületére vonatkozó szabályozást lásd: HL II. 1453. 15. dob. I.c. osztály, 567. sz. osztálynapló melléklet.; A magyar 2. hadsereg hátsó területén működő német gazdasági szervek működésére lásd: BA MA RW 46/536., RW 46/537., RW 46/538.; Сергей Иванович Филоненко – Михаил Иванович Филоненко: Психологическая война на Дону: мифы фашистской пропаганды, 1942–1943. Кварта, Воронеж, 2007. 124–125; A magyar 1. hadseregére vonatkozólag lásd: BA MA RW 46/535.

21 HL VII. 257. 251. dob. Szombathelyi Ferenc a Budapesti Népbírószághoz írt levele a vádiratra vonatkozó észrevételeiről. 1946. március 3.

22 Lásd például: HL II. 1453. 28. dob. 784/12.k.ho.I.a.44.III.12.

több német–magyar tárgyaláson is napirendre tűzték a kérdést. Keitel 1942. januári budapesti tárgyalásának napirendi jegyzéke szerint előkerült „az 1941-ben elért galíciai termékfőlőslegben való részesedés” kérdése, viszont ennek részletei nem ismertek. Valószínűleg ugyanúgy elutasították a magyar igényeket, mint a Heszlényi József tábornok által folytatott 1942. januári tárgyalásokon, ahol a német fél egyértelművé tette, hogy „a galíciai termékfelesleg sem teljes sem részbeni” átadására nem hajlandó.²³

Ugyanebben a hónapban a magyar kormány jegyzékben fordult a németekhez a megszállt keleti területekre vonatkozó gazdasági kiaknázás tárgyában. Ez tartalmazta a keleti területekről importálandó cikkek listáját, a termelés megszervezésére mutató közreműködésre való igényét, illetve felvetették, hogy katonai alakulatokban alkalmazott magyar szakemberek mellett magyar magánvállalkozók is közreműködhetnek a „helyreállítási munkáknál”. Emellett a magyar kormány igényt formált „a birtokba vett orosz területek állami bevételeire” is, egyrészt a magyar megszállási költséget megtérítése végett, másrészt egy arányos részt kértek a közigazgatási és megszállási költségeket követő többletből.²⁴ Habár a magyar fél szerint „a német bizottság látszólag szívesen fogadta” a magyar javaslatokat,²⁵ a berlini követség jelentésében kénytelen volt megállapítani, hogy „a jelenlegi rendezés mellett aligha várható, hogy Ukrajna kincseiből a németek mellett mások is részesüljenek és a magyar közgazdászoknak Ukrajnához fűzött reményei teljesüljenek”.²⁶

Ennek ellenére a későbbiekben is megjelentek kezdeményezések a Németországnak szállítandó mezőgazdasági termékek csökkentérése. Walther Funk budapesti látogatásakor a berlini követség arra hivatkozva tanácsolta a gabonataralékok visszatartását, hogy „a Generalgouvernement termése jó és Ukrajnában is többet arattak”.²⁷ A magyar–német vegyes bizottsági tárgyalások során a Földművelésügyi Minisztérium felvetette annak lehetőségét, hogy „a kint zsákmányolható gabonaneműekből vagy erőtakarmányból hozhassunk be megfelelő mennyiséget az

23 MNL OL K 69. 758. cs. I/2. t. 2.366.-szám/III. Csfség.-1942.

24 Wilhelmstrasse, 1968. 643–645.

25 MNL OL K 69 758. cs. I/2. t. 2.366.-szám/III. Csfség.-1942. Úti jelentés a berlini magyar–német katonai tárgyalásokról. 1942. január 15.

26 MNL OL K 63 202. cs. 1942-21/5. Német jelentés az élelmezési helyzetről, a külföldi munkásokról és az ukrainai termés felhasználásáról.

27 MNL OL K 63. 203. cs. 1942-21/1. t. 175/pol-1942. Jelentés Funk miniszter budapesti látogatása és német kívánságok tárgyban. 1942. szeptember 4.

FÓRIS ÁKOS

országba”.²⁸ Ugyancsak felmerült az az igény is, hogy ezzel csökkentsek a Németországba irányuló mezőgazdasági szállításokat.²⁹ Lossonczy István közlélmzési államtitkár németországi látogatása során viszont arra hivatkozva kértek a németek további magyar mezőgazdasági szállításokat, hogy „a megszállt keleti vidékek mezőgazdasági megszervezése idő- és munkáshiány miatt, valamint gépek hiánya következtében csak a jövő évben [1942] lehetséges”.³⁰ Végül a magyar fél csupán ipari nyersanyagok terén tudott kereskedelmi kapcsolatokat kialakítani a megszállt területekkel.

KÜLKERESKEDELEM A MEGSZÁLLT SZOVJET TERÜLETEKKEL – TRANSKARPATHIA KFT.

A katonai vezetéssel szemben nem ismert, hogy a magyar polgári vezetés vagy a magyar ipari tőke megfogalmazott volna a megszállt területekre vonatkozó gazdasági elképzeléseket a háború előtt vagy annak első heteiben. A feldolgozott források alapján, 1941 nyarán két módon jelentek meg a Szovjetunió elleni háború gazdasági vonatkozásai. Egyfelől – valószínűleg német mintára³¹ – a magyar minisztertanács 1941. július 1-jei ülésén döntött a rubel nyomott árfolyamáról,³² amivel megágyazhatott a későbbi befektetéseinek. Másfelől a Ganz illetékesei számára komoly problémát jelentett az, hogy a háborúba való belépéssel megszakadtak az 1939 és 1941 között kiépült szovjet–magyar gazdasági kapcsolatok.³³ A magyar külügyminisztérium anyagai alapján elsősorban

28 MNL OL K 69. 697. cs. 1942/8. t. Földművelésügyi Minisztérium VI.1. ügyosztály, Feljegyzés a magyar–német vegyes bizottsági tárgyalásokhoz. Elintézendő mezőgazdasági kérdések. 1942. július 10.

29 MNL OL K 63. 202. cs. 1942-22/1. t. 241/pol.-1942. Jelentés a német ellátási helyzetről 1942/1943 telén. 1942. november 26.

30 MNL OL K 83. 9. cs. 169/pol-1941. Jelentés Lossonczy István közlélmzési államtitkár berlini látogatásáról. 1941. december 12.

31 Nagy, 1961. 357. A rubel németek általi mesterséges leértékeléséről lásd: Götz Aly: *Hitler néppállama. Rablás, faji háború és nemzeti szocializmus*. Atlantisz Könyvkiadó, Bp., 2012. 215–220.

32 MNL OL K 27 1941. július 1-i minisztertanácsi jegyzőkönyv, 43–44.

33 Nagy, 1961. 303–304; Seres Attila: *Magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok 1920–1941*. MTA Történettudományi Intézet, Bp., 2010. 141–143.

a megszállt területek jövőjéről német igazgatása után tapogatództak ebben az időszakban,³⁴ viszont terveket még nem fogalmaztak meg.

Az önálló magyar katonai közigazgatás hiánya és a zsákmányjog nagymértvű korlátozása miatt a Magyarország számára fontos nyersanyagok beszerzése csak a német területen létrejött német monopolcégeken keresztül valósulhatott meg. A németek által elfoglalt területeken a német nagyvállalatok gazdasági terjeszkedése 1941 júniusa előtt is általános volt, viszont a megszállt szovjet területek gazdasági beintegrálása – még ha a korábbi megszállások tapasztalatait fel is használták – új gazdaságpolitikai lépésekre készítette a német döntéshozókat. A szovjetizált gazdaság körülményei között nem jöhetett létre kollaborálásra alkalmas helyi tőke, a német gyarmatosító elképzelések egyébként is kizárták a helyiekkel való nagyobb mértékű gazdasági együttműködést. Habár a német ipari csoportok és nagybankok lehetőséget láttak a gazdasági terjeszkedésben, azonban a Szovjetunió elleni háború elhúzódása, a harcok, valamint a visszavonuló szovjet csapatok pusztításai a helyi iparban és infrastruktúrában vonakodásra készítették a német magántőkét. A fentebbi tényezőket figyelembe véve a német telepítési programokat támogató magánvállalatok (*Einsatzfirmen*) mellett állami monopolvállalatokat (*Monopolgesellschaft*) állítottak fel a megszállt területek minél gyorsabb és átfogóbb kiaknázására.³⁵

Ezek a monopolvállalatok nem csupán a német ipar ellátását vállalták magukra, hanem külkereskedelmi kapcsolatokat is folytattak. Sajnos a megszállt szovjet területeken létrehozott cégek külkapcsolatai részleteiben máig feltáratlanok, de jelzésértékű, hogy a szövetséges és semleges országok vállalatai mellett a német megszállás alatt működő holland, francia, norvég³⁶ és dán vállalatok³⁷ is jelen voltak a térségben.

Erre a külföldi tőkebevonásra viszont csak úgy kerülhetett sor, hogy a német fél jelentősen korlátozta a külföldi cégek mozgásterét a megszállt területeken. Amellett, hogy szigorúan szabályozták, hogy a keleti terü-

34 Fóris Ákos: A megszállt szovjet területek kérdése a magyar polgári szerveknél. In: *Az első világháború irodalmi és történelmi aspektusai a kelet-európai régióban*. Szerk. Fodor József – Marosi Renáta – Miklós Dániel – Szabó Roland. Trefort-kert Alapítvány – Eötvös Loránd Tudományegyetem Doktorandusz Önkormányzat, Bp., 2017. 65–66.

35 Harald Wixforth: *Handlungsspielräume in der Befehlswirtschaft – Die Hüttenwerke in der Ukraine unter deutscher Besatzung*. = *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 60, 2019/2, 502–503.

36 Dietrich Eichholtz: *Geschichte der deutschen Kriegswirtschaft 1939–1945. Band 3. 1943–1945*. De Gruyter, München, 2003. 307–344.

37 Joachim Lund: *Building Hitler's Europe: Forced Labor in the Danish Construction Business during World War II*. = *Business History Review* 84, 2010/3, 493–496.

leteken a politikai és gazdasági irányítás csak Németország vezetésével valósulhat meg, valamint nem sérülhettek a német érdekek, kizárta annak lehetőségét, hogy külföldi vállalatok tulajdonra tegyenek szert ezeken a területeken, vagy korábbi tulajdonjog alapján nyújtsanak be igényeket.³⁸

A magyar polgári szervek részéről 1941 augusztusára tehető a megszállt német területeken lévő német gazdasági vállalatokkal való kapcsolatfelvétel igénye. Ebben a hónapban Krause Rolf, egykori rigai konzul majd moszkvai kereskedelmi attasé „a megszállt szovjetország területéről esetleg megszerezhető nyersanyagbeszerzés és árukompenzáció megszervezésével, illetőleg a lehetőségek tanulmányozásával bízott meg” a berlini nagykövetség részéről.³⁹ A diplomata jelentése nyomán arról számolt be Sztójay Döme a miniszterelnöknek, hogy „minden más államot megelőzve, biztosítottuk elvben helyünket a nyersanyagbeszerzés szempontjából s a legtöbb számottevő személyiség hozzájárult elvben a létrehozandó kompenzáció gondolatához”.⁴⁰

Valószínűleg a fentebbi külpolitikai tapogatódzások nyomán 1941 szeptemberében felvette a kapcsolatot a Magyar Általános Hitelbank „a megszállt területek pénzügyi beszerzéséért” felelős *Dresdner Bank*kal a megszállt szovjet területek gazdasági erőforrásainak kihasználása érdekében. Emiatt a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankkal javaslatot tettek arra a magyar ipari szereplők (alapvetően a Gyáriparosok Országos Szövetsége [GYOSZ]) irányába, hogy 250 000 pengő alaptőkével hozzanak létre egy külkereskedelmi vállalatot.⁴¹

1941. november 25-én a tervezethez képest alacsonyabb, 100 000 pengős törzstőkével⁴² alapították meg a Transkarpathia Nyersanyagforgalmi és Áruforgalmi Kft-t.⁴³ A cégalapításba két banknak sikerült bevonnia a legfontosabb ipari érdekvédelmi szervezetek – Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesülete, Magyar Textilgyárosok Egyesülete,

38 Rolf-Dieter Müller: *Hitlers Ostkrieg und die deutsche Siedlungspolitik. Die Zusammenarbeit von Wehrmacht, Wirtschaft und SS*. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 1991. 180–181.

39 MNL OL K 64. 95. cs. 24. t. 119/pol-1941. Krause Rolf jelentése a németek által megszállt terület gazdasági és politikai megszervezéséről. 1941. augusztus 22.

40 MNL OL K 64. 95. cs. 24. t. 124/pol-1941.

41 MNL OL Z 51. B VII. 332. t. Feljegyzés, I. tervezet, 1941. október 1.

42 1943-ban a törzstőkét 200 000 pengőre emelték. Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban BFL) VII. 2. e. 44962/1942. Társasági szerződés függeléke.

43 Tanulmányomban a vállalatot – a korabeli iratokat, valamint a meglévő szakirodalmat követve – a továbbiakban annak rövidített megnevezése alapján Transkarpathia Kft.-ként szerepeltetem.

Gyáriparosok Országos Szövetsége, Magyar Bőriparosok Országos Szövetsége – képviselőit.⁴⁴

Habár a Transkarpathia Kft. kifejezetten a magyar polgári kormányzat igényeinek kiszolgálására hozták létre, a német szervekkel való kapcsolattartásban közreműködő külügyminisztérium mellett több okból is elsősorban a Honvédelmi Minisztérium tartott fenn kapcsolatot a vállalattal. Egyfelől az eredeti tervek szerint a Honvédelmi Minisztériumnak kellett volna megszervezni Ukrajnában a németek által Magyarországnak szállítandó ócskavasak szállítását.⁴⁵ Másfelől a Honvédelmi Minisztérium „honvédelmi szempontból” értékelte a behozni kívánt nyersanyagokat.⁴⁶ A nyersanyag igények kapcsán elsősorban az ócskavas behozatal mennyiségére reflektált, mivel a magyar nehézipar neuralgikus pontjának számított az ócskavas mennyisége, ugyanis a felfokozott hadigazdaságnak valamint az elmaradó amerikai szállítások miatt⁴⁷ 1942-re elfogytak a korábban felhalmozott készletek. Ezeket a szállításokat a német fél jórészt csak az ukrán erőforrások kihasználásával tudta teljesíteni.⁴⁸

Harmadrészt a meghiúsult zsákmányolási lehetőségek kapcsán felmerült, hogy a Transkarpathia Kft-n keresztül érvényesítsék a gazdasági érdekeiket a magyar megszálló csapatok által megszállt területeken. A minisztérium 17/a osztálya – egy 1942 őszen végrehajtott tanulmányút tapasztalatai alapján – azt a javaslatot tette, hogy a hadsereg nyersanyagbeszerzéseit a Transkarpathia Kft. végezze. Ez a javaslat két szempontból érdekes kérdéseket vetett fel. Egyfelől ezt a nyersanyagbeszerzést nem a német gazdasági szerveken keresztül kívánták végrehajtani, hanem a megszállt területek fekete piacát igénybe véve. A minisztérium illetékesei abban láttak lehetőséget, hogy az áruhiány miatt magasabb áron értékesíthetők a csereárúként kivitt termékek, így összességében – a csereárúként kivitt termékek eredeti magyarországi árát figyelembe véve – az eredeti árak akár a 10-20 százalékaért is nyersanyaghoz juthatnak. Másfelől az ilyen ügyleteket megkötő személyek kettős alárendeltségbe kerültek volna, így a Transkarpathia Kft. munkatársai kereskedelmi és pénzügyi

44 MNL OL Z 57. 121. t. Társasági szerződés, 1941. november 25.; A cég bejegyzésére 1942. január 9-én került sor. Bálint, 2011. 319.

45 MNL OL K 69. 758. cs. I-K. dosszié. Transkarpathia jelentés, 1942. március 6.

46 MNL OL K 69. 758. cs. I-K. dosszié. HM 100.874/el.17/a-1942. Keleti területekkel lebonyolítandó áruforgalomról készült feljegyzéshez állásfoglalás a külügyminiszternek. 1942. február 24.

47 Berend – Ránki, 1958. 422.

48 Dombrády Lóránd: *A magyar gazdaság és a hadfelszerelés 1938–1944*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1981. 172.

szempontból a kereskedelmi vállalat, fegyelmi szempontból a Honvédség alá lettek volna rendelve.⁴⁹

Magyar részről a gazdasági együttműködésnek több formája is felmerült 1941 őszén. Ezeknek a gazdasági elképzeléseknek a közös jellemzője, hogy a korábbi magyar–német gazdasági egyezményekhez hasonlóan a megszállt szovjet területeken működő német monopolcégekkel klíring alapú elszámolásban gondolkodtak. A különböző háborús propagandát idéző konstrukciókon⁵⁰ túl a magyar tervezetek alapvetően azzal érveltek a magyar tőkebevonás mellett, hogy egyrészt a Szovjetunióval szomszédos Magyarország területén lehet a legrövidebb szállítással feldolgozni a megszállt területeken feltárt nyersanyagokat, másrészt a német ipart háborús leterheltsége miatt a német félnek mindenképpen szüksége lesz a külföldi tőkebevonásra a térségben. Amiképp ezt megfogalmazta a GYOSZ félhivatalos lapjaként szolgáló Honi Ipar:

„A Nyugat-Európával való közlekedésben *Magyarország* a most elfoglalt területek legközelebbi kultúrszomszédja, ebből tehát nyilvánvalóan következik, hogy a nyersanyagoknak készgyártmányokká történő feldolgozása a leggazdaságosabban, a leghelyesebben itt, *nálunk oldható meg*, ami annál is inkább szükséges, mert az amúgyis egyéb problémákkal túlterhelt német ipart *tehermentesítjük ezáltal a szó legjobb értelmébe vett tervgazdálkodás szellemében.*”⁵¹

Ilyen konstrukció lett volna az, hogy a magyar gyáripar vállalta volna a németek számára a megszállt területekről elszállított nyersanyagok feldolgozását, mely bérmunkáért cserébe a magyar fél az országba szállított nyersanyagok bizonyos hányadára tartott volna igényt.⁵² Ez a cserelehetőség a német–magyar tárgyalási anyagokban végül nem jelent meg, viszont az arra vonatkozó német tapogatódzások igen, hogy magyar munkaerőt alkalmazzanak a megszállt területeken. A Vezérkari Főnökség 1. osztályának jelentése szerint 1941 őszén a németek elkezdtek munkásokat toborozni az Első Dunagőzhajózási Társaság hajógyárában a nyikolajevi hajógyárakba.⁵³ Az erre való német törekvést Sztójay Döme Berlinben is érzékelte, s véleménye szerint a német fél a nyersanyagokért cserébe

49 MNL OL Z 36. – D – Rev/1515. t. Bizalmas jelentés, 1942. november.

50 „[...] a magyar tőke [...] igyekszik biztosítani magának azt a helyzeti és időbeli elsőséget, amelyet a vér jogán szerzett hűsége és az évszázados sorsközösség elvileg máris biztosított számára.” [Sz. n.]: A magyar mezőgazdasági ipar kilátásai. = *Honi Ipar* 2, (1941. szeptember 15.) 16. sz. 1.

51 Uo. (Kiemelés az eredeti szövegben.)

52 MNL OL Z 58. 1418. t. Feljegyzés, 1941. október 1.

53 HL I. 89. VKF NHJ 974. 1941. november 13.

kérné a munkaerőt. Mivel a Németországba küldött magyar munkások helyzetét is rossznak találta, így nem javasolta magyar munkásoknak a megszállt területekre való kiküldését, legfeljebb nemzetiségiekét.⁵⁴ 1942 januárjában a Honvédelmi Minisztérium elsősorban katonai alakulatok révén ajánlott fel „szakmunkaerőt” a németek számára.⁵⁵ Sajnos az 1942. januári Heszlényi-féle gazdasági tárgyalások részleteiben máig feldolgozatlanok, így nem megállapítható, hogy „szakmunkaerő” alatt alapvetően a magyar katonai vezetés egyes tagjai által – a kormányzat megkérdezése nélkül – 1941 végén felajánlott technikai – elsősorban vasútépítő – alakulatokról⁵⁶ és munkaszolgálatosok kirendeléséről volt-e szó, vagy konkrét tervek is voltak „magyar magánvállalkozók közreműködésére”. Mindenesetre jelentek meg az 1942-es esztendőben is erre vonatkozó igények a Honvédelmi Minisztérium,⁵⁷ valamint egyes magyar vállalkozók részéről.⁵⁸

Végül az 1941. októberi tervezet másik konstrukciója valósult meg, aminek keretében Magyarország a megszállt területekre, valamint Németországba készárut szállított, aminek fejében nyersanyagokat kapott a megszállt területekről. Kereskedelmi kapcsolatokat – a Német Külügyi Hivatal (*Auswärtiges Amt*), a Birodalmi Gazdasági Minisztérium (*Reichswirtschaftsministerium*), Megszállt Keleti Területek Birodalmi Minisztériuma (*Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete*) közvetítésével – a német polgári igazgatás alá vont területekkel, azaz a *Reichskommissariat Ostland*dal és *Reichskommissariat Ukraine*-val alakították ki.⁵⁹ A cseráruk mennyiségét államközi szerződésekben állapították meg, az első ilyenre 1942 januárjában került sor.⁶⁰

54 Bálint, 2011. 314

55 Wilhelmstrasse, 1968. 644

56 MNL OL K 63 473. cs. 75/a t. Szent-Iványi Domokos: Csonka-Magyarország külpolitikája 1919. júniustól 1944. március 19-ig. 697–698.

57 MNL OL Z 36. – D – Rev/1515. t. Bizalmas jelentés, 1942. november.

58 Lásd például MNL OL Z 36. – D – Rev/1515. t. Feljegyzés bércséplés és szántás Ukrajnában tárgyában. 1942. augusztus 10.

59 Habár a román közigazgatás alá vont Transznisztriai Kormányzósággal való kereskedelmi kapcsolatok kiépítése sikertelen volt. MNL OL Z 36. – D – Rev/1515. t. Levél a Pesti Magyar Kereskedelmi Banknak, 1942. szeptember 2.

60 Bundesarchiv Berlin R 6/408. Bl. 20–21. Aufzeichnung über die vom 1. bis 4. Februar 1942 in Budapest stattgehabten Besprechungen bezüglich des Warenaustausches zwischen dem Königreich Ungarn und den vom deutschen Reich besetzten Ostgebieten, gemäß dem zwischenstaatlichen Protokoll vom 16. Januar 1942.

Habár a megszállt keleti területekről szállítandó nyersanyagok összetétele és mennyisége az 1942-es és 1943-as tárgyalások során folyamatosan változtak, a leszállított nyersanyagok 90 százalékát az Ukrajnából származó ócskavas, valamint az *Ost-Faser-Gesellschaft* közvetítésével a Reichskommisariat Ostland területéről származó len, illetve lenkóc alkotta.⁶¹ Ezenkívül jelentős mennyiségű ukrainai dohányimportra vonatkozólag jelentek meg tervek. Már 1942 szeptemberében 2000 tonna „Mahorka” leszállításával számoltak,⁶² ami az Ukrajnából a semleges, szövetséges és megszállt államokba történő export mintegy 20 százalékát jelentette volna.⁶³ Habár az 1943-as módosított kompenzációs keretben már 2 millió *Reichsmark* (RM) értékű dohányimport szerepelt,⁶⁴ viszont az 1944-es – utolsó – zárszámadás alapján nem történt meg ennek leszállítása.⁶⁵

A fentebbi nyersanyagok közül is kiemelt jelentősége volt a vasipari nyersanyagnak, azaz ócskvasnak. A Transkarpathia Kft. 1943. áprilisi mérlege szerint a 36 ezer tonna ócskvas értéke (1,7 millió RM) a magyar vállalat német részről való lekötésének (4,2 millió RM) megközelítőleg 40 százalékát tette ki, viszont a leszállított áruk több mint 70 százalékát tette ki (1,57 millió RM a 2,2 millió RM-ból).⁶⁶ 1944. februári mérlege alapján az összesen leszállított 58 ezer tonna ócskvas értéke a Magyarországra szállított nyersanyagok és termékek értékének több mint 64 százalékát, 4,1 millió pengőt tett ki.⁶⁷ 1942–43 folyamán az összes importált ócskvas mintegy 28 százaléka származott a megszállt keleti

61 PAAA R 27296. Anlage, Kompensationsrahmen für 1943 mit der Transkarpathia G.m.b.H., Budapest.

62 MNL OL K 69. 759. cs. I/2. Magyar Nemzeti Bank Bo. 2100/1942.V./Bo.Közp. Kompenzációs engedély. 1942. szeptember 12.

63 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України F. 3676. Оп. 4. szpr. 40. p. 84. Der Reichswirtschaftsminister VI/14573/42. Abschrift über Tabaklieferungen aus der Ukraine. 1942. december 1.

64 MNL OL K 69. 759. cs. I/3. Die Kompensationsgeschäfte mit den besetzten Ostgebieten. 1943. augusztus 10.

65 Az 1943-as tárgyalások során a német fél felvetette annak lehetőségét, hogy a megszállt ukrán területekről származó dohányval való kereskedelem a Transkarpathia kompenzációs keretén túl történjék meg. Uo.

66 MNL OL Z 58. 269. cs. 1418. t. - Összefoglaló kimutatás kompenzációs keretünk állásáról, 1943. IV. 30.

67 MNL OL K 69. 759. cs. I/3. t. Jelentés és zárszámadás a Transkarpathia Kft. második üzleti évről. 1944. február.

területekről.⁶⁸ A kereskedelmi ügyleteket a két fél két meghatalmazott cégen keresztül bonyolította le. Német részről a *Deutsche Schrottvereinigung GmbH* bonyolította a szállításokat, az átvevő pedig eredetileg az Állami Hadianyaggyár lett volna, ám ezt a feladatot átadta a Weiss Manfréd Művek számára.⁶⁹

A fémhulladék kiemelt jelentőségére és mennyiségre tekintettel a magyar fél ezek hasznosításával kapcsolatban fogalmazta meg a legjelentősebb terveket. 1942-ben az Országgyűlés Negyvenkettes Országos Bizottságának ülésén Varga József kereskedelmi és iparügyi miniszter részéről merült fel annak lehetősége, hogy „majdan Krivoj-Rogban nagymennyiségű érc fog felszabadulni, és ha az vízi úton Németország felé gravitál, akkor egy ilyen közbeeső állomásnak – valahol itt Pozsony és Budapest között, illetőleg egy ilyen nagyolvasztónak jogosultsága az érc szempontjából megvan”.⁷⁰ Ezt követően a legjelentősebb magyar gazdasági törekvés a krivoj rogi vasérc megszerzésére, és Magyarországon való feldolgozására vonatkozott.

Ennek érdekében egy tanulmányutat is szerveztek az ukrajnai ipari lehetőségek felmérése érdekében. 1943 februárjában Krause Rolf a német külügyminisztérium illetékeseivel egyeztetett egy magyar küldöttségnek az Ukrajnába küldéséről.⁷¹ Az 1943. május közepére tervezett út végül júniusban valósult meg, amin a legfontosabb magyar vállalatok mellett a Külügyminisztérium és az Iparügyi Minisztérium egy-egy tanácsosa is részt vett.⁷²

Habár a második üzleti év zárszámadása elsősorban a megváltozott hadihelyzettel indokolta a nagyolvasztó tervének elvetését,⁷³ az 1943-as ukrajnai tanulmányút által feltárt gazdasági lehetőségeket nem értékelte pozitívnak a hazai ipari nagytőke. A Weiss Manfréd Művek, a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű és a MÁVAG 1943 júliusában közös ülésen vitatta meg a krivoj rogi vasérctermelés lehetőségeit. Habár

68 Berend T. Iván és Ránki György az 1942-es importot 73 209 tonnára, az 1943-as importot 133 206 tonnára teszi. Berend – Ránki, 1958. 422.

69 Az ócskavas szállításokra vonatkozó iratanyagot lásd: MNL OL Z 406. 482. cs. 9618/a t.; 483. cs. 9618/b t.

70 MNL OL K 513 4441. dob. 414–415. A Negyvenkettes Országos Bizottság ülése. 1942. október 19.

71 PAAA R 27296. Der Reichsminister für die besetzten Ostgebiete. Nr. III. Wi. Verk. 192/43. Vermerk über die Reise ungarischer Vertreter in die Ukraine. 1943. február 11.

72 Az útról történt beszámolót idézi: Bálint, 2011. 339–390.

73 MNL OL Z 207. B-I-60. Jelentés és zárszámadás a második üzleti évről. 1944. február.

kifejezték hajlandóságukat a megszállt területekről származó vasérc hasznosítására, fontos ellenvetéseket is tettek ez ellen. Legfőbb érvként a Negyvenkettes Országos Bizottságban felhozott nagyolvasztó kérdését vetették el, amelynek megépültéig nem lenne lehetséges a keleti nyersanyagok feldolgozása. Másrészt a Krivoj Rogban lévő vasérc ugyan magasabb vasérc tartalmú, viszont porossága a vaselválasztók menetét lassítaná. Harmadrészt a kitermelés biztosítása csak magyar mérnökök és szakemberek bevonásával történhetne, aminek biztosítását nem látták lehetségesnek, ugyanis az országon belül is szakemberhiánnyal küzdöttek. Ehhez kapcsolódóan a hazai, rosszabb minőségű vasércet kitermelő bányászat leépítése súlyos szociális feszültségek forrása lehetne. Ugyancsak érvként szolgált a terv ellen a német fél által adott információk hiánya, így sem a vasérc, sem a koksza ára nem volt lefektetve, azt is sérelmezték a magyar gyáriparosok, hogy egy jövőbeni reprivatizálás esetén nincs biztosítva a magyar tulajdonjog megszerzése.⁷⁴

Ez a kérdés felmerült a 25. magyar–német vegyes bizottsági ülésen. Itt 150 ezer tonna vasérc leszállításáról állapodtak meg, viszont ennek feltétele azt lett volna, hogy legalább 50-60 magyar szakmunkás menjen Krivoj Rogba. Ugyancsak felmerült a szállítás kérdése is, s ebben a vasutat preferálták a vízi szállítással⁷⁵ szemben. Ebben valószínűleg közrejátszott az, hogy amint a magyar–német bizottság ülése is megjegyezte, az akkori kapacitások a fekete-tengeri magyar szállításokra elégtelenek voltak, ezért Magyarország két tengerjáróhajót is átadott Németországnak.⁷⁶

Kevesebb információk van arra vonatkozólag, hogy milyen igények mentén alakították ki az exportálandó termékek körét. 1941 szeptemberében a Honi Ipar „a magyar mezőgazdasági ipar soha nem tapasztalt óriási fejlődését” várta a megszállt ukrán területek gazdasági kihasználásától.⁷⁷ Az év végén meg is kezdődtek a tárgyalások a legjelentősebb magyarországi gyáripari vállalatok részéről – Weiss Manfréd Művek, MÁVAG, Hofherr-Schranz-Clayton-Shuttleworth Magyar Gépgyári

74 MNL OL K 402 33 k/5/3 t. WM, MÁVAG, Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű megbeszélése a krivoj rogi vasérc termelés lehetőségéről 1943 (31930 mikrofilm doboz).

75 A Weiss Manfréd Műveknek vízen szállított vasércrakományairól lásd: MNL OL Z 406 517. cs. 10541. t.

76 MNL OL K 69. 697. cs. 25. bizalmas jegyzőkönyv a magyar és német kormánybizottság 1943. július 13-tól augusztus 7-ig tartott üléséről; Bálint, 2011. 390–393.

77 [Sz. n.]: A magyar mezőgazdasági ipar kilátásai. = *Honi Ipar* 2, (1941. szeptember 15.) 16. sz. 1; Hasonló következtetésre jut: [Sz. n.]: Ukrajna és a magyar ipar. = *Honi Ipar* 3, (1942. február 15.) 4. sz. 13–14; [Sz. n.]: A közellátási miniszter beszédének ipari tanulságai. = *Honi Ipar* 3, (1942. november 15.) 20. sz. 9.

Művek Rt., Kühne Mezőgazdasági Gépgyár, Vadásztölténygyár – a megszállt területekre vonatkozó exportról. Habár német részről is lett volna igény a mezőgazdasági gépek szállítására, elsősorban nyersanyaghiányra, valamint a lekötött gyártási kapacitásokra hivatkozva, a magyar fél a kiszállítandó gépek mennyiségét csökkentette, teljesítésüket későbbre (1942 ősze, 1943) ütemezte, illetve a német nyersanyagszállításoktól tette függővé.⁷⁸ Végül ezekre a szállításokra nem került sor, hanem helyette elsősorban vasáruval elégitették ki a németek irányába tett szállításokat.⁷⁹ Nagy András elsősorban mint „nagyreszt értéktelen vagy eladhatatlan készárúkként” utal ezekre a termékekre.⁸⁰ A Transkarpathia Kft. 1944-es zárszámadása alapján viszont nem ezek a szempontok voltak elsősorban döntőek, hanem az, hogy az exportált áruk nyersanyagigénye ne haladja meg az ócskavas importot. Ezt sikerült kivitelezni, mivel a kivitt 1 millió tonnányi vasáru nyersanyag szükséglete messze alacsonyabb volt az importált mennyiségnél.⁸¹

A Transkarpathia Kft. mérlege változóan alakult 1942 és 1944 között. A vállalati iratanyag alapján megállapítható, hogy mindkét fél abban volt érdekelt, hogy a másik fél előzetes teljesítését („*Vorleistung*”) kikényszerítse. A németek elsősorban az ócskavas szállítmányok visszatartásával akarták kivinni a magyar teljesítést, míg a magyar nehézipari vállalatok pedig arra hivatkoztak, hogy a keleti szállítmányok beérkezése nélkül nem tudnák teljesíteni a szállításokat. 1942-ben a Transkarpathia Kft. kereskedelmi aktívumot mutatott, ugyanis a német részről lekötött kontingensek szállításával késlekedtek. Így, miközben egyaránt 4,2–4,2 millió birodalmi márka értékben voltak lekötve szállítások, 1942. december 31-ig a magyar fél 1,6 millió birodalmi márka értékű leszállításával szemben a német fél alig több, mint félmillió márkányi árut szállított Magyarországra.⁸² 1943 közepére sikerült a szállítások értékét közel azonos szintre hozni (mindkét részről mintegy 3,6–3,6 millió birodalmi márka értékű szállítással),⁸³ 1944-re viszont már közel 1 millió pengővel

78 Erre vonatkozóan lásd: MNL OL Z 450. 130. dob. 886. t.

79 Ennek részleteiről lásd: MNL OL K 69. 759. cs. I/2. Magyar Nemzeti Bank Bo. 2100/1942.V./Bo.Közp. Kompenzációs lista. 1942. szeptember 12.

80 Nagy, 1961. 361.

81 MNL OL K 69. 759. cs. I/3. t. Jelentés és zárszámadás a Transkarpathia Kft. második üzleti évről. 1944. február.

82 MNL OL Z 58 269. cs. 1418. t. Összefoglaló kimutatás kompenzációs keretünk állásáról 1942. év december 31-én.

83 MNL OL K 69 759. cs. I/3. Összefoglaló tabella 1942. és 1943. évi kompenzációs kereteinkről

FÓRIS ÁKOS

haladta meg a német szállítások értéke a Magyarországról kivitt termékek árát.⁸⁴

Import			
Áru	Mennyiség	Érték ⁸⁵	
		RM	Pengő
Ócskavas	58.333.612 kg	2.947.475,80	4.935.769,28.
Len és lenkóc	1.105.226 kg	1.227.571,13	2.055.659,92
2 kotrógép (bagger)	143.610 kg	251.720	421.524,02
Cigarettapapír	63.800 bobina	158.123,63	264.789,88
Gumitömítőgyűrűk	32.700 db	10.302,74	17.252,72
Összesen:		4.595.193,30	7.694.995,82
Export			
Áru	Mennyiség	Érték	
		RM	Pengő
Kisebb vasárúk	667.000 kg	1.965.048,05	3.226.549,94
Nyersmorphin	1.100 kg	922.137,38	1.514.121,91
Falapátok és gereblyék	201.770 kg	467.526,79	767.664,96
Olajszívócsövek (tubing)	427.000 kg	310.505,49	509.840,70
Borok, szeszes italok	27.076 l	200.687,01	329.522,04
Villamos szerelési anyagok	6.408 kg	141.124,21	231.721,72
Irodai felszerelési cikkek	16.000 kg	117.472,71	192.886,67
Összesen		4.124.501,64	6.772.307,94

A Transkarpathia Kft. által lebonyolított árucserék 1942–1943 folyamán⁸⁶

A meglévő iratanyag alapján rendkívül hiányosan rekonstruálható a vállalat utolsó üzleti éve. Habár 1943 augusztusában az 1942–43 folyamán megvalósított szállítások közel 2 és félszerelésére, 11,2–11,2

84 MNL OL K 69 759. cs. I/3. Jelentés és zárszámadás a Transkarpathia Kft. második üzleti évről. 1944. február.; Hasonlóan értékeli a vállalat működését Nagy András is. Nagy, 1961. 358, 361.

85 A kötött devizagazdálkodás miatt az alábbi átszámítási kulcsot alkalmazták: $P. 136.7 + 22.5\% = RM 100$. A világháború alatti devizagazdálkodásról lásd: Pogány Ágnes: Magyarország deviza- és árfolyampolitikája a német „Új Gazdasági Rend”-ben. = *Századok* 138, 2004/6, 1320–1323.

86 MNL OL K 69. 759. cs. I/3. Jelentés és zárszámadás a Transkarpathia Kft. második üzleti évről. 1944. február.

MAGYAR GAZDASÁGI TÖREKVÉSEK A SZOVJET TERÜLETEKEN

millióra vonatkozó árucsereregyményt kötöttek meg,⁸⁷ ezek a tervek már nem valósultak meg. 1944 tavaszáig érkeztek a Dunán keresztül ócskavas szállítmányok a Weiss Manfréd Művek számára.⁸⁸ A szovjet területek elvesztésével a Transkarpathia Kft. – korábbi üzleti partnereivel fenntartott üzleti kapcsolatai alapján – más területeken megtermelt nyersanyagok alapján kezdett üzleteket kötni. Így a társaság 1944 tavaszán már Németországból és Észak-Olaszországból szállítandó textíliák importjáról egyeztetett.⁸⁹ Az új kereskedelmi partnerek ellenére a vállalat ősre beszüntette tevékenységét. Arra hivatkozva, hogy „a mai viszonyok a társasági szerződésben meghatározott célok elérését nem teszik lehetővé”, 1944. szeptember 29-én kezdeményezték a vállalat felszámolását.⁹⁰

ÖSSZEGZÉS

Összegezve megállapítható, hogy a megszállt szovjet területekkel mint kiaknázandó gazdasági térséggel is számolt mind a magyar katonai, mind a polgári vezetés. A magyar fél a megszállt keleti területek adta gazdasági lehetőségek kihasználását eredetileg közvetlenül kívánta elérni, viszont a háború első hónapjai során bebizonyosodott, hogy a német fél nem ad át gazdasági pozíciókat a megszállt területeken. 1942-től kezdődően a Transkarpathia Kft-n keresztül folyt a megszállt szovjet területek gazdasági javainak megszerzése, mely elsősorban ócskavas beszerzésére korlátozódott.

További kutatások szükségesek annak megállapítására, hogy a német kormányzati szerveknek, valamint gazdasági szerveknek milyen elvárásai voltak a magyar kereskedelemmel kapcsolatban. A Német Külügyi Hivatal (Auswärtiges Amt), a Birodalmi Gazdasági Minisztérium (Reichswirtschaftsministerium), Megszállt Keleti Területek Birodalmi Minisztériuma (Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete) és a Wehrmacht gazdasági szerveinek – elsősorban a Wirtschaftsorganisation Ost – iratanyaga nem csupán a megszállt keleti területekre vonatkozó német–magyar gazdasági tárgyalásokra, hanem a keleti megszálló politikára is fontos adalékokat tartalmazhat.

87 MNL OL K 69. 759. cs. I/3. Die Kompensationsgeschäfte mit den besetzten Ostgebieten. 1943. augusztus 10.

88 MNL OL Z 406 517. cs. 10541. t. Gemeinschaftsverkehr Donau-Dnjepr.

89 MNL OL Z 40. 138. cs. 2378. t. Feljegyzés. 1944. március 6.

90 BFL VII. 2. e. 44962/1942. Taggyűlési határozat, 1944. szeptember [29.].

Debreczeni Márk**Elhalasztott, elmaradt és csonka olimpiák története**

BEVEZETÉS

A történelmi tapasztalat azt mutatja, hogy a politika soha nem volt elválasztható a versenysporttól. Az olimpiai játékok 124 éves történetét áttekintve találunk elmaradt (törölt) és bojkottált, illetve bojtányoktól és tragédiáktól sem mentes világeseményeket. A kaotikus és viharos 20. és 21. századokban különösen felértékelődött a sport történelmi szerepe, amely a katalizátor szerepet próbálta magára vállalni, „átlépve a határokat és megkísérelni összefogni a nemzetek közösségét.”¹ Ez sajnos nem mindig sikerült, hiszen a két világháború, a szuezi válság, az apartheid rendszer körüli polgárjogi mozgalmak és a hidegháborús szuperhatalmi szembenállás 1980-as és 1984-es kicsúcsosodásai a sport mint összetartó erő számára is túl nagy falatnak bizonyultak. A 21. század legnagyobb világválságának következtében pedig – politikai nyomásra is – az Olimpiai Mozgalom történetét tekintve példátlan, de szükséges döntés született. 2020. március 22-én kedden a Nemzetközi Olimpiai Bizottság (NOB) bejelentését követően biztossá vált, hogy a XXXII. Nyári Olimpiai Játékokat egy évvel elhalasztják. Tokió és az egész világ számára a döntés történelmi jelentőségű volt, hiszen az újkori olimpiai játékok 1896-os életre hívását követő évtizedekben soha nem volt szükség a játékok elhalasztására. Pierre de Coubertin báró, az újkori olimpiai játékok atyja azt vallotta: „egy olimpiát lehet meg nem tartani, de nem lehet elhalasztani.”² A COVID19 járvány globális történelmi jelentősége az egészségügyi, valamint a gazdasági és társadalmi vetületein túl a sportra is keményen rányomja a bélyegét. Érdekesség, hogy Tokió kapcsán ez már a második olimpia 1940 után, amely a rendező országtól függetlenül a törlés vagy a halasztás sorsára jut, így ezen a téren listavezetőnek számít.

Az első modernkori olimpia, az 1896-ban Athénban megrendezett nyári olimpiai játékok óta idáig három alkalommal kellett törölni a világ legjelentősebb nemzetközi sporteseményét: 1916-ban az első világháború, valamint 1940-ben és 1944-ben a második világháború miatt. Bár az

1 Szakmárny Péter: A sport szerepe a nemzetközi kapcsolatok, konfliktusok, valamint a terrorizmus színpadán. *Magyar Sporttudományi Szemle* 5, 2004/2–3, 62–65.

2 Jegyzőkönyv, *International Olympic Committee Congress in London, 1945. augusztus 21-24.* Az idézet a 2. oldalon. IOC Archives (Nemzetközi Olimpiai Bizottság Levéltára, Lausanne) JO-1945COMM-815, 2.

ELHALASZTOTT, ELMARADT ÉS CSONKA OLIMPIÁK TÖRTÉNETE

olimpiai játékok megrendezését a második világháború után a két hidegháborús szuperhatalom, az Egyesült Államok és a Szovjetunió politikai bojkottja és két terrortámadás is veszélyeztette, a második világháború befejezését követően egészen a COVID-19 járványig olimpiát még sohasem töröltek vagy halasztottak el. A világjárvánnyá terebélyesedő koronavírus miatt azonban az idei tokiói nyári olimpiát egy évvel később rendezik majd meg, ugyanúgy a japán fővárosban. De korábban többször is előfordult, hogy nem az eredetileg kijelölt város rendezte meg az adott tornát különböző okok miatt. Ilyen volt az 1904-es olimpia, amikor úgy határoztak, hogy a városképileg akkor még iparvárosra emlékeztető Chicago helyett a világkiállítást tartó St. Louisban legyen az olimpia is. Négy évvel később Róma helyett London lett a szervező, ugyanis a Vezűv kitörése miatt a játékokra szánt költségvetést az újjáépítésre szánta az olasz kormány. Figyelembe véve, mennyire gyerekcipőben járt akkor tájt az olimpiai mozgalom, igazi bravúrnak számított, hogy alig egy év alatt sikerült ezt a folyamatot lemenedzselni. 1907 júliusában született meg a megállapodás, 1908 áprilisában pedig már megtartották a londoni nyitőünnepséget.³ A második világháború is alaposan felborította a szervezést, hiszen sem 1940-ben Helsinkiben, sem 1944-ben Londonban nem rendeztek olimpiát, így az újkori játékok XII. és a XIII. kiadása is elmaradt. Ha megnézzük az olimpiák sorszámozását, feltűnő, hogy az elmaradt játékok „érvényesek” maradtak, ami a számozást illeti. Tehát az 1948-ban megrendezett játékok nem az 1936-os, addig utoljára megtartott berlini olimpia XII. sorszámát kapták, hanem az 1944-est követő XIV-est. Az újkori olimpiák történetében a tervek szerint először rendeznek nyári vagy téli olimpiát páratlan évben, és először fordult elő az, hogy nem tartották be a négyéves ciklust a játékok rendezését tekintve.

ELTILTOTT NÉMETEK: VILÁGHÁBORÚK, VESZTESEK ÉS OLIMPIÁK

1912. július 4-én, Stockholmban döntöttek a NOB képviselői arról, hogy ki lesz a VI. nyári játékok házigazdája. Az akkor angol befolyás alatt álló Alexandriával szemben Berlin tűnt a legoptimálisabb választásnak. Az újkori játékok alapító atyja, Pierre de Coubertin táviratban értesítette II. Vilmos német császárt.⁴ A németek hamar nekiálltak az előkészületeknek: Grünewaldban, Berlin nyugati városrészében, harmincezer fős stadiont építettek; az olimpiatörténész Volker Kluge szavai szerint: „a

3 IOC Archives, JO-1907COMM-111033, 2–8.

4 IOC Archives, JO-1912AFFIC-230444, 1.

német sportszellemiség központját”⁵, melyet 1913. június 8-án, II. Vilmos császár ezüst-jubileumának alkalmából, ünnepélyes keretek között adtak át. Egy évvel az 1914-re tervezett olimpia előtt minden készen állt. A játékok programját három különálló versenyidőszakra osztották: május végén tartották volna meg a „Játékok Hetét”, amit júliusban a „Stadion Hete”, majd a nyár végén a „Vitorlázás és Evezősportok Hete” követett volna. Az előkészületeket a Ferenc Ferdinánd ellen elkövetett szarajevói merénylet és az első világháború kitörése szakította meg 1914 nyarán, így a kialakult helyzet miatt nem tarthatták meg a berlini játékokat. Ha a berlini játékokat megrendezték volna, minden bizonnyal ez lett volna az az olimpia, aminek szervezése és körítése már nagyon hasonlít az elmúlt pár évtizedben látott olimpiai forgatókönyvhöz. Az 1904-es játékokig ugyanis elég nagy fejetlenség uralkodott a szervezést illetően. Az 1896-os játékokról például még a helyi lakosság nagy része sem értesült megfelelően. Az eredmények több napos késéssel kerültek az újságokba, a győzteseket nem ünnepelték meg formálisan, egészen az 1904-es olimpiáig. Coubertin azonban még ezt is kevésnek érezte, hiányolta az ókori játékok ünnepélyességét. A nyitó ceremónia és az eskütétel jól érzékelteti a modern játékok vallási dimenzióját is: a zászlóra tett eskü kimondottan az ókori görög játékok istenek előtti tisztelgésének helyére lépett.⁶ Kissé ironikus, hogy a ma már világszerte jól ismert olimpiai szimbólumot, az öt kontinens összetartozását jelképező ötkarikát az 1914-re tervezett olimpia előtt egy évvel tervezte meg és tette hivatalos jelképpé.⁷ A háború alatt Coubertin átköltöztette a NOB központját Párizsból a svájci Lausanne-ba, ahol a mai napig található a NOB székhelye. Érdekesség, hogy ezekben a vészterhes időkben is fenntartotta a játékok rendjét – ezért számoljuk bele az olimpiák sorszámozásába az elmaradt játékokat is. Az 1916-os olimpiára az első világháború 1914-es kitörése és a fél világ hadba vonulása miatt nem volt olyan ország, amely sportolókat küldött volna Berlinbe, így az olimpiát végül nem rendezték meg. A grünewaldi sportkomplexumot végül elbontották, hogy az 1936-os berlini játékok létesítményeit felépítsék a helyén, amelyek a mai napig állnak. Húsz évvel az eltörölt 1916-os játékok után az olimpia végre megérkezett Berlinbe, bár ekkorra már a demokratikus Németországból nem sok minden ma-

5 Volker Kluge: *Olympia Stadion Berlin : Berlin's Olympic Stadium*. Berlin, 2009. 9.

6 Pierre de Coubertin: *Why I Revived the Olympic Games* (1908), In: International Olympic Committee 11th Olympic Congress in Baden-Baden 1981. (1982) Volume 2. IOC, Lausanne, 55-60.

7 Wolfgang Behringer: *A sport kultúrtörténete*. Bp., 2014. 514.

radt; a rendezők a fajelmélettől és az árjatudattól átítatott nácik voltak. Az amerikai zsidó és katolikus szervezetek egységfrontba tömörültek és megpróbálták rábírní az Egyesült Államok Olimpiai Bizottságát, hogy bojkottálják az 1936-os berlini játékokat, de a bizottság elnöke, a német szimpatizáns Avery Brundage, aki később a NOB elnöke is lett, elvetette a javaslatot. 1935 decemberében az USA Amateur Athletic Union nevű szervezete a részvétel mellett szavazott, ennek hatására pedig a távolmaradást fontolgató országok és szervezetek is követték az amerikai egyesület példáját. Az olimpia kezdete előtt alig egy hónappal megtartott ülésen Brundage és a NOB akkori elnöki, Henri de Baillet-Latour egyértelműen hangoztatták: nem áll módjukban sebet ejteni az olimpiai mozgalmon, és sikerült megállapodniuk a részvételben.⁸ Így hivatalosan is garantálva volt, hogy egy ország sem marad távol politikai okokra hivatkozva a berlini játékoktól.

A belgiumi Antwerpenben 1920-ban megrendezett olimpiai játékokon először fordult elő, hogy nemzeteket készakarva kizártak a játékokon való részvételből. A kizárt nációk pedig az első világháború kitöréséért bűnösnek kikiáltott németek mellett a többi vesztes ország volt: Ausztria, Magyarország, Bulgária és Törökország. A békediktátumokat övező elv („jaj a legyőzötteknek”) a sportot sem kímélte. Kisebb vita megy azon, hogy tényleges kizárásról beszélhetünk-e, hiszen a vesztes államok olimpiai meghívót sem kaptak, de a lényeg az, hogy politikai döntés miatt kellett távol maradniuk az 1920-as játékoktól. Coubertin – aki ekkor még a NOB főtitkára volt, egészen 1925-ig – eredetileg tervezte a vesztes országok meghívását is, de végül „erkölcsi összeférhetetlenségre” hivatkozva a vesztes országok meghívása nem történt meg a NOB részéről.⁹ Ráadásul az olimpiai tisztviselőket az sem zavarta, hogy a weimari Németországnak ekkor már egy demokratikusan megválasztott, haladó kormánya volt. Négy évvel később sikerült egy még inkább megbotránkoztató döntést hoznia a NOB-nak, amikor a német sportolókat a rákövetkező, 1924-es olimpiára sem hívták meg. Sokak szerint példátlan, nagyon megosztó döntés született, amely még sötétebb foltot hagyott az olimpiai mozgalom zászlóján, mint az 1920-as csonka olimpia.¹⁰ A döntés kapcsán még az akkori amerikai elnök, Calvin Coolidge is értetlenkedését fejezte ki a NOB-nak, de nem kérte a döntés felülvizsgálatát. A republikánus elnök hangsúlyozta: szerinte

8 IOC Archives, JO-1936COMM-2605666, 4–7.

9 IOC Archives, JO-1920COMM-87000, 1–10. és IOC Archives, JO-1920AFFIC-444120, 3–6.

10 Allen Guttmann: *The Olympics. A History of the Modern Games*. Urbana – Chicago, 2002². 66.

a vesztes államok már elnyerték büntetésüket a békerendezéskor, a sportolókat pedig nem kellene azzal büntetni, hogy megvonják tőlük a jogot egy újabb olimpiai szerepléstől.¹¹ Gustav Stresemann akkori német kancellár leginkább azt sérelmezte, hogy a német sportolók esetében gyakorlatilag egy komplett generációt fosztottak meg attól a lehetőségtől, hogy olimpián szerepelhessen. Öt oldalas levelében rávilágított arra, hogy az 1912-es és 1928-as olimpia között – amelyen a német sportolók a háború után először részt vettek – tizenhat év telik el. A NOB-tól mindössze egy rövid, formális választ kapott, amelyben sajnálatukat fejezték ki a döntést illetően, valamint az 1928-as játékok lehetőségével biztatták az immár másodjára is meghívó nélkül maradt országot.¹²

A második világhégés újra átrendezte a sportvilágot és a versenynaptár-tervezeteket is. 1940-ben a nyári, illetve téli olimpiát is Japánban rendezték volna, de az 1939-ben kitört háború miatt erre nem kerülhetett sor. A dolog érdekessége, hogy első ízben adhatott volna otthont keleti ország az olimpiai játékoknak, és mindjárt kettőnek. A rendezés joga azonban már akkor elúszott, amikor Japán 1937-ben megtámadta Kínát. A NOB – amerikai nyomásra – három hónappal később levélben értesítette a japán kormányzatot, hogy a terjeszkedő, agresszív külpolitikája nem fér össze az Olimpiai Mozgalom szellemiségével, ezért a rendezés jogát megvonja Tokiótól, és új pályázatot ír ki.¹³ A nyári játékokért jelentkezett Helsinki, a télit pedig a német Garmisch-Partenkirchen városa kapta meg, ahol 1936-ban a beszámolók szerint minden idők legszínvonalasabb téli olimpiáját rendezték meg. Az 1944-es nyári olimpiai játékokat a tervek szerint Londonban, míg a téli olimpiát Olaszországban, Cortina d’Ampezzóban rendezték volna, ám a világháború ekkor még javában tombolt Európában és a Csendes-óceánon is, így esély sem volt megtartani a Játékokat. Az 1948-as nyári viadalt London már megrendezhette, ám az első világháború utáni játékokhoz hasonlóan itt is voltak vesztesek, akiket erről az olimpiáról is diszkvalifikáltak. Németország és Japán meghívót sem kapott, a szovjetek személyében pedig szintén egy jelentős távolmaradó országról beszélhetünk, akik ekkor még kitartottak elszigeteltségük mellett. Hazánk az éremtáblázatot tekintve története egyik legjobb olimpiai szereplését könyvelhette el, tíz aranyérmet szerezve a negyedik helyen zártunk.¹⁴ Érdekesség, hogy az 1948-as olimpiára London mellett más

11 IOC Archives, JO-1923MAILS-13404, 1–2.

12 IOC Archives, JO-1923MAILS-13409, 1–6.

13 IOC Archives, JO-1937MAILS-61762, 1–3.

14 <https://web.archive.org/web/20141113124930/http://www.sportsreference.com/olympics/countries/HUN/summer/1948/> (a letöltés ideje: 2020. augusztus 11.)

városok is pályáztak, de a NOB végül a rendezési jogot szavazás nélkül a brit fővárosnak ítélte Baltimore, Lausanne, Philadelphia, Minneapolis és Los Angeles kárára. Az USA hidegháborús szuperhatalommá válása az akkori főtitkárban, a svéd Johannes Sigrid Edströmben valószínűleg nem válthatott ki túl nagy szimpátiát, az amerikai pályázatokkal érdemben nem is foglalkoztak.¹⁵

A BUDAPESTI OLIMPIA, AMELY ÁLOM MARADT CSUPÁN – 1920

Hazánk számára az első alkalom kis túlzással már 1896-ban eljöhett volna, az első olimpia megrendezésére. Coubertin báró ekkor felajánlotta a rendezés lehetőségét Magyarországnak, ám a később megjelent visszaemlékezésében azt írja, hogy igazából a görög rendezők sürgetésére és ösztönzésére tett így. Athén így nem mondott le a szándékáról, és az első újkori olimpiát végül a görög fővárosban rendezték meg. A következő lehetőség 1916-ban kínálkozott. *Az Ujság* 1911. február 8-i száma arról írt, hogy a Magyar Olimpiai Bizottság a tisztújítás után ketts feladat előtt áll. „Az egyik az 1912. évi stockholmi olimpiádon való részvételünk előkészítése és keresztülvitele; a másik — és ez a közelebbi feladat — az ez év május havában Budapesten megtartandó nemzetközi olimpiai kongresszusnak előkészítése. (...) Két főkérdés fog itt eldőlni, melyek mindegyike a legnagyobb ügyeimet érdemli. Először, hogy itt fog véglegesen megállapíttatni a stockholmi olimpiád végleges programja, vagyis hogy minő versenyszámok vétetnek fel az olimpiai játékok keretében: másodsor itt készíthetjük elő a talajt ahhoz, a mi mindnyájunk szíve vágyát, hazánknak és fővárosunknak óriási kulturális hasznát képeznék: hogy a hatodik olimpiád színhelyévé 1916-ra, annak idején Budapestet válasszák.”¹⁶ **Muzsa Gyula**, a Magyar Olimpiai Bizottság akkori elnöke hangsúlyozta, hogy a magyaroknak „nemcsak a stockholmi olimpiád érdekében kell a leglelkesebb munkát kifejtteniök, hanem elő kell készíteni a talajt arra is, hogy az 1916., vagy az 1920. évi olimpiai játékok színhelye Magyarország, illetőleg annak székhelye Budapest legyen.”¹⁷ Az 1916-os játékok rendezési jogát végül a Német Császárság és annak fővárosa, Berlin kapta meg. *Az Ujság* viszont 1912. július 6-án arról számolt be, hogy az 1920-as játékok Budapesten lesznek. „A nemzetközi olimpiai bizottság — mint Stockholmból jelentik — ma folytatta tárgyalásait, melyek során a következő olimpiádok helyét állapították

15 Guttman, 2002. 57.

16 *Az Ujság* 9. (1911. február 8.) 33. sz. 14.

17 *Az Ujság* 9. (1911. február 8.) 33. sz. 14.

meg. Az 1916. évi olimpiád, melyre már a németek régen igényt tartanak, Berlinben lesz, az ezt követő 1920. évi pedig Budapesten. A németek előterjesztését minden vita nélkül fogadta el a kongresszus, az 1920-ik évi olimpiád rendezésére azonban Magyarországon kívül Hollandia és Belgium is szeretett volna megbízást kapni. Muzsa Gyulának sikerült végül a kongresszus többségét a magyar álláspont számára megnyerni.”¹⁸ A döntés körüli bizonytalanságot érzékelteti egy későbbi, novemberi szám, melyben a következőket olvashatjuk: „A Nemzetközi Olimpiai Bizottság a stockholmi konferencián kimondotta, hogy Budapest székesfővárosnak már régebbi időkből datálódó és ez évben megújított meghívása folytán Budapest székesfővárost illeti meg az elsőségi jog a még jelentkezett más világvárosokkal szemben arra nézve, hogy az 1920-ban rendezendő hetedik olimpiász színhelye legyen.”¹⁹ A döntés 1914. június 20-án vált véglegessé, a már idézett lapban az alábbiakat olvashatjuk: „Parisból táviratozzak nekünk. A nemzetközi olimpiai bizottság mai ülésében újól foglalkozott a problémával: hol tartsák 1920-ban az olimpiászt. (...) E szerint Budapesten tartják a hetedik olimpiászt.”²⁰ A bejelentésnek országszerte nagy visszhangja lett. A megrendezést támogatta a Magyar Olimpiai Bizottság társelnöke gróf Andrássy Géza is, aki a NOB tagja volt, valamint tisztként szolgált az első világháborúban.

Az első világháború teljesen átírta a forгатókönyvet. 1914 és 1918 között a sport háttérbe szorult. Az 1916-ra tervezett berlini olimpia elmaradt, és ugyan a magyar sportvezetők próbáltak eredményesen sikorra szállni a magyar olimpia ügyéért, még a háború végét követően is, lassan egyértelművé vált, hogy Budapest sem tarthatja meg az 1920-as eseményt. A bizakodás pedig még az első viláégégés alatt is töretlen volt. A *Külügy-Hadügy* 1916. június 11-i számában már olvasható az országosan elterjedt nézet: „Az 1920. év tehát a mienk és e jogunkon alakilag nem változtat az, hogy 1916. évi olimpiászt a háború miatt nem lehetett rendezni. Kétségtelen azonban, hogy mégis csak úgy rendezhetjük meg, ha a németek, kiknek joga előttünk van, abba beleegyeznek.”²¹ Talán kis „szúrásként”, de azt is odatették, hogy a németek biztosan tisztában vannak azzal, hogy lehetetlen lesz számukra négy év múlva a világ minden nemzetét Berlinben egyesíteni. Mindenki egyetértett abban, hogy az olimpiarendezés óriási népszerűséget hozna az országnak, hiszen egy évig Budapest állna a világ érdeklődésének középpontjában. Akkor még

18 *Az Ujság* 10. (1912. július 6.) 159. sz. 16.

19 *Az Ujság* 10. (1912. november 10.) 267. sz. 13.

20 *Az Ujság* 12. (1914. június 23.) 145. sz. 12.

21 *Külügy-Hadügy* (1916. június 11.) 3. évf. 22. sz. 17.

távoli ábrándnak tűnt az olimpia, de foglalkozni kellett vele, hiszen a stadion felépítéséhez sok idő kellett, de a háborús helyzet miatt a hadikiadások prioritást élveztek. Nagy Béla, a Magyar Vívó Szövetség első elnöke is az olimpia mellett kardoskodott. A megrendezés illetékességéről írt levele a sportkörökben élénk visszhangra talált. Kiemelte, hogy a NOB kifejezetten Budapestnek ítélte az 1920-as terminust. Ő is kiállt amellett, hogy az antant nemzetek közül a sport szempontjából kevésbé fontos orosz és olasz nemzettel áll az ország háborúban, s ha Franciaországnak és Angliának választani kellene, akkor inkább Budapestre küldenék képviselőiket, mint Berlinbe.²²

Az orosz fronton zajlott a Bruszilov-offenzíva, amikor a hazai sportéletben egyre jobban az 1920-as olimpia megrendezési jogának kérdése került a középpontba. A *Külügy-Hadügy* 1916. június 25-i számában terjedelmes riportot közölt Muzsa Gyulával, hogy első kézből kapott információkkal tájékoztassa olvasóit.²³ A sportvezető kitért arra is, hogy a háborús évek alatt a nemzetközi sportélet megbénult, de a szervezeteket nem oszlatták fel és a NOB működése is folyamatos. Úgy vélte, ez garanciát jelent arra, hogy a háború után a nemzetek intenzíven érintkezzenek a testnevelő sport terén. Kiemelte, hogy szerinte a háború nem tarthat már sokáig, így arra is kell gondolni, hogy az elmaradt 1916-os berlini olimpiát esetleg 1918-ban rendezzék meg, mint közbenső olimpiát. Az alapján állította ezt, hogy a stadion készen van Berlinben, és a világverseny aránylag rövidebb előkészítési idő mellett sikeresen lebonyolítható. A budapesti olimpia kapcsán leírta, hogy a sporttársadalom rendelkezik olyan szervezőgárdával, amely képes egy világverseny sportszerű lebonyolítására. Sajnálattal kellett viszont megállapítania, hogy a háború sok jó sportolótól fosztotta meg az országot, és az összes részt vevő nemzetet.

1917 februárjában a NOB körlevelet küldött a nemzeti olimpiai bizottságoknak, amelyben kérte, hogy újítsák meg Coubertin lejáráó elnöki megbízatását. A körlevél tartalmazott egy fontos indítványt is, a következő szöveggel: „az 1916. év eltelt anélkül, hogy a VI. olimpiára sor került volna abban az országban, amely azt magára vállalta. A Nemzetközi Olimpiai Bizottság ezt a tényt tudomásul veszi, és emlékeztet arra, hogy egy olimpiát lehet meg nem tartani, de nem lehet elhalasztani. Ennek következtében a VI. olimpia nincs többé, és a már megállapított jelentke-

22 IOC Archives, JO-1917MAILS-41424, 1–3.

23 „Meggyőződésem szerint épp a sport, a testedző sport lesz az a terület, amelyen a háború megszűntével előreláthatóan leghamarabb és legsimábban indul majd meg a most egymással hadakozó nemzetek érintkezése, hamarább és simábban, mint pl. más, kulturális vagy gazdasági téren.” *Külügy-Hadügy* (1916. június 11.) 3. évf. 25. sz. 15.

zések a VII. és a VIII. olimpiára megtartják érvényüket.”²⁴ Az indítvány jogerőre emelkedett és be is tartották később, sorszám szempontjából az elmaradt olimpiák is beleszámítanak az újkori olimpiák történetébe.

Miután a háború befejeződött, a *Sporthirlap* 1918. november 18-i száma már úgy fogalmazott, hogy a legközelebbi olimpiát csakis a semleges országok valamelyikében szabad megrendezni. „Törjünk tehát lándzsát a legközelebbi olimpiáidnak semleges országban való megrendezése mellett, de azért ne hagyjuk elaludni saját igényeinket se az azt követő világversenyre. 1920-ban bennünket illetett jog és igazság szerint az olimpiász megrendezése. Mi az események után a józan ész által diktálva pillanatig sem vindikáljuk magunknak most is e jogot. Mi most visszalépünk, de fenntartjuk igényünket, s kérjük a legközelebb összeülő nemzetközi kongresszustól, hogy ítélje nekünk az 1924-es olimpiászt. Ha ezt megteszik – a reményünk lehet rá, hogy kérésünk elől nem fognák elzárkózni – úgy mi is ígéretet tehetünk, hogy a bizalmat minden tehetségünkkel meg fogjuk hálálni, s a rendelkezésre álló esztendőök során komoly munkával fogunk felkészülni a budapesti olimpiászra, hogy azt a testedző sport minél hatalmasabb, nagyszerűbb és fenségesebb ünnepévé avassuk.”²⁵ 1919-ben hivatalossá vált, hogy a budapesti olimpia álma füstbe ment, a játékokat nem Magyarországon rendezik meg. Kiderült, hogy a beugró a belgiumi Antwerpen városa lesz, amely Lyon városával szemben kapott bizalmat a rendezésre. A világháború vesztes nagyhatalmai pedig nem is vehettek részt az eseményen, így Ausztria, Bulgária, Magyarország, Németország és Törökország nemzeti olimpiai bizottságai nem kaptak meghívót az antwerpeni olimpiára. A NOB hivatalosan is megerősítette ezt 1919. április 17-én tartott ülésén.²⁶ Hazánkban így írtak a fájdalmas döntésről: „azt már eldöntötték, hogy az 1912 óta szünetelő olimpiász legközelebbi folytatását 1920-ban Antwerpenben rendezik meg. 1912-ben még úgy volt, hogy 1916-ban Berlinben, 1920-ban Budapesten tartja meg a világ a négyévenkénti sportesemény küzdelmeit. Azóta nagyot fordult a világ, még pedig ránk nézve szinte katasztrofálisan, s most az történik, hogy a gazdasági, politikai és egyéb bojkott mellett a sportbojkottot is kimondták ránk, úgy hogy az antwerpeni olimpiádon a ‘középponti hatalmak elnevezése’ alatt szereplő nemzetek nem vehetnek részt.”²⁷

24 IOC Archives, JO-1917MAILS-0787, 1–3.

25 *Sporthirlap* 7. (1918. november 18.) 46. sz. 7.

26 IOC Archives, JO-1919COMM-1454, 1–15.

27 *Világ* 10. (1919. október 11.) 105. sz. 8.

BOJKOTT AZ ÚJKORI OLIMPIÁKON

Az 1956-os melbourne-i olimpia volt az első, amikor egyes országok politikai okokra hivatkozva bojkottálták az eseményen való részvételt. Mozgalmas év volt, a távolmaradó országokat pedig két kiváltó ok szerint csoportosíthatjuk. Hollandia,²⁸ Spanyolország²⁹ és Svájc³⁰ a magyar forradalom szovjetek általi leverése miatt nem küldött sportolókat a november 22-én kezdődő világeseményre. Távolmaradási szándékukat már a megnyitóünnepség előtt valamennyien jelezték a NOB felé. Kambodzsa, Egyiptom, Irak és Libanon a szuezi válság kapcsán maradt távol, hivatalos indokként arra hivatkozva, hogy Izrael elfoglalta a Szezei-csatornát. Utóbbi két állam közösen írt levélben közölte ezt a NOB-bal.³¹

Az 1972-es müncheni olimpián történt terrortámadás után úgy tűnt először, hogy a montreali olimpia mindenféle nagyobb akadály nélkül fog lefolyni. Ez az év a NOB szervezete szempontjából is jelentős volt. A 73. ülészakon, 1972. augusztus 19-én fontos dolgokról határoztak. 20 év után távozott a főtitkári posztról Avery Brundage, akinek a helyét Lord Killanin ír sportvezető vette át, új mozgalmi kultúrát ígérve.³² Első kihívásként ott volt az 1972-től levegőben lógó afrikai bojkott. Egyes országok követelték, hogy vonják meg a részvétel jogát Dél-Afrikától, Rodéziától és Új-Zélandtól, a diszkriminatív apartheid rendszer miatt. Dél-Afrika 1964 óta el volt tiltva az olimpiai részvételtől, de az 1976-os olimpiára neveztek. A NOB beleegyezett az első két feltételbe, de elutasította Új-Zéland eltiltását 1976-ban, mert a bojkott Új-Zélandot csak egy új-zélandi rögbicsapat dél-afrikai turnéja miatt büntette volna. Új-Zéland a felszólítás ellenére nem lépett vissza, melyre reagálva Tanzánia vont vissza elsőként a sportolóit. A szervezett bojkottra a kongói sportvezető, Jean-Claude Ganga szólította fel a kontinens országait. Felhívása nyomán 23 ország maradt távol politikai okokra hivatkozva a nyári olimpiától. Afrikából csak Elefántcsontpart és Szenegál vett végig részt az eseményen, a tiltakozókhöz pedig – nem afrikai országokként – Guyana és Irak is csatlakozott, amiért Új-Zélandot nem zárták ki. Az afrikai országok között volt még egy távolmaradó, Zaire, aki pénzügyi okokból nem vett részt a játékokon. Kína politikája és szereplése jelentette a másik kéréskört. A Pierre Trudeau vezette kanadai kormány ugyanis nem járult

28 IOC Archives, JO-1956MAILS-412313, 1–3.

29 IOC Archives, JO-1956MAILS-412319, 1–3.

30 IOC Archives, JO-1956MAILS-412399, 1–2.

31 IOC Archives, JO-1956MAILS-471622, 1–5.

32 IOC Archives, JO-1972COMM-3132, 11–25.

DEBRECZENI MÁRK

hozzá, hogy a Kínai Köztársaság (Tajvan) részt vegyen a játékokon ezzel a névvel, mivel korábban már elismerte az ország a Kínai Népköztársaságot. Később a rendező ország próbált kompromisszumra törekedni, megoldásként azt kínálva fel, hogy Tajvan sportolói vegyenek részt a játékokon a Kínai Népköztársaság zászlaja és himnusza alatt. Az ottani sportvezetés mereven elutasította ezt az ötletet,³³ a tajvani sportolók így nem utaztak Kanadába, és csak az olimpia után rendeződött a helyzetük. Az ország legközelebb csak 1984-ben szerepelt az olimpiai játékokon Kínai Taipei néven, egy különleges zászlóval.

A LEGCSONKÁBB NYÁRI OLIMPIA, 1980, MOSZKVA

A hidegháború időszakának enyhülési szakaszában az 1980-as olimpiai játékok rendezési jogát a keleti blokk központja, Moszkva nyerte el. A moszkvai olimpia kapcsán még 1979 második felében sem engedett semmi arra következtetni, hogy komoly politikai feszültségek alakulnak majd ki a játékok megrendezéséről. A Helsinki Záróokmány 1975-ös aláírásával úgy tűnt, hogy békés hangulat kezd kialakulni Európában. James Earl Carter elnök 1977-es megválasztásával az amerikai külpolitika az enyhülés útjára lépett, e mellett az emberi jogok jelszava alatt indított kampány is kiemelkedő fontosságú volt a hidegháborúnak ebben a korszakában. Elnöksége kezdetével az Egyesült Államokban újfajta külpolitika keresése indult meg. Carter először nyitott volt a szovjet blokk felé, politikájában minden apró részletre odafigyelt.³⁴ A békés hangulatot azonban erősen rombolta a Szovjetunió terjeszkedése a harmadik világ nemzetei között. Az Angolában történt hatalmi segítségnyújtást követően – ahol hatalmi harcok voltak a portugálok távozása után – Mozambikkal, Etiópiával és Bissau-Guineával is megállapodásokat kötöttek. Ezek erősen tükrözték a szuperhatalom szándékait, valamint hamar kiderült, hogy a szovjet vezetés másképp értelmezi a békés egymás mellett élés fogalmát, mint a Nyugat. Az afrikai „gyenge láncszemek” megszerzése után 1978-ban barátsági szerződést kötöttek Vietnammal, majd ugyanebben az évben lerohanták Kambodzsát. 1979-ben a sandinisták győzelmét követően Nicaraguában is a szovjetek befolyása érvényesült. A Gorskov tengernagy által szorgalmazott flottafejlesztés meghozta gyümölcsét, és az amerikai mellett a szovjet flotta is kijuthatott a világtengerre, veszé-

33 IOC Archives, JO-1976MAILS-341422, 1–3.

34 Walter LaFeber: *The American Age. United States Foreign Policy at Home and Abroad, 1750 to the Present*. New York, 1994. 682–683. Részletesebben lásd: William R. Keylor: *The Twentieth-Century World. An International History*. London, 2011.

lyeztetve a „tengeri autópályát” az afrikai hódítások miatt. A „vörös sarló” végső célja Afganisztán elfoglalása volt, ezzel együtt a teljes Közel-Kelet körbekerítése, amely a korszakban az olaja miatt a világ legértékesebb régiója volt. Az USA vezetői úgy vélték, hogy a kommunizmus megállíthatatlanul tör előre. Carter és kormánya a harmadik világ politikai ébredéseinek következményeit elsősorban nem katonai-politikai, hanem gazdasági eszközökkel javasolta elhárítani. Brezsnyev elképzelései azonban radikálisan különböztek Carter elnök eredeti programjától, a Carter-doktrínától. 1979-ben tervbe volt, hogy megkötik a SALT-II-es megállapodást, ám ennek aláírását és ratifikálását – nagyban köszönhetően a közel-keleti eseményeknek – maga, a kezdeményező amerikai elnök is megtagadta.

Az Afganisztáni Népi Demokratikus Párt 1978-as hatalomátvétele jelentős fordulópontra fordult az ország történelmében. Nur Mohammed Taraki vezetésével a politikai terror egyre nőtt, a térségbeli fejlemények pedig többször kerültek a nagyhatalmak tárgyalóasztalára. Carter felvetette, hogy katonailag egyik hatalom se avatkozzon be Iránban és Afganisztánban, de hangsúlyosan szót a Perzsa-öböl és az Arab-félszigethez fűződő amerikai érdekekről. Tarakit 1979 szeptemberében meggyilkolták, Hafizullah Amin felülkerekedése Moszkva számára egyáltalán nem volt örömdetes, mert veszélyeztette a szovjet befolyást. Úgy vélték, hogy az USA itteni stratégiai pozícióinak összeomlása és a térség esetleges megszállása kulcsfontosságú stratégiai pozíciók birtokába juttathatja Moszkvát. 1979. december 24-én a szovjetek kb. százezer katona bevonásával az Afganisztán elleni intervenció mellett döntöttek. A gyakorlatilag szövetségesnek számító kabuli kormányzatot megdöntötték, Amin elnököt meggyilkoltatták, helyére Babrak Karmalt állították. Carter kijelentette, hogy a szovjet invázió az egész világkét fenyegeti, és ha az olajellátás biztonságát a regionális instabilitás vagy esetleg a Szovjetunió veszélyezteti, készek érdekeiket keményen megvédeni. A Helsinkiben elfogadott főbb pontokat, a határok sérthetlenségét, a belügyekbe való be nem avatkozást, az emberi jogokról és a szabadságjogokról szóló pontokat, valamint a népek egyenjogúságáról és önrendelkezési jogáról elfogadott elveket a szovjet agresszió áthágta, így a Nyugat felháborodása ennek fényében jogos volt. Súlyosbította az USA gondjait, hogy Iránnal romlottak a kapcsolatai, így Carter államának tovább gyengültek a közel-keleti pozíciói. Az amerikai–szovjet kapcsolatok újra feszültebbé váltak, a fegyverkorlátozás szakaszát a fegyverkezési verseny új korszaka, a kis hidegháború váltotta fel.³⁵ 1976 novemberében James Carter

35 Romsics Ignác: *A 20. század rövid története*. Bp., 2011. 302.

elnökké választásával kezdett a béke egyre törekenyebbé válni, ugyanis 1978. június 7-ei beszédében, az annapolisi Haditengerészeti Akadémián felszólította a Szovjetuniót, hogy külpolitikájában törekedjék önmérsékletre, máskülönben az Egyesült Államok készen áll akár a konfrontációra is. A SALT-II tárgyalások alapján bár sikerült egy megállapodást aláírni, de azután az új, közepes hatótávolságú, SS-20-as szovjet rakéták európai telepítése, és 200-600 darab amerikai Pershing II-es rakéta NATO felhasználásra való felajánlása miatt a kapcsolatok újra befagytak a két ország között. Ennek a fagyos légkörnek a csúcspontja volt az 1979. december 26-ai afganisztáni bevonulás. Carter elnök, mivel nagyszabású geopolitikai terveket gyanított a beavatkozás mögött, egy sor megtorló intézkedést vezetett be; leállította a Szovjetunióba a gabonaszállítást, korlátozta a szovjetek halászati jogait amerikai vizeken, illetve megtiltotta új szovjet konzuli képviseletek megnyitását. Az 1980. január 23-ai beszédében hirdette meg, az azóta Carter-doktrínaként jegyzett állásfoglalását, melyben először hangzott el az olimpia bojkottjának a lehetősége.³⁶

A szocialista világ akkori fővárosa nem először pályázott a játékok megrendezésére, de míg 1970-ben Amszterdamban még lemaradt Montréal mögött, addig 1974-ben a NOB bécsi ülészakán nagy fölénnyel nyerte a szavazást, maga mögé utasítva az ellentábor egyik városát, Los Angeleset. Az ország hatalmas erőfeszítésekkel készült az esemény megszervezésére. Óriási jelentősége volt a szervezők számára annak, hogy a bipolárisá vált világban először lehetőség nyílt arra, hogy egy szocialista ország váljon házigazdájává a sport legnagyobb ünnepének. Az előkészületek sok millió rubelt emésztettek fel, az olimpia költségvetése nagyjából a tízszerese volt az 1972-es müncheni játékoknak. A moszkvai olimpia előkészületei során a szovjet sportdiplomácia a világ sportéletének is meghatározó tényezőjévé vált. A szovjet sportszervek hosszú lejáratú együttműködési megállapodásokat kötöttek számos ország sportvezetőivel a világ minden részéről. Azonban az óriási készülődés közepette fél évvel a megnyitó ünnepség előtt sötét felhők gyülekeztek az olimpia egén.

A szovjetek agressziójának és a közel-keleti helyzet megváltozásának egyenes következménye volt, hogy a két szuperhatalom között újabb gazdasági, politikai, kulturális csatározás kezdődött. Carter elnök első döntései között volt, hogy leállította a számítógépek eladását az

36 „Az Olimpiai Bizottság tudomására hoztam: amíg szovjet inváziós erők vannak Afganisztánban, sem én, sem pedig az amerikai nép nem támogatja, hogy olimpiai csapatot küldjünk Moszkvába.” Fischer Ferenc: *A megosztott világ*. Bp., 1992. 319.

olimpiára.³⁷ 1980 januárjától pedig már az is a levegőben lógott, hogy az amerikaiak bojkottálni fogják a világeseményt. Január 20-án, négy hónappal a lejelentkezési határidő lejárta előtt az elnök bejelentette, hogy ha a Szovjetunió nem vonja ki a csapatait Afganisztánból, az USA nem vesz részt a XXII. Nyári Olimpiai Játékokon.³⁸ Carternek meggyőződése volt, hogy az Egyesült Államok felelősséggel tartozik a béke fenntartásáért, ennek többször is hangot adott. Moszkvában viszont hidegháborús zsarolásnak fogták fel Carter nyilatkozatait. Brezsnyev higgadtan védte Moszkva álláspontját, az afganisztáni bevonulásról teljesen eltérő véleménnyel volt, mint az amerikai közvélemény. Brezsnyev szerint a Szovjetunió békepolitikát folytatott, és elutasítóan reagált azokra a hangokra is, melyek szerint megsértik a népek szabadságjogait.³⁹ Carter tovább fokozta a hidegháborús sárdobálást. Nem titkolta véleményét a nemzetközi sajtó előtt, miszerint a szovjetekkel szembeni nézete drasztikusan megváltozott, kormányzása eleji nyitottsága óta. Vacillálás kezdődött az amerikaiak részéről az olimpiai részvétellel kapcsolatban. A biztonsági körülményekre is hivatkoztak, valamint fenntartva a korábbi fenyegetéseket, karikatúrákkal tarkítva a sajtóban is felerősödtek a propagandisztikus hangok.⁴⁰ Egészen júliusig gyakran jelentek meg karikatúrák a szovjet rendezésű olimpiával kapcsolatban, valamint foglalkoztatta a nemzetközi közvéleményt az országok részvételének kérdése is. Carter szeretne volna elérni, hogy az olimpiai játékokat máshol rendezzék meg, mert szerinte a moszkvai játékok veszélyeztetik a béke légkörét.⁴¹ Margaret Thatcher ezzel kapcsolatban jelezte is: ha a NOB elvenné Moszkvától a játékok rendezésének jogát, a britek bizonyos sportágak rendezését át tudják vállalni. Ezzel egy időben történt először elképzelés egy ellenolimpia megrendezésére is. Ennek gondolatát azonban március 18-án Genfben végleg elvetették, valamint még februárban Lord Killanin, a NOB elnöke kiemelte: az olimpiát nem lehet máshol megrendezni. A szovjetek jelezték, hogy részt vesznek a Lake Placid-ben megrendezésre kerülő téli olimpián is 1980. február 13. és 24. között. Killanin január 20-i beszédében kiemelte, hogy a nemzeti olimpiai bizottságoknak meg kell őrizniük függetlenségüket minden kérdésben. Az amerikaiak pedig döntöttek arról, hogy

37 Krahulesán Zsolt – Müller Rolf – Takács Tibor (szerk.): *Állambiztonság és olimpia, 1956–1988*. Bp., 2008, 101.

38 Aczél Endre: *Acélsodrony 3. A nyolcvanas évek*. Bp., 2011. 53.

39 Várnai Ferenc: Az afganisztáni ürügy. *Népszabadság* 38. (1980. január 11.) 8. sz. 3.

40 Jó példák erre a Time magazinban megjelent írások. *Time* 115. (1980. január 28.) 4. sz. 12; *Time* 115. (1980. február 4.) 5. sz. 12–14.

41 *Népszabadság* 38. (1980. február 10.) 34. sz. 2.

ha a Szovjetunió nem vonja ki február 20-ig csapatait Afganisztánból, akkor az USA bojkottálja a moszkvai olimpiát. A magyar kormányzat a kezdetektől fogva elítélte az olimpia bojkottálásának gondolatát, mert szerintük ez az olimpiai mozgalom jövőjének okozhat kárt. Cyrus Vance amerikai külügyminiszter szerint azonban Moszkvától egyenesen meg kellett volna vonni a rendezés jogát. Ezt a javaslatot februárban a NOB egyhangúan elvetette.⁴²

Február 21-én aztán a sajtó köreiben is bombaként robbant a hír, az USA és Carter döntése végleges: bojkottálni fogják az olimpiát. Ezzel egy időben megjelentek azok a híresztelések, miszerint Franciaország nem enged a bojkottnak, és elengedi sportolóit az olimpiára.⁴³ Érdekeség azonban, hogy a híradások szerint az amerikai sportolók a bejelentés után is folytatták a felkészülésüket a világeseményre, valamint az edzés folytatása általánosan elmondható volt a világ többi nemzetének sportolóira is. Ezzel párhuzamosan kiderült, hogy az USA nem tartja helyesnek, hogy ellenolimpiát szervezzen, valamint azt, hogy Kanada egyelőre nem kíván csatlakozni a bojkottálók táborához és az NSZK is kívár a döntéssel a nevezés határidejéig. A bojkott hangoztatása Carter részéről nagyrészt az új antikommunista programjának volt köszönhető, amellyel a közelgő elnökválasztásra készült a szintén erősen szovjetellenes nézeteket valló Reagannel szemben. A közvélemény egyértelműen elvárta, hogy határozottan vágjon vissza a szovjeteknek az afganisztáni bevonulásukért cserébe. Carter azért is ragaszkodhatott ennyire és dönthetett ilyen hamar és határozottan a bojkott mellett, mert ellenfele, Reagan programjában hirdette: ő az a vezető, aki úrrá tud lenni a kommunizmus terjeszkedésén.⁴⁴ Bojkott politikája azonban leginkább a tengerentúli országokra nézve hozott látványos eredményt, európai próbálkozásai azonban sok esetben a sportszövetségek ellenállását váltották ki.⁴⁵ Több ország kivárt a döntéssel kapcsolatban, néhányan, mint például Görögország, az EGK

42 IOC Archives, JO-1980COMM-3012, 5-7.

43 *Népszport* 36. (1980. február 21.) 43. sz. 8. Valamennyi, a nyugati országokkal kapcsolatos híradásokhoz hasonlóan a tárgyilagos hangvétel mellett itt is inkább reménykedés olvasható ki a sorok közül: „A nagy olimpiai múlttal rendelkező, sok esélyest felvonultató francia csapat részvétele örömteli lenne Moszkvában.”

44 Davis D. Joyce – Glant Tibor: *United States History. A Brief Introduction for Hungarian Students*. Debrecen, 2002. 110.

45 Kun László: *Az aranyérmek árnyékában. Olimpizmus és demokrácia*. Győr, 1984. 137.

döntésére várt, sokáig bizonytalan volt Svájc véleménye,⁴⁶ de még június végéről is szólnak olyan jelentések, miszerint egyes országok felülvizsgálják a döntésüket, és korábbi véleményükkel ellentétben a bojkott mellett foglalnak állást.⁴⁷

Ezekből is látszik, hogy februártól júliusig, az olimpia megnyitójáig hosszú és rögös út vezetett, míg tisztázódott, hogy végül mely országok sportolói vesznek részt a XXII. Nyári Olimpiai Játékokon. Április közepén híradásokból derül ki, hogy hivatalos csapat az Egyesült Államokat nem fogja képviselni a Szovjetunióban megrendezésre kerülő olimpián. Különösen érdekes Willi Daume, a nyugatnémet Olimpiai Bizottság elnökének nyilatkozata. Daume már ekkor előre látta az árnyékokat, amelyek az 1984-es Los Angeles-i olimpiára és az egész nemzetközi sportvilágra vetődnek. Ezzel párhuzamosan nyilvánvalóvá vált, hogy az NSZK sem fogja sportolóit elküldeni Moszkvába, a legfőbb indokuk az USA-val való szolidaritás volt. Ez a bejelentés később igazolást is nyert, egy napon azzal a ténnyel, hogy Svájc képviseltetni fogja magát sportolóival a szovjet fővárosban, júliusban.⁴⁸ Április közepéig hivatalosan harmincöt ország nevezett a moszkvai játékokra.⁴⁹ Különösen érdekes tény, hogy a szocialista tömbön belül is támadt egy konfliktus a részvétel kérdésével kapcsolatban. Február közepén vetődött fel az erdélyi magyar sportolók részéről, hogy nem szeretnék kiutazni az olimpiára, Románia színeiben. Követelésük háttérében az állt, hogy az erdélyi és moldvai magyar nemzetiségekkel szemben a román kormányzat diszkriminációt tanúsított.⁵⁰ Ez azt tükrözi, hogy a bojkottnak lelkesítő hatása volt, egy lehetőség a szovjetekkel való szembeszegülésre nemcsak nyugaton, de a szocialista tömbben is, bár itt az indíték alapja más eredetű volt. A nagy sportnemzetek közül végül képviseltették magukat a britek, a franciák, az olaszok, a spanyolok és az ausztrálok is Moszkvában. A részvétel ellen szavaztak viszont a nyugatnémetek, a japánok, a kanadaiak és a kínaiak, csak hogy a legnagyobb sportnemzeteket említsem. Carter óriási erőfeszítéseket tett szövetségesei körében, hogy országuk sportolói ne vegyenek részt a játékokon. Kampánya félsikert hozott. Egyrészt hiába

46 Az ország egyeztetéseket is folytatott Carterrel és kormányzatával. Laurence Barton: *The American Olympic Boycott of 1980. The Amalgam of Diplomacy and Propaganda in Influencing Public Opinion*. Ann Arbor, 1983. 77.

47 Krahulcsán – Müller – Takács, 2008. 103–107.

48 *Népszabadság* 38. (1980. május 11.) 109. sz. 2.

49 Listájuk, valamint a távolmaradók nevei megtalálhatóak: *Népsport* 36. (1980. május 28.) 124. sz. 8.

50 Krahulcsán – Müller – Takács, 2008. 102–103.

állt számos nyugati kormány, köztük a spanyol, a brit vagy az ausztrál az USA oldalán a bojkott mellett, a nemzeti olimpiai bizottságok ezekben az országokban megvédték függetlenségüket, és a kormányok döntésével ellentétesen megszavazták a részvételt. Másrészt májusban megjelent egy cikk, amely rámutat arra a tényre, hogy a harminchét addig nyilvántartott ország között, amelyek nem utaznak el Moszkvába a nyári olimpiára, jelentős számban szerepelt sok kis afrikai és ázsiai állam.⁵¹ A bojkott tehát ennek fényében politikailag inkább a Szovjetunió malmára hajtotta a vizet. A szocialista pártvezetések egyik országban sem törődtek igazán a bojkottal kapcsolatos hangokkal, inkább saját sportolói dicsőítésével és saját országaik esélylatolgatásával voltak elfoglalva.⁵² Attól függetlenül, hogy végül több mint 60 ország nem vett részt a XXII. Játékokon, a szovjet vezetés előtt lehetőség nyílt, hogy megmutassa a világnak rendszere sikerességét és virágzását, valamint nem mellékes tényezőként – a korábbi amerikai felszólítást figyelmen kívül hagyva – továbbra is az ellenőrzése alatt tarthatta Afganisztánt és a Közel-Keletet. Mindezek mellett a teljes részvételt megtagadó nemzetek között kevés politikailag erős ország volt. Végül hatvanöt ország döntött az olimpiától való távolmaradás mellett.

1984 LOS ANGELES - BOJKOTTRA BOJKOTT A VÁLASZ

A két nyári olimpia között eltelt négy év, alapvetően csak a főszereplők változtak, a színdarab műfaja és jellemzői maradtak a régiben. Miután James Earl Carter elvesztette az 1980-as választásokat az USA-ban, helyét a republikánus Ronald Reagan vette át az elnöki székben. Az új vezető úgy gondolta, hogy képes országát a pesszimizmusból a győzelembe kormányozni. Reagan határozottan léphetett fel érdekei és tervei érvényesítéséért, ugyanis a Szenátus tagjai között is a republikánusok kerültek többségbe. Bár néhány kritikusa szerint Reagan kevésbé látta át a külpolitikai helyzetet és lustának is bélyegezték, az új elnök hamar választ adott minden kritikára határozott lépéseivel.⁵³ Az új elnök vissza akarta szerezni az USA vitathatatlan vezető szerepét a nyugati világban, valamint meg akarta állítani a szovjet expanziós törekvéseket. Egyértelmű célja az volt, hogy egy fegyverkezési versenybe kényszerítse bele a szovjeteket, jól sejtette előre, hogy a Szovjetunió gazdaságának összeomlása a birodalom összeomlásához is vezethet. Már a megválasztásában – és egész későbbi politikájában is – hatalmas szerepet játszott

51 *Time* 115. (1980. május 26.) 21. sz. 10.

52 Aczél Endre – Török Péter: *Acélsodrony. Sport, 1962–1989*. Bp., 2012. 338.

53 LaFeber, 1994. 702–703.

antikommunista politikája, emellett pedig el tudta hitetni intézkedéseivel, hogy az ő személyében egy olyan ember kormányozza az USA-t, aki képes úrrá lenni a kommunizmus fenyegetésén.⁵⁴ Kötelességének tekintette az amerikai dominancia helyreállítását és tökéletesítését, ezt pedig sokkal keményebb magatartással kívánta kialakítani az egyre kiélezettebb, egyre több szereplővel zajló nemzetközi versenyben. A szovjet rendszer legyőzése érdekében hajlandó volt az emberi jogok be nem tartása miatt bírálható rendszerekkel is összefogni az átrendezett értékrend szerint. Reagan egyenesen „a gonosz birodalmának” nevezte a Szovjetuniót, propagandájában pedig nem csak a jól bevált antikommunista szlogeneket hangoztatta, hanem előtérbe került a nemzetközi terrorizmus elítélése is. Legfőbb céljainak egyike volt, hogy legnagyobb keleti ellenfelét olyan fegyverkezési versenyre kényszerítse, amelyet annak gazdasága már nem bírna el. Pontosan tudta, hogy a szovjeteket azon a területen kell megfogni és legyőzni, ahol a leginkább sebezhetőek: a modern technológiák és az elektronika területén. Csillagháborús programja azonban nem csak ezen a téren ért el eredményt, hanem a békemozgalom újjászületését is magában hordozta. A korszak szovjet–amerikai kapcsolatait jól tükrözi, hogy 1979. júniusa és 1984. szeptembere között egyetlen egy legfelsőbb szintű szovjet–amerikai találkozóra sem került sor. A fegyverzetcsökkentésről szóló tárgyalások hirtelen kudarcba fulladtak, ezzel párhuzamosan pedig újra előtérbe került a hidegháborús propaganda.

Már a hetvenes évek végétől egyértelművé vált, hogy a szovjet gazdaság fejlődése lemarad a nyugati országokétól, különösen a korszerű technológiát igénylő területeken. A Szovjetunió kívüli világot jobban ismerő vezetők attól tartottak, hogy a szocialista gazdasági és társadalmi rendszer elveszítette versenyképességét a piacgazdasággal szemben. Az előregedett szovjet vezetés képtelen volt hathatós válaszlépésre, a „gerontokrácia” mereven visszautasított mindenféle kompromisszumos ajánlatot. Keleti részről is újra kiéleződött a hidegháborús hangulat, az USA „háborút szító imperialista héjaként” jelent meg a szovjet propagandában. Ahhoz, hogy a fegyverkezési verseny új szakaszában lépést tartsanak vetélytársaikkal, a nemzeti jóvedelem jóval nagyobb részét kellett volna katonai kiadásokra fordítani, ez viszont csak a fogyasztás tartós és még szigorúbb visszafogása révén lett volna lehetséges. Bár Afganisztán lerohanása és a moszkvai olimpia után kisebb presztízsfőlnybe kerültek az USA-val szemben, a belső gondok nem oldódtak meg. A növekvő gazdasági problémáktól a keleti tömb vezető állama igyekezett lakosainak fejét elfordítani az ellenséges Nyugat képének felélesztésével és

54 Davis – Glant, 2002. 150.

tovább erősítésével, a hidegháborús hangulat fokozásával. Tovább mélyítette a Szovjetunió belső problémáit a vezetőség gyors változása. 1982. november 10-én Brezsnyev hosszú betegeskedés után elhunyt. A főtitkár posztjára a KGB elnöke, Jurij Andropov került, akinek pontos képe volt az ország válságának mélységéről. Tervei között szerepelt a politika és a gazdaság demokratizálása, a piacgazdaság elemeinek bevétele, valamint a kommunista párt erkölcsi tekintélyének helyreállítása, kiegészítve a korrupció elleni harccal és a munkafegyelem megszilárdításával. Rövid regnálása alatt nem tudott sok eredményt elérni, de munkamorálja és hidegvérősége a nyugati közvélemény megbecsülését is kivívta, olyannyira, hogy 1983-ban a Time magazin Ronald Reagannel karöltve az „év emberének” választotta. 1984. február 9-én azonban ő is elhunyt. Helyét Konsztantyin Csernyenko vette át a Szovjetunió élén, egészen 1985. március 19-én bekövetkező haláláig.

1978. május 18-án a NOB Athénban tartott ülésén foglalkozott először az egyedül jelentkező város, Los Angeles olimpiai színhellyé történő kijelölésével. Végleges döntés ekkor még nem született, mivel az olimpiai mozgalom vezető testülete további biztosítékokat tartott szükségesnek. A NOB Végrehajtó Bizottsága ugyanezen év augusztusában újból megvizsgálta az amerikai kérelmet, és a tagok írásbeli szavazása után, októberben vált véglegessé, hogy Los Angeles lesz a soron következő játékok színhelye.⁵⁵ A téli olimpia helyszínéül pedig a jugoszláviai Szarajevót jelölték ki.⁵⁶ Annak ellenére, hogy a Moszkvában rendkívül precízen és színvonalasan, de igencsak hiányos részvételi aránnyal rendezték meg a játékokat, az olimpia után erős volt a kritika a sportvilág felől a politikai csatározással kapcsolatban. Érezhető és tudvalevő volt, hogy az 1984-es amerikai rendezésű nyári játékok sem maradnak hidegháborús konfliktus nélkül. 1984 elejéig azonban nem igazán volt konkrét előjel vagy utalás arra, hogy bármiféle ellenszemsapás is várható a szovjetek részéről, legalábbis a közvélemény erről szélesebb körökben semmit sem tudott. A hidegháború kiéleződése és a szovjetek revánsérzete kellő előjel volt már 1980-ban és Moszkva után felröppentek olyan jóslatok, amelyek a szovjetek távolmaradására utaltak. Hogy mennyire jelen volt már jóval Los Angeles előtt is a politikai elitben a távolmaradás gondolata, azt jól mutatja egy 1982-es jelentés. E szerint a szovjet sportminiszter, Szergej Pavlovics Pavlov már Mexikóban kijelentette ez év márciusában, hogy a Szovjetunió nem vállalja a részvételt a Los Angeles-i olimpián, ha a

55 IOC Archives, JO-1978COMM, 134001, 3–6.

56 Keresztényi József: *Az olimpiák története. Olimpiától Moszkváig*. Bp., 1980. 252.

versenyzők és a vezetés biztonságát nem szavatolják.⁵⁷ Ez a kijelentés azért is érdekes, mert a későbbiekben a távolmaradás kapcsán ez az indok szinte valamennyiszer előkerül. Végül a hivatalos nyilatkozatban is megfogalmazza majd a Szovjet Olimpiai Bizottság. Ezt a kiszivárgott nyilatkozatot leszámítva, a sajtóban és a nyilvánosság körében 1984 elejéig nem jelent meg információ a készülődő keleti bojkottal kapcsolatban. 1984 januárjában Juan Antonio Samaranch NOB-elnök külön találkozót szervezett a két fél nemzeti olimpiai bizottsága számára. Szerette volna, ha az addig tisztázatlan kérdéseket kulturált körülmények között vitatják meg. A megbeszélések eredménye egy szerződés lett, melynek értelmében a szovjetek április 24-ig nyilatkoznak a részvételről, de ami sokkal fontosabb, hogy az USA garantálta a szovjet sportolók költségmentes lakhatását és magánrepülőgépet az olimpia idejére. Ennek ellenére például Gromiko külügyminiszter repülőgépe nem kapott leszállási engedélyt az USA-ban, valamint több sportvezető akkreditációját megtagadták, ügynöki múltja miatt. Nem segítette a folyamatok pozitív irányba való elmozdulását Csernyenko negatív hozzáállása, valamint az 1983-as dél-koreai utasszállító gép szovjet légtérben való lelövése sem. Reagan elnök válaszul nemkívánatos személyeknek nevezte a szovjet állampolgárokat, azonban az USA olimpiai bizottságának nyomására visszavonta elutasító határozatát.

Hogy miért pont 1984-től lehetett egyre többet hallani a lehetséges keleti távolmaradásról, annak több oka is volt. Egyrészt ez volt a játékok megrendezésének éve, korábban felesleges lett volna nyíltan az olimpiai bojkottról beszélni. Másrészt a Szovjetunió minden fronton elég rosszul állt már ekkor. Az afganisztáni háború – a kezdeti presztízsnövelés után – felemésztette az emberi, anyagi és politikai erőforrásokat, ebből ráadásul kimenekülni sem lehetett. A legfontosabb lehetséges indok a hidegháborús csapás véghezvitelére azonban az 1984. évi amerikai elnökválasztás volt. Kellott egy gesztus, ami nem kerül sokba, nem kockázatos, mint egy háború, mégis eléggé sokkoló. Titkon még abban is reménykedhettek, hogy Reagan belebukik a presztízsveszteségbe, és a következő év januárjától már egy puhább fából faragott figurával játszhatják tovább a nagy történelmi sakkjátszmát.⁵⁸ A Szovjetunió vezetésével a keleti tömb bojkottjának egy kockázata lehetett volna: ha szövetségesei nem támogatják a távolmaradásban. Ez azonban nem történt meg. Mára már világossá

57 Krahulcsán – Müller – Takács, 2008. 109.

58 Mink András: Bojkott, 1984. *Beszélő*, 3/4, 1999. [<http://beszelo.c3.hu/99/04/10mink.htm>, a letöltés ideje: 2018. október 15.]

vált, hogy a keleti tömb távolmaradó országai az SZKP utasítására mondták vissza a részvételt, így Magyarország is.

1984 legelején a sajtó propagálása szerint a Szovjetunióban fel sem merült az olimpiáról való távolmaradás gondolata. Terveikből semmit sem tártak a nyilvánosság elé, a béke propagálását folytatták. Andropov határozottan hangoztatta, hogy országa a béke és az enyhülés eszméjét képviseli.⁵⁹ Az újságok közvetlenül az idős főtitkár halála után is fennen hirdették, hogy a szovjet vezetés folytatja a korábbi politikáját és a reformokat, e mellett felmerült a keleti–nyugati kapcsolatok szélesítésének a gondolata is.⁶⁰ Samaranch NOB-elnök azonban a korábbi események fényében, és a szovjetekkel folytatott tárgyalássorozatok problematikájából kiindulva már érezte a helyszínből fakadó gondok lehetséges következményeit. Márciusban Budapestre utazott, ahol tárgyalt Kádár Jánossal, ezután pedig április 5-én találkozott a többi szocialista ország kommunista pártjának képviselőivel, akikkel az olimpiai mozgalom eszméjéről értekeztek.⁶¹ Az elmúlt idők sárdobálás mellett helyet kapott a Párt által hirdetett béke programja is. Kiemelkedő jelentőséget tulajdonítottak a szintén 1984-ben zajló szarajevói Téli Olimpiai Játékoknak. Ebből azt szűrték le, hogy az olimpiai eszme képes arra, hogy a béke ügyét szolgálja, és hogy soha nem lenne szabad összekeverni a sportot a politikával. Ezzel együtt rafinált „vágyakozás” is kezdődött a keleti tömb részéről: szerették volna, hogy a nyáron megrendezésre kerülő Los Angeles-i játékok is hasonlóan békésen teljenek majd el, a politikai csatározás pedig a lehető legkevésbé legyen érzékelhető. Fontosnak tartották, hogy a sport játssza a főszerepet.⁶² Az amerikai oldal is igyekezett maximálisan együttműködni a szovjetekkel. Kiemelt figyelmet fordítottak az olimpia szervezése körüli biztonságra: 1 millió dollárt szántak a szovjet delegáció biztosítására, 50 milliót pedig általánosan a rend és a biztonság fenntartására. Ezért is érdekes a folyamatos szovjet hivatkozás a későbbiekben a távolmaradással kapcsolatban, főleg úgy, hogy a keletiek tudatában

59 *Népszava* 112. (1984. január 13.) 10. sz. 1.

60 *Népszabadság* 42. (1984. február 10.) 34. sz. 2.

61 A jelentés később jelent meg, de világos képet kapunk arról, hogy Kádár sem tett mást, pusztán az SZKP és a szovjet sportvezetés aktuális irányvonala és elképzelései szerint próbált eljárni. Az esetleges magyar részvételtől nem tett egyértelmű állásfoglalást. 1984. április 19. Jelentés az OTSH delegációjának Los Angeles-i és Washingtoni látogatásáról. MNL OL-XIX-J-14-b-1984. év

62 *Népszava* 122. (1984. február 18.) 41. sz. 1.

voltak mindennek.⁶³ Ez a tény is alátámasztja azt a feltételezést, miszerint a szovjetek számára a biztonság-kérdés csak alibi volt az 1980-as botrányért való visszavágásra, valójában pedig szó sem volt biztonsági problémákról.

Márciustól kezdve egyre inkább érezhető volt a Szovjetunió negatív hozzáállása a Los Angeles-i játékokhoz. Samaranch elnök hiába hangoztatta, főleg a szarajevói téli olimpia hangulata miatt, hogy a sport szerepe egyre tekintélyesebb a Földön, kezdett egyre több árny vetődni az amerikai játékokra.⁶⁴ A Szovjet Olimpiai Bizottság április 8-án, alig másfél hónappal a nevezési határidő lejárta előtt tiltakozott a NOB-nál, hogy „széles körű kampány indult a szovjet részvétel ellen, különféle reakciós, emigráns és vallási csoportok szervezkednek, és olyan hamis állításokat is terjesztenek, hogy a szovjet küldöttség részvétele Amerika biztonságát veszélyezteti.”⁶⁵ A szovjet nyilatkozat felhívta a figyelmet arra is, hogy Reagan elnök korábban írásban szavatolta a verseny résztvevőinek és vendégeinek biztonságát, valamint kifogásolta, hogy a moszkvai amerikai követség vízum kiadása céljából bekérte a szovjet olimpiai küldöttség tervezett névsorát, holott – így a közlemény – „az olimpiai igazolvány olyan dokumentum, amely följogosít a rendező ország határainak átlépésére”.⁶⁶ Hozzá kell tenni, hogy a Los Angeles Times március végén közölt cikke szerint kiderült, hogy a szocialista országokból érkező olimpiai küldöttségek tagjai, a sportdiplomataik és kísérők egyharmada hivatásos hírszerző, ezért kellett szigorúbb ellenőrzéseket bevezetni.⁶⁷ Figyelmeztető lépésnek szánták a Szovjetunió olimpiai attaséja, Jermiskin vízumkérelmének az elutasítását is.⁶⁸ A szovjetek április eleji nyilatkozatára hamar reagáltak a csehszlovákok is. Kijelentik, hogy a Csehszlovák Olimpiai Bizottság szükségesnek tartja az olimpiai játékok előkészületeinek vizsgálatát. Kérték a szervezőktől és az amerikai kormányzattól az olimpiai charta betartását, valamint olyan intézkedéseket, amelyek biztosítják a barátság és a béke légkörét, a biztonságot és a sportszerű küzdelmek feltételeit. Rá pár napra, április 16-án maga Marat Gramov,

63 George P. Shultz: *Turmoil and Triumph. My Years as Secretary of State*. New York, 1993. 475.

64 Nicholas Evan Sarantakes: *Dropping the Torch. Jimmy Carter, the Olympic Boycott, and the Cold War*. New York, 2011. 248.

65 IOC Archives, JO-1984MAILS-11982, 1-2.

66 Mink, 1999. [<http://beszelo.c3.hu/99/04/10mink.htm>, a letöltés ideje: 2018. október 15.]

67 Sarantakes, 2011. 254.

68 Krahulcsán – Müller – Takács, 2008. 110.

a Szovjet Olimpiai Bizottság elnöke jelentette be, hogy nem tervezik a játékok bojkottját, de azért hozzátette, hogy a szovjet sportközvélemény változatlanul aggódik a játékok légköre, körülményei és előkészítése miatt. Habár Gramov a korábban hangoztatott, mondvacsinált indokokon kívül semmi újat nem közölt, a nemzetközi közvélemény egyre jobban aggódott a játékok miatt.

A másik aggasztó előjel az volt, hogy az olimpiai helyszínek kipróbálására rendezett előolimpián a szovjetek nem mutattak különösebb érdeklődést, mindössze egy 17 fős küldöttséggel jelentek meg. Ezek után kezdeményezték, hogy a NOB tartson rendkívüli ülést, mert nem látják biztosítva az egyenrangú részvétel feltételeit. A NOB április végén, Lausanne-ban tárgyalta a szovjet kifogásokat, és úgy tűnt, hogy mindenben sikerült megállapodni. Samaranch elnök a szovjet és amerikai delegációkkal való tárgyalás után azt mondta, hogy „kimondhatjuk: a fekete felhők, amik az olimpia egén tornyosultak, eltűnőben vannak.”⁶⁹ Május 2-án azonban olyan cikk jelent meg, amely közli: a szovjet sportolók részvétele nem lehetséges ilyen feltételek mellett a Los Angeles-i játékokon. Érdekesség, hogy e szerint az írás szerint a NOB április 24-i ülésén elismerte a szovjet aggályok megalapozottságát, a felelősség viszont az amerikai szervezőket és kormányt illeti, akik mindezt figyelmen kívül hagyták, és tovább ösztönzik a szovjetellenes hisztériát.⁷⁰ Ezzel a bejelentéssel teljesen ellentétben állt az a hír, miszerint a Szovjetunió 1200 órás műsoranyagot vásárolt a Netcom telekommunikációs társaságtól. Tovább bonyolította a szituációt, hogy ismét felröppentek olyan híresztelések, hogy csak május végén lesz végleges döntés Moszkva részéről a részvétellel kapcsolatban. Ez idő alatt a hazai vagy nemzetközi sajtóban sem olvasható a bojkottra utaló hivatalos híradás.⁷¹

Május 8-án robbant bombaként a hír: a Szovjetunió bojkottálja a Los Angeles-i játékokat.⁷² A döntés már pár nappal előtte, május 5-én megszületett, a lapok eltérő ütemben közölték a fejleményeket. Már napok óta a levegőben lógott a dolog, a bejelentésre viszont eddig kellett várni. Különösen érdekes, hogy május 4-én még olyan híradás jelent meg, hogy

69 Guttman, 2002. 158.

70 *Népszava* 112. (1984. május 3) 102. sz. 11.

71 *Magyar Hírlap* 17. (1984. május 6.) 105. sz. 2.

72 „Soviniszta érzelmek és egy szovjet-ellenes hisztéria élénkült fel az USA-ban. Szélsőséges csoportok nyíltan célul tűzték ki, hogy a szovjet delegáció és a sportolók számára elviselhetetlen körülményeket teremtsenek, megerősítették tevékenységüket. Habár Washington biztosítékokat helyezett kilátásba, ígérte, hogy az Olimpiai Charta szabályait figyelembe veszik, a gyakorlatban ez nem biztosítja a versenyzők jogait,

végleges döntés csak május végén várható a szovjetek részéről. Gramov emellett azt hangsúlyozta, hogy a Szovjetunió soha nem fog bojkotálni egy olimpiát sem. Szerinte különbség van a nem-részvétel és a bojkott között, ugyanis a bojkott politikai döntést jelent. Szó volt még ezen felül másfélszáz szovjetellenes csoportról, akik meg akarják akadályozni a szovjet delegáció nyugodtságát. A nyugati szakértők is hozzászóltak a szovjet távolmaradáshoz, amelynek egyesek szerint „más okai is lehetnek”, utalva ezzel a két nagyhatalom szembenállására.⁷³

Amikor négy évvel korábban az USA bejelentette távolmaradását a moszkvai olimpiától, valamint erre szólította fel a világ többi országát is, a keleti blokk mélységes felháborodásának adott hangot. Ezúttal a Szovjetunió vette fel az USA szerepét, természetesen szolidaritást várva a tömb többi országától is. Elsőként jelentette be a távolmaradást Bulgária és az NDK nemzeti bizottsága, bár döntésük senkit nem ért meglepetésként, hiszen még a szovjet bejelentés előtt aggodalmat kifejező nyilatkozatot adtak ki.⁷⁴ Május 15-én már arról számolnak be a híradások, hogy a szovjet döntés végleges, és nem fogják azt visszavonni. A bejelentést ismét Marat Gramov tette meg, ezzel párhuzamosan pedig az is kiderült, hogy Afganisztán sem fog részt venni a játékokon.⁷⁵ Sorra jöttek a híradások a szocialista tömb országainak döntéseiről: a csehszlovák és a laoszi bizottságok is megtették bejelentésüket országuk sportolójának távolmaradásáról.⁷⁶ Ők gyakorlatilag megismétlik a szovjet indokokat.⁷⁷ Ezekben a napokban jelenti be a távolmaradást Vietnam és Mongólia is. Két további tényező megemlítése elkerülhetetlen. Az első: kiderült, hogy már közel másfél hónapja szervezik a később Barátság Játékokra

biztonságát és emberi méltóságuk tiszteletben tartását, ez pedig nem ad normális kereteket a játékok lebonyolításához...A jelenlegi helyzet nem teszi lehetővé a szovjet sportolók részvételét...Ha máshogy tennénk, az egyet jelentene az amerikai hatóságok és a játékok szervezői olimpiaellenes tevékenységének jóváhagyásával.” A Szovjetunió Olimpiai Bizottságának állásfoglalása, 1984. május 8. Olimpiai Múzeum Levéltára, 17. doboz, ID49558.

73 *Magyar Nemzet* 36. (1984. május 11.) 109. sz. 3.

74 „Látva a szovjet barátaink felé tanúsított ellenséges magatartást, valamennyi szocialista országgal együtt aggodalmunkat fejezzük ki a játékok lebonyolításának biztonsági körülményei miatt.” Jelentés az NDK és a bolgár olimpiai bizottság állásfoglalásáról. MNLOL -XIX-J-14-b-1984. év

75 *Népszava* 112. (1984. május 15.) 112. sz. 15.

76 *Népsport* 40. (1984. május 13.) 113. sz. 12.

77 *Népsport* 40. (1984. május 16.) 115. sz. 12.

keresztelt versenyt,⁷⁸ amelyet a szocialista országok számára szerveztek, mintegy kárpótlásul Los Angeles kihagyása miatt.⁷⁹ Ezzel kapcsolatban azonban aggódva megjegyezték itthon is: az olimpiai játékokat semmilyen más verseny nem pótolhatja.⁸⁰ A második: a szocialista országok és szimpatizánsok nem véletlenül jelentették be láncreakció-szerűen a távolmaradásukat. A május 8-i szovjet bejelentést követően minden fontos sportvezetőt és illetékes osztályvezetőt Moszkvába rendelték „konzultációra”. Támogatást és hasonló döntésekben megnyilvánuló szolidaritást kértek tőlük. Nyilvánvaló volt, hogy a szovjet vezetés számára ez a döntés alapvető fontosságú, éppen ezért nem lehetett másképpen dönteni egyik tagországnak sem. A szovjet gerontokrácia kész helyzet elé állította a testvérországokat. A lemondás forgatókönyvét tehát előre megírták Moszkvában, onnan indult április elején a tiltakozó hullám is.⁸¹ A szavazás és a lemondás folyamata valamennyi országban egyhangú és egyértelmű volt, kivéve Lengyelországot. A külföldi sajtóorgánumok sokáig nem mondták ki egyértelműen a szovjet távolmaradást, talán azért is, mert a folyamatok kissé homályosak voltak. A *Time* május 21-én közöl először cikket erről.⁸² A magyar távolmaradás kérdésében sokáig csend volt. Az Európán kívüli országok inkább a későbbiekre tartogatták döntésüket: előbb Etiópia, majd Bolívia is bejelentette, távol marad Los Angeles-től.⁸³ Borítékolható volt, hogy a Koreai Népi Demokratikus Köztársaság is bojkottálja a játékokat.⁸⁴ Az olimpia előtt pár napra, július 28-ra körvonalazódott csak véglegesen, hogy mely országok vesznek részt végül és maradnak távol a XXIII. nyári olimpiától.⁸⁵ Az 1980-as

78 A szovjet sportvezetők már április közepén megkezdték a nemzeti olimpiai bizottságok kiértesítését, a későbbi jelentések alapján. 1984. október 8. OTSH elnöki értekezlet emlékeztetője. Jelentés az olimpiai ötépróba tapasztalatairól, javaslat az akció folytatására. Jelentés a szocialista országok „A” kategóriás „Barátság” versenyeiről. MNL OL XIX-J-14-b-1984. év. (76.d.)

79 Mink, 1999. [<http://beszelo.c3.hu/99/04/10mink.htm>, a letöltés ideje: 2018. október 15.]

80 *Magyar Hírlap* 17. (1984. április 14.) 88.sz. 16. (A mondat szerepelt több híryanagban is.)

81 Takács Róbert: A Los Angeles-i olimpia a magyar sajtóban. *Múltunk* 50, 2005/3, 255. [<http://www.polhist.hu/regi/multunk/letoltes/takacsr.pdf>, a letöltés ideje: 2012. szeptember 12.]

82 *Time* 123. (1984. május 21.) 21. sz. 6–15.

83 *Népsport* 40. (1984. június 2.) 130. sz. 8; *Népsport* 40. (1984. június 25.) 150. sz. 12.

84 *Népszava* 112. (1984. június 3.) 129. sz. 11.

85 *HVG* 6. (1984. július 28.) 30. sz. 57. A korábban már említett országokon túl nem nevezett: Albánia, Angola, Felső-Volta, Jemeni NDK, Lengyelország, valamint 12

és 1984-es politikai harcok után az Olimpiai Mozgalom jövője komoly veszélybe került. A szöuli, 1988-as játékok sem múltak el bojkott nélkül, de a hidegháború vége 1992-től új esélyt adott a Mozgalomnak.

ÖSSZEGZÉS

Az újkori olimpiák története jól mutatja, hogy a sport sosem tudta magát függetleníteni a politikától és a világhatalmi játszmáktól, de voltak esetek, amikor a sport egyenesen a diplomáciai és politikai játékok áldozatává vált. Az első világháború a vesztes nemzetek sportolóit fosztotta meg az olimpiai részvétel lehetőségétől, Németországot ráadásul zsinórban két olimpiára sem hívták meg. Magyarország sportolói is többször megsínylelték a politikai döntéseket. 1920 a trianoni békediktátum miatt is fekete év volt hazánk számára, ezt tetézte az a döntés, melynek értelmében Budapestet megfosztották az olimpiarendezéstől. Az 1984-es játékokon pedig a szovjetekkel való szolidaritásra hivatkozva nem vettek részt a magyar atléták. Az 1956-os játékoktól kezdve a bojkott, vagyis a politikai okok miatti távolmaradás visszatérő jelenség volt az olimpiákon egészen 1988-ig. 1980-ban és 1984-ben rendezték meg a kis hidegháború miatti két legcsonkább nyári olimpiát. 2020-ban egy olyan ponthoz értünk, ahol az újkori olimpiai játékok jövője és megrendezése újra kérdésessé válik, de nem szabad szem elől téveszteni azt a tényt, hogy bármilyen politikai döntésnek a sportolók itták meg a levét, és ez a jövőben sem lesz másképp.

afrikai ország részvétele volt akkor bizonytalan.

E SZÁMUNK SZERZŐI

Bebes Árpád, PhD-hallgató, Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

Dancs György, PhD-hallgató, Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

Debreczeni Márk, PhD-hallgató, Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

Csízay Katalin, tanszékvezető egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem, Történettudományi Intézet

Forisek Péter, habilitált egyetemi docens, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet

Fóris Ákos, egyetemi tanársegéd, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Történelmi Intézet

Gyöngyössy Márton, habilitált egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Történelmi Intézet

Kalló Olga Borbála, egyetemi hallgató, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet

Kapi Péter, egyetemi tanársegéd, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet

Takács Levente, tanszékvezető, habilitált egyetemi docens, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet

Szerzőinkhez – Szerkesztői útmutató

Kérjük szerzőinket, hogy tanulmányaikat *.rtf - formátumban adják le. A főszövegben csak az alábbi formázásokat kérjük: alcímek, kurziválás, kövérítés és jegyzetszám-emelés. A kötetben az évszámok jelzésére nem a római, hanem az arab számokat használjuk. Az évszámok, és általában a számok között nem a kis kötőjelet (-), hanem a hosszú / nagykötőjelet (–) használjuk! A kis kötőjelet a földrajzi nevekben használjuk, a helyesírás szabályainak megfelelően. A lábjegyzetekben Budapest nevének rövidítése szerepeljen: Bp. Kiírjuk a teljes oldalszámokat., pl. 381–391., s nem 381–91. Alfejezetek előtt és után elég egy sor kihagyás. Alfejezetek címei ne legyenek sem dőltek, se vastagok. Csak a szerző neve és a cím legyen vastag és középre zárt.

A tanulmány lábjegyzeteit az alábbi jegyzetelési rendszerrel lássák el.

1. Hivatkozás egy szerző munkájára

Szerző neve (külföldinél is keresztnév után vezetéknev): *A mű címe* [kurzív]. Alcím. Kiadás helye, kiadó, kiadás éve. (Sorozatcím, sorozati szám) Pl. ifj. Barta János: *Napkirályok tündöklése*. Európa a XVI–XVIII. században. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1996. (Történelmi kézikönyvtár)
2. említés: Szerző, év, oldal(ak).

2. Hivatkozás egy szerkesztő által összeállított könyvben, vagy tanulmánykötetben megjelent tanulmányra

Tanulmány Szerzője: tanulmány címe. In: *A mű címe* [kurzív] Szerkesztő neve. Kiadó, kiadás helye, kiadás éve. oldalszám(ok). (Sorozatcím, sorozati szám) Több szerző, szerkesztő között nagykötőjel (–).

Pl. Németh György: Görög történelem. In: *Bevezetés az ókortudományba*. III. Szerk. Havas László – Tegye Imre. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1999. 9–62. (AGAΘA, 4.)

vagy

Hannelore Barth: Zum Herodot-Kommentar des David Chytraeus. In: Pavel Oliva (ed.), *Antiquitas Graeco-Romana ac tempora nostra*. Praga, 1968. 381–391.

Az (ed.), (eds.) vagy (éd.) és (Hrsg.) a szerző(k) után áll. Hrsg nagy H-val.
2. említés: Szerző év, oldal(ak).

3. Hivatkozás folyóiratban megjelent tanulmányra

Szerző neve: Tanulmány címe. *Folyóirat címe* [kurzív] évfolyam, megjelenés éve/füzet, oldalszám(ok). Közöttük nagyköötőjel (-). Év., szám., Volume, Number kifejezéseket ne írjuk ki.

Pl. Solymosi László: Püspöki joghatóság Somogyban a 11. században. *Turul* 72, 1999, 100–107.

2. említés: Szerző év, oldal(ak).

4. Hivatkozás napilapban megjelent cikkre

Szerző neve: A cikk címe. *Napilap címe* [kurzív] évfolyam. (megjelenés dátuma) megjelenési szám. Oldalszám.

Pl. Bárány Attila: Égi kagán. *Magyar Nemzet* 67. (2005. június 18.) 142. sz. 36.

5. Hivatkozás az Interneten található dokumentumra

Szerző neve: A dokumentum címe. [kurzív] Nyomtatott kiadás adatai [Ha van nyomtatott változat] [A honlap címe, URL-cím: <http://stb> – letöltés éve. hónap. nap.] [Ezen utóbbiak szögletes zárójelben, az URL-cím alá húzott, nem kék, fekete]

Pl. Fülöp Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Bp., 1978. [Online: Magyar Elektronikus Könyvtár, <http://mek.oszk.hu/01600/01608/01608.htm> – 2006. január 26.]

